મણિશંકર રત્નજી

પૂર્વાલાપ

(ઉપોદ્ઘાત, કાવ્યોની આનુપૂર્વી, પરિશિ

સંપાદક

રામનારાયણ વિશ્વનાથ

પ્રકાશક

મુનિકુમાર મણિશંકર

મુખ્ય એજન્ટ

ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર : રીચીરો

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ કૃત

પૂર્વાલાપ

(ઉપોદ્‌ઘાત, કાવ્યોની આનુપૂર્વી, પરિશિષ્ટ, ટિપ્પણ સાથે)

સંપાદક

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પ્રકાશક

મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

મુખ્ય એજન્ટ

ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર : રીચીરોડ : અમદાવાદ

મૂલ્ય ૧૬-૦-૦

મુદ્રણસ્થાન. આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ-અમદાવાદ.

મુદ્રક: ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક.

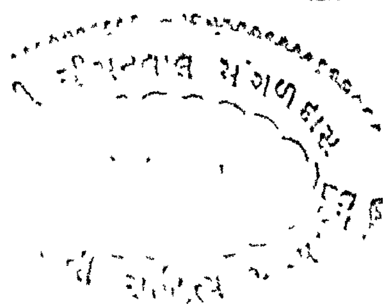
આવૃત્તિ બીજી

પ્રત ૧૫૦૦

*

સને ૧૯૨૬

સંવત ૧૯૮૩

પ્રસ્તાવના

પૂર્વાલાપની પ્રથમાવૃત્તિ બે વરસમાં ખપી ગઈ, એ ખાતર ગૂજરાતને કંઈક ધન્યવાદ ઘટે છે. નહિતર આપણે અહીં શાળાઓમા પાઠ્યપુસ્તક થયા વિના શુદ્ધ ઉત્તમ સાહિત્ય ભાગ્યે જ ખપે છે.*

આ બીજી આવૃત્તિમા કેટલાક વધારા કર્યા છે. કાન્તના કેટલાક કાવ્યો તેમના અવસાન બાદ કાન્તમાલામા છપાયા: તે ઉપરાત બીજાં કેટલાક મળી આવ્યા અને તેમના પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ નાટકોમાથી પણ જે સારા લાગ્યા તે સર્વ આ આવૃત્તિમા લીધા છે. પણ તે જુદા પરિશિષ્ટમા મૂક્યાં છે. પ્રથમાવૃત્તિનો 'પૂર્વાલાપ' એમને એમ રાખેલો છે.

કાન્તે પોતે જે કાવ્યોનો નાશ કર્યો અને પોતે જેને પ્રગટ કરવા યોગ્ય ન ધાર્યા તે કાવ્યોને પ્રગટ કરતા થોડા ખુલાસાની જરૂર છે. કવિ લખે છે તે બધું જ સારૂં નથી હોતુ, કવિ પણ માણસ છે. તેના ઉદ્ગયનો કોઇ વિશાલ તો કોઇ ટૂંકા, કોઈ ઊંચા તો કોઈ નીચા પણ હોય છે. પણ

*વિદ્યાપીઠના ભાષામંદિરના અભ્યાસક્રમમા પૂર્વાલાપ પાઠ્યપુસ્તક નીમાયું છે પણ તે વર્ગની સંખ્યા અહીં ગણવા જેટલી મોટી નથી.

દરેક સાચો કવિ વિવેચક હોય છે અને પોતાની વિવે-ચનાની કસોટીએ કાવ્યોને ચડાવી તેમા પાર ઉતરે તેવાને જ તે રાખે છે, બાકીનાનો, કુદરતની પેઠે, નાશ કરે છે. આવા કાવ્યો પાછા શોધીને બહાર મૂકવાથી ગમે તેવા ઉત્તમ કવિને પણ હાનિ થાય. અહીં આ કાવ્યો પ્રગટ કરવાનો ઉદ્દેશ જુદો જ છે. કાન્તની 'મધુર કોમલ કાન્ત પદાવલી' ના રસપિપાસુને જિજ્ઞાસા થાય કે કાન્તના પ્રથમનાં કાવ્યો કેવા હતાં? તેમની કવિત્વશક્તિનો વિકાસ કઈ રીતે થયો અને કઈ રીતે તે જુદી -જુદી દિશામા વળી? તો તેને માટે આ સામગ્રી રજુ કરી છે. બાકી કાન્તનો કવિ-યશ તો પૂર્વાલાપ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત છે, પરિશિષ્ટના કાવ્યોથી તેમા વૃદ્ધિ કે હાનિ થઈ શકે તેમ નથી.

કંઈક આ જ ઉદ્દેશથી આ આવૃત્તિમાં કાવ્યોની આનુ-પૂર્વી અને ઉપોદ્ઘાત મૂકયો છે. તેમાં કવિમાનસનો ઇતિ-હાસ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને જે જે ગુણોના ઉત્કર્ષથી આપણા સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન નિર્ણીત થયુ છે તે ગુણોને સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

કાવ્યની પાછળ ટિપ્પણ આપ્યુ છે. કાન્તના બે લાંબા કાવ્યો 'વસન્ત વિજય' અને 'ચક્રવાક મિથુન' વિદ્વાન સાક્ષરોની ટીકા સાથે બહાર પડેલા. તે ટીકાઓ ઘણી લાંબી છે. તેને ટૂંકાવી શકાય એમ છે, પણ ઘણા

વરસો ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલી હોવાથી હાલ તે પરિચિત નથી માટે એકવાર તો તેને એ ને એ રૂપમા જ અહીં મૂકવી ઉચિત ધારી છે. ‘ વસન્ત વિજય ’ ઉપર મકરન્દની ટીકા પ્રસિદ્ધ થયા પછી શ્રી નરસિહરાવભાઇએ તે વિશે ટૂંકી વિવેચના પ્રિયંવદામા કરેલી તેમાથી પ્રસ્તુત ભાગો મકરન્દની ટીકા નીચે ટીપ તરીકે મૂકયા છે. કયાક મે પણ એવી ટીપો મૂકી છે. શ્રી નરસિહરાવભાઇએ ‘વિવર્તલીલા’મા પ્રસંગોપાત્ત સુપ્રીવાદની ચર્ચા કરતા ‘ ચક્રવાક મિથુન ’ વિશે કેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા છે. ત્યા તેમનો મુખ્ય આશય એ કાવ્યનો અર્થ બરાબર શો છે તે નિરૂપવાનો નહિ હોવાથી એ ચર્ચા અલગ પરિશિષ્ટ તરીકે મૂકી છે. આ બાબતની કેટલીક સામગ્રી તેમ જ હકીકત પૂરી પાડવા માટે હું એમનો આભારી છું.

તે સિવાયના કાવ્યો ઉપર મે બને તેટલુ ટૂકું ટિપ્પણ આપ્યુ છે. પ્રયત્ન કરતાં પણ કેટલીક પક્તિઓનો અર્થ મને દુર્બોધ રહ્યો છે તે મે તે તે સ્થળે દર્શાવ્યું છે. કાન્તને સમજવામાં અને તેનાં દુર્બોધ સ્થાનોને સુગમ કરવામા મારો આ પ્રયત્ન કંઇક પણ ઉપકારક થશે તો તેને કૃતાર્થ થયો માનીશ.

આ સર્વ તૈયારીમા મને પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, શ્રીયુત કરુણાશંકરભાઇ, શ્રીયુત શિવાભાઇ તથા શ્રીયુત સુનિકુમાર તરફથી ઘણી જ મદદ મળી છે. પ્રો. ઠાકોરની મે જે જે મદદ લીધી છે તે તેમના અવતરણો

ઉપરથી પણ જોઈ શકાશે. શ્રીયુત કરુણાશંકર અને શિવાભાઈ સદ્‌ગત મણિશંકરની પશ્ચિમ વયના નિકટમા નિકટ સ્વજનો હતા. તેમની પાસેથી મને ઘણી હકીકત મળી છે. તેમણે સર્વેએ સદ્‌ગત મણિભાઈ સાથેના તેમ જ મારી સાથેના અંગત સંબંધથી આ કામ પોતાનું જ જાણી સાહાય્ય કરી છે. એવા આત્મીય સંબંધમા આભાર માનવાનુ કામ ઘણું કઠિન થઇ પડે છે. પણ એક બાબત માટે આવા સંબંધમા પણ આભાર માનવો જોઈએ. મારે જોઈતી સર્વ હકીકત પૂરી પાડતા છતા મારા અભિપ્રાયને સૌએ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું છે, જે તેમના કરતા જરા પણ ઓછા ઉદાર હૃદયો ભાગ્યે જ કરી શકે; અને મને મારે હાથે સદ્‌ગત જેઓ મારા ગુરુ હતા, તેમને આ અંજલિ અર્પણ કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તે મારા પર અનન્ય ઉપકાર થયો હુ સમજું છું.

આ આવૃત્તિ કાન્તની ગઈ પુણ્યતિથિએ બહાર પાડવાનો ઇરાદો હતો અને એ પ્રમાણે તૈયારી થયેલી હતી પણ તે અરસામા શ્રીયુત કરુણાશકર તથા શિવાભાઈ તરફથી મને કાન્તના પત્રોનું દફ્તર જોવા મળ્યુ અને તે લાભ લઈ લેવો યોગ્ય લાગ્યો આ આવૃત્તિમા મે આ સામગ્રીનો કેટલો ઉપયોગ કર્યો છે તે સ્પષ્ટ હું બતાવી નથી શકતો છતા આશા રાખું છું કે વાચકવર્ગ આ નિમિત્તે થયેલ વિલબને માટે માફી આપશે.

ઑક્ટોબર ૧૯૨૬ **રામનારાયણ વિ. પાઠક**

ઉપોદ્ઘાત

કાન્તનુ જીવન જાણવાને અનેક કારણોથી જિજ્ઞાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે. પોતાના જમાનાના એ એક ઊંડા ચિંતનશીલ સત્યાન્વેષી વિચારક અને મહામંથનનિમગ્ન પુરુષ હતા. સાહિત્યમાં તેમણે અનેક દિશાએ પ્રવૃત્તિ કરી છે. પણ તેમની બધી પ્રવૃત્તિમા તેમનાં કાવ્યો જનતાને સૌથી વધારે મર્મસ્પર્શી લાગે છે. આપણામા તેઓ બીજા કશા કરતાં કવિ તરીકે અમરપદ પામશે એમ જણાય છે. અને તેથી કવિ તરીકેનું તેમનું જીવન જાણવાની વૃત્તિ આપણને સૌથી તીવ્ર થાય છે.

તેમના કાવ્યો સમજવાને માટે પણ તેમનુ જીવન જાણવાની જરૂર છે. કાન્તે પરલક્ષી અને આત્મલક્ષી બન્ને પ્રકારના કાવ્યો લખ્યા છે પરલક્ષી કાવ્યો લખનાર કવિનું જીવન ન જાણીએ તો પણ તેના કાવ્યો સમજવામા કશો પ્રતિબંધ આવતો નથી. તેવા કાવ્યોમા જે ભાવ નિષ્પન્ન થવાનો હોય તેની સર્વ બાહ્ય પરિસ્થિતિનુ વર્ણન પણ તે કાવ્યમા જ આવી જતુ હોય છે. પણ આત્મલક્ષી કાવ્યમા એ સંપૂર્ણ રીતે થતું હોતું નથી. આ કાવ્યો અંગત જીવનના પ્રસંગમાથી ઉત્પન્ન થતા ભાવનું પ્રગટ કલાસ્વરૂપ હોય છે.

તેની ભોંયરૂપ કવિમાનસની પરિસ્થિતિ કાવ્યમાં દર્શાવેલી હોતી નથી. એ કાવ્ય સમજવાને એ ભોંયનું દર્શન આવશ્યક છે. વ્યંગ્યનું એક નિમિત્ત પ્રકરણ એટલે પરિસ્થિતિ પણ છે. નાટકમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલા કાવ્યને સમજવાને જેમ તે કોની કોના પ્રત્યે કયા પ્રસંગની ઉક્તિ છે એ જાણવું આવશ્યક છે તેમ અહીં પણ ભાવનિષ્પત્તિને માટે એ પરિસ્થિતિ જાણવી આવશ્યક છે.

આ લેખકને એક વાર સદ્‌ગત મણિશંકર ભટ્ટ જોડે કલાપી અને મણિભાઈ નભુભાઈનાં કાવ્યો સંબંધી ચર્ચા થયેલી ત્યારે તેમણે કહેલું કે કવિનું જીવન તેના કાવ્યમાં પ્રગટ થયા વિના રહે જ નહિ. આ વિધાન તેમના પોતાનાં કાવ્યોને બરાબર લાગુ પડે છે. પૂર્વાલાપના કાવ્યોને તેમના જીવન સાથે જીવન્ત સંબંધ છે. વિશેષ શું, પૂર્વાલાપ નામને પણ તેમના જીવન સાથે સંબંધ છે.

તેમ છતા આ જગાએ કવિનું જીવનચરિત્ર આપવાનો ઉદ્દેશ નથી. તેને માટે લેખકની વ્યક્તિગત અને પ્રસંગગત મર્યાદાઓ ઘણી ટૂંકી પડે. માત્ર કાન્તના જીવનના જે જે મુખ્ય બનાવોને તેમના સાહિત્યજીવન સાથે ઓછો વત્તો સંબંધ છે તેના પરિચય પૂરતી રૂપરેખા આપવાનો ઉદ્દેશ છે.

સદ્‌ગત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનો જન્મ ઇસિવી સન ૧૮૬૭ના નવેંબરની ૧૦ મી[1] તારીખે કાઠિયાવાડમા લાઠી પાસે ચાવંડ ગામમાં પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં થયો હતો. આ જ્ઞાતિ વિદ્યાવિલાસી છે. મણિભાઈના પ્રપિતામહ મુકુન્દને કવિયશ પ્રાપ્ત થયેલો અને એમના પેઢીનામામાં બીજા ગ્રન્થકારો દેખાય છે.

મણિભાઈને બહુ નાની વયથી કવિતા કરવાનો શોખ હતો. એ અરસામાં ગૂજરાતના સૌથી વધારે લોકપ્રિય અને ઉત્તમ કવિઓ બે જ ગણાતા: દલપતરામ અને નર્મદાશંકર. તેમાં વસ્તુ ભાવ અને શૈલીથી તેમ જ વાચનમાલામા તેમની ઘણી કવિતાઓ આવેલી હોવાથી બાલમાનસને વધારે સુગ્રાહ્ય દલપતરામ હતા. આથી તે સમયમા ઉગતા કવિઓના પ્રથમ કાવ્યો દલપતશૈલીના થાય એમા નવાઈ નથી. મણિભાઈએ ૧૪–૧૫ વરસની વયે 'ખરી મોહોબત અથવા ગુલબાસનું ફુલ' નામનો એક ચારણી કિસ્સો લખ્યો હતો. તેમાંની થોડી લીટીઓ કાન્તમાલામા[2] આપી છે–

---

૧. તારીખો આપવામાં એક ધોરણ સાચવવા સર્વત્ર ઇસવી સનનો જ ઉપયોગ કર્યો છે—કોઈ કોઇ જગાએ કઢંગુ લાગે છે છતાં.

૨. પૃ. ૩૦૩

અરે મારા પ્રાણાધાર, મારા તો હૈયાના હાર.
જીંદગી કેરા આધાર બહાર આપ ક્યાં ગયા ?

તે ઉપરથી લાગે છે કે મણિભાઈએ દલપતરામની અસર નીચે જ કાવ્યો લખવા શરૂ કરેલા. એ કિસ્સો ૧૮૮૩ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેમાં તેમના બીજા મિત્રોએ પણ કંઈક લખેલું અને એ કૃતિમાં મણિભાઈનું વિશિષ્ટત્વ ન હોવાથી તેની બીજી આવૃત્તિ થઈ નથી. આ શૈલીની અસર પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાં ક્યાંઈ નથી. 'સ્મિતપ્રભાને' અને 'અદ્વૈત" એ બન્ને કવિતો છે એટલું જ, પણ તેનો ભાવ વસ્તુ પ્રૌઢિ સર્વ કાન્તનાં જ છે.

કવિત્વશક્તિની જેમ વિવેચક શક્તિ પણ ઘણી નાની ઉમરથી જ તેમણે દાખવેલી જણાય છે. તેમની સાથેના પ્રથમ મેલાપ વિશે લખતા રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય કહે છે.[1]

" ત્યા થોડે દૂર એક ૧૪ વર્ષનું બાલક કાંઈક શ્યામ રંગે બુદ્ધિમતા ચક્ષુઓ સળવળ થતાં, ભરેલી નાસિકાવાળુ પરંતુ સરલ ગોળ ઉત્સુક મુખવાળું ચેહેરા ઉપરથી ઓળખાણ પડયું કે માધવજીભાઇના ભાઇ મણિશંકર હોવા જોઇએ અતિ શરમાળ બાળ ધીમે પગલે આવી બાજુના પથર ઉપર બેશી ગયુ. અને બોલાવવાનું કાર્ય મારે શરૂ કરવું પડયું

1. કાન્તમાલા પૃ. ૩૧૫

'અહો, આવો ભાઈ, તમે મણિશંકર ?'

'હા'

'શું ભણો છો ?'

'રાજકોટ હાઇસ્કૂલમાં છું'

'બહુ આનંદ થયો તમને તો કવિતા કરવાનો પણ અભ્યાસ છે, નહિ ?'

'છે ખરો પણ બહુ સારી નથી કરી શકતો. વિચારો બહુ આવે છે પરંતુ લખતાં ભાષા યોગ્ય લાગતી નથી.'

'બને તેવું છે જો કલ્પના કર્યાં જાઓ છો તો તે ભાષા વિના શી રીતે આવે છે ?'

કોકડું ગુંચવાયું.

'ના, એમ તો આવે છે, પરંતુ કલ્પના યે જોઇએ તેવી નથી આવતી'

'કુદરતની મદદ લ્યો...અજમાવો જોઇએ.'

તેમણે અજમાવ્યું એક ન્હાનું સરલ બે કડીનું કાવ્ય થયું. તેમને નદીના રવમાં મુશ્કેલી પડી, અને સમજી કુદરતને જ બોલાવી:

'ખળખળ કરતું જળશિશુ રમતું' એવો ભાવ લાવ્યા.

આટલી નાની વયે 'કાવ્યો કરું છું પણ બહુ સારાં નથી કરી શકતો' એટલી વિવેચનશક્તિ, અને વિચાર કે કલ્પના તો ભાષામાં જ થાય માટે કલ્પના પણ જોઈએ તેવી નથી. એટલી સમજણ ઘણી કહેવાય. દલકી કૃતિઓને

વીણી કાઢવાને આ રસવૃત્તિ અને વિવેચક શક્તિ જ બસ છે. મણિભાઈ માનતા કે "બધા વિવેચકો સ્રષ્ટા છે,... પણ બધા સ્રષ્ટાઓ વિવેચકો પણ છે.' આ સર્જન અને વિવેચનાનો યોગ તેમનામાં પહેલેથી હતો.

૧૮૮૪ મા તેઓ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામા પાસ થયા અને ૧૮૮૫ થી ૧૮૮૮ સુધી ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં રહીને એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો. અહીં તેમને કૉલેજના મુક્ત ઉન્નતિકર વાતાવરણમાં પ્રિન્સિપલ વર્ડ્ઝવર્થ જેવા અધ્યાપક નીચે અભ્યાસ કરવાથી ઘણી પ્રગતિ કરવાનો અને મૈત્રીઓ બાંધવાનો અવકાશ મળ્યો. તેમની નોંધવા જેવી મૈત્રી રા. બ. રમણભાઈ સાથેની. પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર સાથે રાજકોટથી પિછાન ખરૂં પણ તે માત્ર પિછાન જ. રા. બ. રમણભાઇ આ સંબંધમા લખે છે –

મણિશંકર સાથે મારો પ્રથમ પરિચય સને ૧૮૮૫ માં થયેલો ...એક દિવસે–શનિવારે–કૉલેજ જવા સારૂ લોકલ ટ્રેનમા ચર્નીરોડથી મહાલક્ષ્મી જતા એક વિદ્યાર્થીએ મને કહ્યુ કે આજે કૉલેજની ડીબેટિંગ સોસાયટીના સભાસદની ચુંટણી થવાની છે તેમા આપણે ગુજરાતીઓએ મણિશંકર ભટ્ટને માટે મત આપવાનો છે. હુ તે વખતે મણિશંકર ભટ્ટને ઓળખતો નહી પણ ગુજરાતીના સમર્થનનો પ્રયત્ન હોવાથી હું તેમા સામીલ થયો...કૉલે-

જના અભ્યાસનો વખત પૂરો થયા પછી ડીબેટિંગ સોસાયટી મળી અને મણિશંકર બહુ મતે ચુંટાયા...મણિશંકરે સભા આગળ આવી ઉપકાર માન્યો અને કહ્યુ કે ચૂંટણીને હું લાયક નીવડીશ એવી આશા રાખું છુ

આ પછી કોલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં મણિશંકર તેમના કલ્પનાપ્રસાદ અને વિચારશકિતથી વધારે ને વધારે આદર પામતા ગયા

સને ૧૮૮૭ મા મેં કોલેજની "ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન સભા" આગળ "કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ" એ વિષય ઉપર ભાષણ કર્યું તે પછી લો ક્લાસમાથી પાછા આવતાં ચર્ચગેટ સ્ટેશન ઉપર ટ્રેનની વાટ જોતો હું ઉભો હતો ત્યાં મણિશંકર મારા હાથમાં એક ચીઠ્ઠી મુકી ગયા ચીઠ્ઠી ઉઘાડતાં તેમાં આ ગીતિ લખેલી માલમ પડી.

"સાંપ્રત રસમય ઋતુની કદર અરે ! જાણતા નથી કોઇ
એ મુજ ખેદ શમે છે જલદરસિક નીલકંઠને જોઇ."

–આમા કયાઇ દલપતશૈલી દેખાય છે ? આટલી વહેલી તેમણે એ છોડી દીધેલી. –

"મારા ભાષણને ઉદ્દેશીને આ વચન લખેલાં હતાં અને એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખી અને મણિશંકરનો શ્લેષ ચાલુ રાખી મેં એક ચીઠ્ઠી પર ઉત્તર લખ્યો કે

"રે ! જાણિને કદર શું કર્યું નીલકંઠે ?
પાડયાં જ આંસુ ખુશિમાં કરિ નાદ ઉંચે !

એ મેઘના જલથકી મણિ થાય સીપે,
જેથી જણાય ગુરુ મેર્ઘાન શક્તિ સર્વે."

મણિશંકરનાં કેટલાક કાવ્ય મે વાચેલા તે સબધે આ શ્લોકની છેલ્લી બે લીટીઓ લખી હતી મણિશંકરની જ રીતે આ ઉત્તર મેં તેમને પ્હોચાડયો તેના પ્રત્યુત્તરમા તેમણે સંસ્કૃત શ્લોક લખ્યો તેમાના આટલા જ શબ્દ મને યાદ છે.

" आत्मानं यदि अवमानार्थिग्ये सखे "[1]

આ મૈત્રી આગળ વધતી જાય છે. 'મારી કીસ્તી' એ કાવ્ય સૌથી પ્રથમ બુદ્ધિપ્રકાશમા પ્રગટ થવા મોકલ્યું રા. બ. રમણભાઇએ. અને તે પછી 'અતિજ્ઞાન' ગુજરાત દર્પણમાં. 'વસંતવિજય' તો તેમણે પોતાની લાબી ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કરાવેલું.[1] તે પછી પણ બન્ને મિત્રો વચ્ચે આપણી સામાજિક સ્થિતિની, કાવ્યની, ધર્મની રસમય ચર્ચા પત્રોદ્વારા ચાલેલી છે. આ પત્રોમાથી કેટલાક ઉતારા કાન્તમાલામા[2] આપેલા છે જેથી મણિભાઈના વિચાર અને કેટલાક આશયો ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે છે.

કૉલેજ જીવનમા થયેલી બીજી મૈત્રી પ્રો બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની. પિછાન તો જૂની હતી પણ મૈત્રી ૧૮૮૭ ની આખરે જામી તે સાલની ફર્સ્ટ બી. એ. ની

૧. યુગધર્મ પુ ૨, પૃ ૪૨૨.

૨. પૃ. ૨૮૮ થી ૨૯૭.

પરીક્ષા આપીને પ્રો. ઠાકોર બહાર નીકળ્યા અને અનાયાસે મણિભાઈને મળ્યા. બન્ને લાંબે સુધી ફરવા ગયા અને માર્ગમા પાલ્ગ્રેવની ગોલ્ડન ટ્રેઝરી, ચોથા ભાગની કવિતાઓ, કવિઓ, વિશે ખૂબ ચર્ચા કરી ત્યાં મૈત્રીનું બીજ રોપાયુ.[1]

બન્નેના સ્વભાવમાં મૂલગત ભેદ હરકોઈ જોઈ શકે તેમ છે પણ એ ભેદ બન્ને મિત્રોના સ્વતંત્ર વ્યક્તિવિકાસને લેશ પણ હાનિકારક નીવડવાને બદલે બન્નેને ઉપકારક નીવડ્યો જણાય છે. આ મૈત્રી ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ, વધારે વિસ્તારી અને મર્મસ્પર્શી બની. રજાઓમા એક બીજાને ત્યા રજા ગાળવા જાય, સાથે મુસાફરી કરે અને જુદા હોય તે દરમિયાન પણ કાગળો અને ચર્ચા અને એક બીજાની કૃતિઓ તેમ વાચન વિચાર મુશ્કેલીઓ વગેરે વિનિમય ચાલ્યા કરે. પાછા મળે ત્યારે એકબીજાની ખાનગીમા ખાનગી નોંધો પણ જુવે. પ્રો. બલવંતરાય આ રીતે મણિભાઈની ઘણી ખરી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિના સાક્ષી માત્ર નહિ પણ ઘણીમા ટીકાકાર, સૂચનાકાર, કદરકાર, ઉત્તેજન આપનાર અને કેટલીકમા તો પોતે જ કૃતિઓના વિષય કે નિમિત્ત પણ ખરા.[1]

૧. આ પારિગ્રાફની હકીકત માટે જુઓ યુગધર્મ ૪, ૨૭૪ ઉપરનો લેખ.

મણિભાઈનું 'ચક્રવાક મિથુન' પ્રો. ઠાકોરે ટીકા સાથે ૧૮૯૦ માં બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ કર્યું. આ કાવ્યમાં સૌથી પ્રથમ મણિભાઈએ **कान्त** તખલ્લુસ ધારણ કર્યું જે તેમણે પછીથી ઠેઠ સુધી રાખેલું છે. 'ઉપહાર' કાવ્ય તો પ્રો. ઠાકોરને જ ઉદ્દેશીને લખેલુ અને પૂર્વાલાપ પ્રગટ થયો ત્યારે પણ એ કાવ્યથી તે પ્રો. ઠાકોરને અર્પણ થયો છે. એ 'ઉપહાર' અંગ્રેજી સોનેટ નામની પદ્યરચનાને અનુસારે છે. આ પદ્યરચનાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન પ્રો. ઠાકોરે કરેલો–૧૮૮૮ માં 'ભણકારા'માં અને ૧૮૮૯ માં 'અદૃષ્ટિદર્શન'માં. એ રચનાના વિશેષ પ્રયોગો મણિભાઈએ મિસિઝ બ્રાઉનિંગના સોનેટોના અનુવાદમાં કરેલા છે. અને 'અગતિગમન' પણ મૂળ સોનેટમાં લખાયું હતું. પણ આ રચના પછીથી ભૂલી લાગવાથી આ બધાં કાવ્યો હાલ છે તે રૂપમાં મૂક્યાં. અખંડ કે સળંગ કે અભંગ પૃથ્વીનો ઉપયોગ પણ મણિભાઈએ પ્રો. બલવતરાયના પ્રયોગો ઉપરથી કરેલો. 'અગતિગમન' પ્રો. ઠાકોરના 'અદૃષ્ટિદર્શન' ઉપરથી સૂચિત થયું છે. 'પ્રણયમાં કાલક્ષેપ'ની પણ મૂળ સૂચના પ્રો. ઠાકોરે 'ઉપહાર'નો પ્રત્યુત્તર[1] આપેલો

---

[1] પ્રત્યુત્તર કાવ્યરૂપે જ હતો. તેનો પહેલો ખંડ નીચે પ્રમાણે હતો:-

" ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરાં સ્મરણમાં "
સ્મરે આવાં વાક્યો, પ્રિયતમ સખે યાચું વદ મા.

તેમાંથી મળેલી. 'પડેલા સ્નેહીને પ્રત્યુત્તર' અને 'અશ્રુને આવાહન' એ બે કાવ્યોમાં પંક્તિઓ અને પંક્તિના ખંડો પ્રો. ઠાકોરના કાવ્યોમાથી લીધેલા છે. (જુઓ પૂર્વાલાપ ટિપ્પણ) આ છેલ્લા કાવ્યની ઉત્પત્તિ વિશે પ્રો. ઠાકોર એક ખાનગી પત્રમાં લખે છે:—

કુસુમમાલામાં ફુલ ઉપર પદ છે તે ઉપરથી મેં આંસુ વિશે લખવા માંડ્યું જે અત્યંત દુષ્ટ થવાથી મ્હને ચ્હીડ માય નહીં; મણિભાઇ ત્હારી ચ્હીડથી ખડખડ હસે તેમ તેમ હું વધારે

તમે સંભારો છો સમય ભુલું તે હું ય ન કદી,
ભુલ્યો લાગું, એ તો દિવસ અવળાની જ અવધી !
નહીં ઉદ્ગારો એ કંઈ તમ કરેલા જ થયલા,
સ્વયંભૂ પ્રીતિનાં અમર ઝરણાંના સુર ભલા !

× × ×

આ છેલ્લી પંક્તિઓ સાથે સરખાવો

નથી તારૂં એ કે, સકળ રચના છે કુદરતી.
નિસર્ગે બંધાની, ત્રુટિત પણ મેળે થઇ જતી;

પૂર્વાલાપ પૃ. ૫૪

આ પ્રત્યુત્તરની બે પંક્તિઓ

–ભલેને અત્યારે અખિલ નભ ફેલાય વચમાં,
શશીની શું તેથી ઉદયપલ રાત્રી વિસરશે–

મણિશંકરને અત્યંત પ્રિય હતી.

આખા માટે જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૨ પૃ. ૪૩૬

મણિભાઈનું 'ચક્રવાક મિથુન' પ્રો. ઠાકોરે ટીકા સાથે ૧૮૯૦ મા બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ કર્યું. આ કાવ્યમાં સૌથી પ્રથમ મણિભાઈએ **ક્રાન્ત** તખલ્લુસ ધારણ કર્યું જે તેમણે પછીથી ઠેઠ સુધી રાખેલું છે. 'ઉપહાર' કાવ્ય તો પ્રો. ઠાકોરને જ ઉદ્દેશીને લખેલું અને પૂર્વાલાપ પ્રગટ થયો ત્યારે પણ એ કાવ્યથી તે પ્રો. ઠાકોરને અર્પણ થયો છે. એ 'ઉપહાર' અંગ્રેજી સોનેટ નામની પદ્યરચનાને અનુસારે છે. આ પદ્યરચનાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન પ્રો. ઠાકોરે કરેલો–૧૮૮૮ માં 'ભણકારા'મા અને ૧૮૮૯ મા 'અદૃષ્ટિદર્શન'માં. એ રચનાના વિશેષ પ્રયોગો મણિભાઈએ મિસિઝ બ્રાઉનિંગના સોનેટોના અનુવાદમા કરેલા છે. અને 'અગતિગમન' પણ મૂળ સોનેટમા લખાયું હતું. પણ આ રચના પછીથી લૂલી લાગવાથી આ બધાં કાવ્યો હાલ છે તે રૂપમા મૂક્યાં. અખંડ કે સળંગ કે અભંગ પૃથ્વીનો ઉપયોગ પણ મણિભાઈએ પ્રો. બલવતરાયના પ્રયોગો ઉપરથી કરેલો. 'અગતિગમન' પ્રો. ઠાકોરના 'અદૃષ્ટિદર્શન' ઉપરથી સૂચિત થયું છે. 'પ્રણયમા કાલક્ષેપ'ની પણ મૂળ સૂચના પ્રો. ઠાકોરે 'ઉપહાર'નો પ્રત્યુત્તર[1] આપેલો

---

[1] પ્રત્યુત્તર કાવ્યરૂપે જ હતો તેનો પહેલો ખંડ નીચે પ્રમાણે હતોઃ–

> "ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરા સ્મરણમાં"
> અરે આવા વાક્યો, પ્રિયતમ સખે યાચું વદ માં.

એ અવતરણની આસપાસનું [illegible]
મ્હારા લખાણમાં મણિભાઈનો [illegible] પણ નહિ, તેથી એક કારણ
આ હતું તો બીજું કારણ એવું છેક જ [illegible]
મણિભાઈ તો આત્મીય, તથાપિ એમનું પણ [illegible]
ઉછીની લઈને હું આગળ ચાલું તો તેમાં મારું શું વળે ......
એ કરતાં તો ન લખવું બહેતર.[1]

આ સિવાય પણ એક કારણ છે. પ્રો. ઠાકોરના વિચારો કાવ્યશૈલી વગેરે માત્ર ક્રાન્તિકારી જ નહિ પણ અત્યાર સુધીના સર્વ સાહિત્યકારોથી ઠીક ઠીક જુદાં છે. એ લેવા ધારે તો પણ પોતાની સામગ્રી સાથે તેમાં [illegible] ઘણું ઓછું લઈ શકે. પણ એક અગત્ય પ્રો. ઠાકોર પોતે વાતચીતમાં અને પત્રમાં વારંવાર કહે છે: તે એ કે કલ્પન. સિવાય કાવ્યના બીજા કોઈ પણ સંસ્કારો તેમનામાં સહજ નહોતા. તે સર્વ સંસ્કારો તેમને મણિભાઈની મૈત્રીથી મળ્યા જેને પરિણામે પોતે કાવ્યમાર્ગમાં કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરાયા.

આ સાહિત્યમિત્રોનો સંબંધ આપણે આગળ જોઈશું તેમ મણિભાઈ ક્રિશ્ચન ધર્મ સ્વીકારે છે ને પછીના મર્મવેધી મંથનમા તૂટે છે, લુપ્ત થાય છે. એ ફરી નહિ જ સંધાય એમ લાગે છે. પ્રો. ઠાકોરના 'આરોહણ'ના

---

૧. યુગધર્મ ૪, ૨૭૮.

મ્હીડાઉં......બીજી સવારે એમણે આ લખીને મ્હને વંચાવ્યું હું પણ મ્હારો કક્કો એમ છોડું ખરો ? મ્હે કહ્યુ–But this is not a પદ। This is quite irrelevant (આ કાઇ પદ નથી આ તો જુદુ જ થયું) આમા આવતી 'નથી પાસે કોઇ...' એ મ્હારી બે પંક્તિઓ મણિભાઇનો બહુ ગમી ગયેલી અને વારે વારે બોલ્યા કરે પછી એમને અને મ્હને મ્હીડવવા જયાશંકર વાઘજી વ્યાસ અને ઠાકરશી મૂળજી એ બે પંક્તિઓ જ્યારે ને ત્યારે ખૂબ બગાડીને રાગડા તાણવામાં જ બડી લ્હેર માણતા.

'રાજહંસને સબોધન' અને 'રતિને પ્રાર્થના' એ કાવ્યો પણ પ્રો. ઠાકોરને ઉદ્દેશીને જ લખાયાં છે.

આ રીતે આ સાહિત્યમિત્રોમા પ્રો. ઠાકોરની અસર અવતરણોથી બતાવી તો મણિભાઈની અસર પ્રો. ઠાકોરના કાવ્યો ઉપર કશી ખરી કે નહિ? પ્રો. ઠાકોરે 'અંજની ગીત' અને 'અભ્યસ્ત શિખરિણી' વાપર્યાં છે તે સિવાય અવતરણોથી બતાવાય તેવી અસર નથી કેમકે કાન્તમાથી કાંઈ ન લેવા તેમણે સાવચેતી રાખી છે. આના કારણો બે—વિનમ્રતા અને ટેક.

"હું મણિભાઇની કૃતિઓને, એમની પંક્તિઓને, એમની શૈલીને, એમના કવિતાપ્રવાહના લયને એમની કરામતની ઝીણામાં ઝીણી વિગતને......એટલી તો સુંદર ઊચી અને નમુનેદાર ગણુતો કે મને એમ જ વસતું જે મારી પોતાની ખડબચડ રચનાના સ્પર્શથી તો એ અભડાય–એમાંનુ કંઇએ મ્હારામાં લઉં તો તુરત

એ અવતરણની આસપાસનું મ્હારૂ લખાણ છેક કાળું પડી જાય ! મ્હારા લખાણમાં મણિભાઇનો અંશ પણ નથી, તેનું એક કારણ આ હતું તો બીજું કારણ એથી છેક જ ઉલટી જાતનું હતુ. મણિભાઇ તો આત્મીય, તથાપિ એમની પણ કંઇયે સુંદરતા ઉછીની લઇને હું આગળ ચાલું તો તેમાં મારૂ શું વળે ?...... એ કરતા તો ન લખવું બહેતર."[1]

આ સિવાય પણ એક કારણ છે. પ્રો. ઠાકોરના વિચારો કાવ્યશૈલી વગેરે માત્ર કાન્તથી જ નહિ પણ અત્યાર સુધીના સર્વ સાહિત્યકારોથી કંઈક જુદાં છે. એ લેવા ધારે તો પણ પોતાની સામગ્રી સાથે મેળ ખાય એવું ઘણું ઓછુ લઈ શકે. પણ એક બાબત પ્રો. ઠાકોર પોતે વાતચીતમાં અને પત્રમાં વારવાર કહે છે તે એ કે કલ્પન. સિવાય કાવ્યના બીજા કોઇ પણ સસ્કારો તેમનામા સહજ નહોતા. તે સર્વ સંસ્કારો તેમને મણિભાઈની મૈત્રીથી મળ્યા જેને પરિણામે પોતે કાવ્યમાર્ગમા કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરાયા.

આ સાહિત્યમિત્રોનો સંબંધ આપણે આગળ જોઇશું તેમ મણિભાઇ ક્રિશ્ચન ધર્મ સ્વીકારે છે તે પછીના મર્મવેધી મથનમા તૂટે છે, લુપ્ત થાય છે. એ ફરી નહિ જ સંધાય એમ લાગે છે. પ્રો. ઠાકોરના 'આરોહણ'ના

---

૧. સુદર્શન ૪, ૨૭૮.

ત્રયી શર્મી જશે અભંગુર શું ક્ષીરસિન્ધુ વિશે ?

એ અને ‘ સાથી ઓ મ્હારા ’ તથા ‘ વધો ખેડો ને સફર, મરદાની નાવો ! ’ એ ઉદ્દગારો આ સ્થિતિને ઉદ્દેશીને થયા છે પણ જ્ઞાનના પરોડની મૈત્રી મંથનનો તાપ મોળો પડતાં જીવનસંધ્યામા પરસ્પરને આશ્વાસન દેતી ફરી દેખા દે છે. મણિભાઈ પ્રો. ઠાકોરને પૂર્વાલાપનો ‘ ઉપહાર ’ કરે છે અને પ્રો. ઠાકોર તેજ રીતે ‘ઉગતી જુવાની’ નાટક મણિભાઈને અર્પણ કરે છે અને મણિભાઈના કરુણ અવસાન બાદ તેમની પાછળ કાન્તમાલાનુ સ્મારક કરે છે. એમના જેવી, સાહિત્યના સર્જન અને ઉપભોગની, સાત્વિક અહમહમિકા-રહિત મૈત્રી આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિરલ મળશે.

૧૮૮૮ મા, ફિલસુફીના ઐચ્છિક વિષય સાથે મણિ-ભાઈ પાસ થયા. ૧૮૮૯ મા થોડો સમય સુરત હાઇસ્કૂલમા કામચલાઉ શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. ‘ વસન્તવિજય ’ કાવ્ય અહીં લખેલુ. ૧૮૯૦ મા, સ્વ પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જરના અધ્યક્ષપણા નીચે વડોદરા રાજ્યે સ્થાપેલા કલાભવનમા મણિભાઈ વાઇસ પ્રિન્સિપલ નીમાયા અને તેના અંગની ટ્રેનિંગ સ્કૂલના મુખ્ય અધ્યાપક થયા. પ્રો. ગજ્જર જો કે ખાસ કરીને રસાયનશાસ્ત્રના પ્રોફેસર હતા છતા તે પોતાના જમાનાના એક ઘણા જ આગળ

પડતા વિચારક હતા અને સમકાલીન અગ્રેસર સાહિત્ય-કારોની મૈત્રીના મધ્યબિન્દુ રૂપ હતા. ગૂજરાતે એ મહાન વ્યક્તિને ઓળખીને પૂરતુ માન આપ્યું નથી તેમની સાથે મણિભાઇને અહીં પરિચય શરૂ થયો અને તે અંત સુધી જેવો ને તેવો રહ્યો.

વડોદરામા ૧૮૯૮ સુધી મણિભાઇ રહ્યા. તેમનો રા. બ. રમણભાઇ તથા પ્રો. ઠાકોર સાથેનો અંગત પરિચય પણ આ દરમિયાન વધ્યા કર્યો છે. મણિભાઈની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પણ એવી જ વેગવન્ત રહેલી છે. 'પ્રજાઓના ઇતિ-હાસ' એ માલામાંની 'ઇજિપ્ત' એ ચોપડીનો અનુવાદ પ્રગટ કર્યો, ૧૮૯૩. બે વરસ પછી મણિભાઈનો મહાન ગ્રન્થ 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ' 'સયાજી જ્ઞાન મંજૂષા'ની માલામા પ્રગટ થયો. આનાથી તથા શિક્ષણકાર્યથી તેમને ગૂજરાતી સાહિત્યમા એક વિદ્વાન તરીકે ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા મળી. ૧૮૯૬ માં પ્રો. ઠાકોર વડોદરામાં પ્રોફેસર તરીકે થોડા માસ રહ્યા હતા. તે સમયની મણિભાઇની કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ વિશે તેઓ ખાનગી પત્રમા લખે છે.—

કામાઠી બાગમાં રહવારે, સાઝે, બપોરે, મધરાતે—ધૂન આવવી જોઇએ કે બસ ડંડો લેતાકને ચાલ્યા જાય, અને પાછા ફરતાં જ જે કાંઇ રચાયું હોય તે કાગળ ઉપર ઉતારી લે.

૧૮૯૮ મા તેમને વડોદરા છોડવું પડ્યું. પ્રો. ગજ્જર નીકળી ગયા તે પછી કલાભવનનું સ્વરૂપ બદલાયું. મણિભાઈને ઈન્સ્પેક્ટરના ગ્રેડમા મૂકતા હતા: તે ગ્રેડ હલકો હોવાથી તેમણે વડોદરાની નોકરી છોડી અને ભાવનગર સ્ટેટમા કેળવણી ખાતામા નોકરી લીધી, ૧૮૯૮ નવેમ્બર.

તેમના વડોદરાના જીવન વિશે શ્રી લાભશંકર ભટ્ટ લખે છે "એ જીવનની ઘણી વાતો મુ. ભાભી પાસેથી તેમ જ બીજાઓ પાસેથી જાણી છે ત્યારે મને લાગ્યું છે કે મણિભાઈએ જો જીવનમા સુખ ભોગવ્યું હોય તો તે વડોદરાના જ જીવનમા. બુદ્ધિવિષયક આનંદને પણ તેમણે ત્યા જ ભોગવ્યો ભાવનગર આવ્યા પછીથી એમનાથી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રની આલોચના થઈ શકી કે નથી એ બુદ્ધિવિષયક આનંદો ભોગવાયા."[1]

આ માનસિક ફેરફાર થવાના અનેક કારણો છે. તેમાં મણિભાઈની ધાર્મિક માન્યતામા થએલા ફેરફારો અને તેથી નિકટમા નિકટના સ્વજનોમાં થયેલો ક્ષોભ એ મુખ્ય છે.

મણિભાઈનું જીવન સમજવાને એ સમજવું જોઈએ કે તેમનું હૃદય વેગીલુ, આવેશમય, કોમલ, વિશાળ, સમસ્ત જનના સાથે સમભાવ રાખનારૂ, ગંભીર, દુનિયાના ઉપર

૧. સન્તમાલા પૃ. ૩૦૨

ઉપર દેખાતા ચળકાટથી મોહ ન પામતા ઊંડા ઉતરી તલ-સ્પર્શી કરનારૂં અને તેથી સત્યાન્વેષણમા મચી રહેલુ હતુ. આવા હૃદયને જગતનો અન્યાય, અવ્યવસ્થા, જગતની યોજનાની વિષમતા અસહ્ય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આવા હૃદયો ખોજનો સતત અંતસ્તાપ તપ્યા કરે છે. સાધારણ માણસને તો આ તાપનો અનુભવ જ હોતો નથી, અને હોય તો તે સહી પણ ન શકે. પણ મણિભાઇને આ સર્વ તાપમા એક ઊંડું સાત્વન હતું—તેમના પત્નીનો પ્રેમ અને પ્રભાવ. "મણિભાઇનું પ્હેલુ લગન ન્હાની ઉમરે થયુ હતુ અને સાથે સાથે મોટા થતા પતિ-પત્નીમા કેટલીક વાર અવર્ણનીય સુંદર મેળ જામે છે તેમ મણિશંકર નર્મદાના જોડાને બન્યું હતુ. નર્મદા સુદર, હસમુખી, લહેરી, ઘર-કામમા કુશળ, ચકોર, તેજસ્વી, સાહસિક, હઠીલી માનિની હતી. ઢીંગલા ઢીંગલી ગંઠાય એવી રીતના લગ્નમાથી આવી લાયક પ્રતાપી સહચરી મળી ગઈ એ મણિભાઈનું મોટું સદ્ભાગ્ય હતુ." [૧] તેમણે તેમના જીવન ઉપર વિરલ અધિ-કાર અને તેથી તેમના કાવ્યોમા ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતુ. 'કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ'મા

> મુજ નયનનોં સાથે યોગ્ય જોડું રચાય,
> ખબર નહિ પડે ને કીકીઓથી નચાય !

---

૧. યુગધર્મ ૪,૨૭૯.

હૈયાના હોજમાંથી આ શું પાણી છલકાય છે?
પ્રેમ છે એ નહીં બીજું, પ્રતીતિ એમ થાય છે.

—વગેરે વર્ણન છે તે નર્મદાનું જ અપ્સરા રૂપે વર્ણન છે. સુંદર પાસા પાડેલા હીરા જેવું 'ઉદ્‌ગાર' કાવ્ય પણ આ નર્મદાને માટે લખાએલું અને 'રતિને પ્રાર્થના'માં રતિનું કરેલું વર્ણનઃ—

મૃદુ મદ ભર્યાં ગાત્રો ત્હારાં તજી ન શકું કદા,
વિરલ કચથી આચ્છાદીને પ્રસન્ન રહું સદા;
નયન નમણાં, ગ્રીવા ધોળી, લલાટ સુહામણું,
અવિરત ફરી ચુમી ચુંબી કૃતાર્થ નહીં ગણું.

પણ એમનું જ છે.

પણ આવા પત્ની હોવાનું મણિભાઇનું જેમ સદ્‌ભાગ્ય મોટું તેમ વડોદરે નોકરી થઇ તે પછી થોડા વખતમા જ એ મરી ગયાં એ એમનું દુર્ભાગ્ય પણ એવડું જ મોટું. જીવનભર એ 'અન્તર્ગૂઢ ઘનવ્યથા' શમવા પામી નથી.

આ દર્દમાંથી ઘણા કાવ્યો ઉદ્‌ભવ્યા છે. 'પ્રમાદી નાવિક'માં કવિ પ્રિયાની પાછળ દરિયામા પડી આપઘાત કરે છે, તેવી આપઘાત કરવાની અને સંન્યાસી થવાની વૃત્તિ તેમને વારંવાર થઇ આવતી. આ તીવ્ર ઉદ્‌વેગ 'વિધુર કુરંગ'માં પણ પ્રતીત થાય છે.

કદી સ્મરણ આવતાં રુધિરનીર નેત્રે ઝરે,
દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
નહીં સ્વજન તે: સખી! સ્વજન એકલી તું હતી,
સહસ્રશત શલ્યમાં હૃદયની પથારી થતી.

'વિપ્રયોગ'માં કહ્યું છે

અંત સુધી મ્હારે રોવાની
દારા એની એ.
(ટિપ્પણ પૃ. ૨૬૬ જુઓ)

તેમ અંત સુધી આ નર્મદા માટેના કાવ્યમાં રુદન હતું અને રુદનમાં કાવ્ય હતું. 'ગાન વિમાન' અને 'ચંદ્રાને સંબોધન' પણ એમને જ ઉદ્દેશીને લખાયેલું. એ 'ગાન વિમાન'નો કલહંસ તે આ પ્રથમ નર્મદાનો પુત્ર ચિ. પ્રાણલાલ જે થોડાં વરસ રહી ૧૮૯૯ માં મૃત્યુ પામ્યો. 'વિધુર કુરંગ' માં એનો જ શાવરૂપે ઉલ્લેખ છે.

આવી સ્થિતિમા, પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર માત્ર તેમના સાહિત્યમિત્ર નહોતા. ઉપર અવતરણ કરેલી 'વિધુર કુરંગ' ની પંક્તિઓનાં સ્વજન પણ હતા. 'પરંતુ' પ્રો. ઠાકોર કહે છે—

પરંતુ ખરાં સ્વજન તો મારી બા નીવડયાં મણિભાઇએ રાજકોટ આવીને એક બે દિવસમાં આ કવિતા લખી. જ્હારાં બા

અને બીજી તરફથી ધાર્મિક સાંત્વન મેળવવાની જિજ્ઞાસા વિહ્વલ થતી ગઈ. વળી શિક્ષણના ઇતિહાસ જેવો મહાન ગ્રન્થ લખવાનો થાક પણ લાગેલો.[1] અધૂરામા પૂરૂં વડોદરાની નોકરીની ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. “વડોદરા છોડવું પડશે એમ લાગે. એલ. એલ. બી. થઈને વકીલ તરીકે નવો આરંભ કરીશ કરીશ એમ કહેતા તથાપિ હૃદયના ઊંડાણોમાં એમ પાર ઉતરવા વિશે પૂરેપૂરી અશ્રદ્ધા લાગે અને બીજું શું કરવું તે ન સૂઝે એવી મનોદશા અને ગ્લાનિ તેમને ૧૮૯૩ થી થયા કરતી.”[૨] આ ગ્લાનિ ‘મિત્રને નિવેદન’ અને ‘વત્સલનાં નયનો’ માં પ્રગટ થઈ છે.

મણિભાઇને ઘણા લાંબા વખતથી બાઇબલનું વાંચન અને સેવન હતું. ૧૮૯૭ ના અરસામા સ્વીડનબૉર્ગના સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો તેમના વાચવામાં આવ્યા અને એકદમ

---

૧ તે સમયના એક પત્રમાં લખે છે “મારો ઇતિહાસ પૂરો થયો છે પણ એણે મને ભોંય ભેગો કરી દીધો છે કવિતા હું મુદ્દલ વાંચતો નથી. વાચી શકતો જ નથી. માત્ર કેળવણી વિષયક થોથાં વાંચી શકું છું” પ્રો. ઠાકોર ઠીક કહે છે કે આ પ્રસંગે એમને ૭ માસની ફર્લો મળી હોત તો કદાચ એમના જીવનનો આખો એ ઇતિહાસ બદલાઇ જાત. કાન્તમાલા પૃ. ૩૩૨–૩૩૩.

૨. યુગધર્મ ૪, ૨૭૬

તેમનું સમસ્ત મન તે તરફ ઘણા વેગથી ધસ્યું. તેમનામાં સત્યાન્વેષક વૃત્તિ હતી પણ એ વૃત્તિને માટે જે વિવેક અને અંકુશ જોઇએ તે તાત્કાલિક રુચિના વેગમાં ઘણીવાર ઘસડાઈ જતા એવો તેમનો સ્વભાવ હતો. લાંબા અભ્યાસથી જેમનું સાંભળવાની તેમને ટેવ હતી તે નર્મદાને વિધિએ ખસેડી લીધાં હતા. પ્રો. ઠાકોર અજમેર હતા અને તેમની હાજરી જે કંઇ અસર કરી શકે તે અલભ્ય હતી. બીજાં કોઈ સ્વજનોનું, જ્ઞાતિજનોનું, મિત્રોનું, હિતસ્વીઓનું, મણિભાઇએ માન્યું નહિ તે નહિ જ. એ નહિ માનવામાં પણ આપણે તેમના મનની સત્યપ્રિયતા, ઉદાત્તતા, નિર્ભયતા જોઈ શકીએ છીએ. પોતાને 'પરમ સત્ય મળ્યું છે,' 'સ્વીડનબૉર્ગ કહે છે કે જીસસ ક્રાઇસ્ટ વગર સ્વર્ગનો બીજો કોઈ ઈશ્વિર નથી,' એવી એમની દૃઢ પ્રતીતિ હતી. "હું કાંઇ અભિમાનથી આમ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યુ છે તે જણાવું છુ. એટલે બેધડક કહું છું કે મારે જે વાતો કહેવાની છે તે ઈશ્વરી છે. દેશના લોકો જો સાંભળશે તો તેમનું કલ્યાણ થશે." તેઓ જાણતા હતા કે આ તેમના કાર્યથી તેમને ઘણું સહન કરવું પડશે પણ તે તેઓ સત્યની ખાતર સહન કરવા તૈયાર હતા અને સહન કરવામા પણ "જ્ઞાતિના મનુષ્યો મને મૂર્ખ, દુષ્ટ, દીવાનો વગેરે ઉપનામો આપશે એ હું જાણું છું. તે પણ

હું સહન કરીશ; પણ જેથી મને અતિશય ખેદ થાય છે તે તો એ છે કે મારા બધા સ્નેહીઓ અને મિત્રો પણ મારો ત્યાગ કરશે."[1] મહાનુભાવ અંત કરણોના દુઃખો પણ અસાધારણ હોય છે. ચારુદત્તને અનેક વિપત્તિમા દુ ખ એજ લાગતું હતું,

यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति।[2]

મનનો આ વેગ કોઇથી અટકાવાયો નહિ. ૭-૪-૯૮ ના પત્રમા લખે છે કે "મે ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો છે." ૧૭-૬-૯૮ ના પત્રમા લખે છે કે "મે બ્રાહ્મણનું ચિહ્ન ઉપનયન દૂર કીધું છે. અને થોડા વખત પછી હું જાહેર રીતે ક્રિશ્ચિયન મડળમા પ્રવેશ કરીશ." ૨-૩-૧૯૦૦ ના પત્રમા લખે છે કે "સૌ. નર્મદા મને "પવિત્ર ભોજન" ન લેવાને આગ્રહ કરે છે." ૨૬-૩-૧૯૦૦ મા લખે છે કે "મે ગઇ કાલે "સ્વામીના ભોજન" મા ભાગ લીધો છે.[3]"

આ અને આ પછીના ઘણા વરસો મણિભાઇને તીવ્ર ઉદ્વેગ અને મન્થનમા ગયા. એક તરફથી સ્વીડનબોર્ગનો શબ્દે શબ્દ ખરો છે માટે તેને અનુકૂળ જ સમસ્ત જીવન

---

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૦૪, ૩૦૫.

૨. કે જનો મૈત્રીથી પણ શિથિલ થાય છે. મૃચ્છકટી.

૩ કાન્તમાલા પત્રધારા.

ઘડવું એમ થાય. એ એક જ આ સંસારમાં ખરૂં સત્ય છે અને સ્વર્ગના સ્નેહજીવનનો પન્થ છે માટે એ લાભ પોતાના સ્વજનોને પણ મળે એવી તીવ્ર અભિલાષા, પણ સ્વજનો તે સ્વીકારતા નથી તેની નિરાશા, એટલું જ નહિ પણ પોતાના આચરણથી તેમને દુઃખ થાય છે એ દર્દ. જેમના સુખનો માત્ર પોતે જ આધાર છે, જેઓ પોતા પાસેથી સર્વ સુખની અપેક્ષા રાખે છે, તેમના દુઃખનું પોતે નિમિત્ત થાય છે એ પશ્ચાત્તાપ. જ્ઞાતિજનો મિત્રો વગેરેના સ્નેહનું વૈપરીત્ય. તેમના હિતસ્વીઓએ તેમના હિતને માટે જ લીધેલા પગલાં પણ તે મણિભાઈ ઉપર તો જુલમના જ ગણાય એવા. સૌથી વધારે અસહ્ય તો તેમને પોતાના પત્નીથી પોતાના કુટુંબથી અને વહાલા પુસ્તકોથી પણ વિયોગમા રહેવું પડયુ એ. પ્રો. બલવંતરાય સાથેની જીવન-મૈત્રી પણ તૂટી. સત્યનો માર્ગ જનતાને બતાવવો એ જ જીવનનો ખરો ઉદ્દેશ લાગે પણ જનતા નથી જ સાભ-ળવાની એવી ખાત્રી થતી જાય. સમસ્ત જીવનમાં પોતે એકલા, હેતુ વિનાના, સ્નેહ વિનાના, થઇ ગયા લાગે.

"કેટલાક માણસો સ્વભાવથી જ તત્ત્વચિંતનમાં નિરાશા-વાદી અને હદપાર લાગણીવાળા હોય છે. પ્રેમ કરવો અને અન્યના પ્રેમપાત્ર થવુ એ તેમના ઉત્સાહના નિર્વાહ

માટે આવશ્યક હોય છે. આસપાસના માણસોનો તેમના પ્રત્યે જોઈએ તેટલો પ્રેમ નથી હોતો એ કારણથી તેમની ભિન્નતા ઉદ્‌ભવે છે. મણિભાઈ, એક પત્રમાં[1] લખે છે તેમ, આવા પ્રકારના માણસ છતા આ ધર્માન્તરના કોલાહલથી તેમના સર્વ પ્રેમતન્તુઓ વિષમ ખેચાણોમા આવી છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયા. આખુ જીવન જાણે અંધકારમય ગ્લાનિના ગર્તમા તેમણે ગાળ્યુ. જે નવજીવનની આશા રાખેલી. તેનો અનુભવ ન થાય; નહિ ધારેલી એવી હૃદયમા [illegible]ઓ જણાય, પહેલાની અદ્દટતા દોષોથી વધી છે, [illegible] વિકસિત થવાને બદલે સંકુચિત થયેલુ છે એવું [illegible] લાગે, સ્વામીએ આપેલી સર્વ સામગ્રી [illegible] ગઈ યૌવન ગયુ, નવુ યૌવન મળ્યુ નહિ. હૃદય [illegible] અને શાન્ત થતુ લાગે, શક્તિઓના અનુપ[illegible]ની. અપ્રગતિની વેદના. નિરાશા. નિર્વેદ, કર્તવ્યમા [illegible], આખું જીવન [illegible] થઈ પડે. કોઈ વાર વળી [illegible] કે [illegible] ઝુકાવ આવે પણ તે એવો કે તેથી [illegible] તન્તુઓ તણાય, તદ્દે, એક [illegible] 'પ્રકૃતિ શામ ન' રહે, [illegible] અર્ચાટન [illegible] જાય અને

[1] [illegible]

[2] [illegible]

પછી એ જુવાળના પ્રત્યાઘાત રૂપે જ ઓટ આવે, તેની નિર્બલતામા પશ્ચાત્તાપ વધારો કરે. કાન્તમાલામા છપાયેલા પત્રોમા હૃદયનો આ ઇતિહાસ પારદર્શક રીતે લખાયો છે.

આ સ્થિતિમા પહેલા કરેલા અનેક નિશ્ચયો પણ ફેરવવા પડચા. ઉપનયન તોડેલુ, બાપ્તિસ્મા લીધેલુ પણ પછી લાગ્યુ કે કુટુબ જનોના સંબંધ વિના પોતે રહી શકે એમ નથી, જ્ઞાતિબંધન તોડનારાના સમવાયમા પત્ની અને બાળકોને પરાણે દાખલ કરવા એ પાપ જેવું છે, બાપ્તિસ્મા લીધું એ ભૂલ છે, તે કરતા આર્યમંડળમા રહીને જ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવો એ વધારે શકય અને ડહાપણ ભરેલું છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાતમા ગયા અને પત્નીની ઇચ્છાને અનુકૂળ થઈ પાછો જ્ઞાતિ સાથે સંબંધ શરૂ કર્યો. ધર્મજિજ્ઞાસાથી ઇસ્લામ અને શીખધર્મનો અભ્યાસ કર્યો અને આર્યસમાજમા તો ભળ્યા પણ ખરા પણ આ સઘળા ફેરફારોમા ખ્રિસ્તીધર્મ ઉપરની તેમની શ્રદ્ધા ચલિત થઈ નહોતી. સ્વીડનબૉર્ગે કહેલુ કે પ્રાચીન શબ્દ તાર્તરીમા સચવાઈ રહ્યો છે તે ઉપરથી એ શબ્દ તે જ ઋગ્વેદ એવો તર્ક આવ્યો અને તર્ક ખરો સાબીત કરવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યો. સ્વીડનબૉર્ગના મત પ્રચાર માટે ‘ હાર્ટ ઑફ ઇન્ડિયા ’ શરૂ કર્યું. પણ છેવટ કબુલ કર્યુ કે ઋગ્વેદ વિશેનો તર્ક અનુપ-

પત્ર હતો. પ્રો. ઠાકોર કહે છે કે ત્યારથી ખ્રિસ્તીધર્મ માટેની તેમની ઉષ્માની માત્રા ઘટી અથવા તેમનું વાર્ધક્ય શરૂ થયું ગણવું જોઇએ.[1] એ હશે, પણ અન્ત સુધી તેમની શ્રદ્ધા ખ્રિસ્તીધર્મ ઉપર જ રહી છે.

આ અરસામાં જ્યારે જૂના સ્નેહીઓનો સંબંધ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો ત્યારે પણ તેમનું સ્નેહાળ અંતઃકરણ બીજાં પાત્રો મેળવી શકેલું. તેમાં પ્રથમ રાજવી કવિ કલાપીને ગણવા જોઇએ. ખ્રિસ્તી સંપ્રદાય તરફ મણિશંકરનું ચિત્ત આકર્ષાયું ત્યારથી એટલે ૧૮૯૭થી બન્નેનો સંબંધ શરૂ થયો અને તે કલાપીના મરણ પર્યન્ત પહોચ્યો. પહેલે જ પરિચય બન્નેને જાણે ઘણો જૂનો સંબંધ હોય એમ લાગેલું. બન્ને વચ્ચે ધર્મ અને કાવ્ય સબંધી ચર્ચાના પુષ્કળ પત્રો લખાયા છે. ૧૮૯૭માં 'અજ્ઞાન સખા પ્રતિ'[2] કલાપીના એક પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં લખાયું છે. પણ કલાપીની ખાસ અસર મણિભાઈના સાહિત્યજીવન ઉપર થઈ લાગતી નથી. બન્નેની ઉમર અને બન્નેનો સંબંધ જોતાં પણ વિશેષ અસર કાન્તની કલાપી ઉપર થયેલી જણાય છે. કલાપીના

[1] [illegible]

[2] ટિપ્પણમાં આ સબંધી સંદેહ બતાવેલો છે પણ 'કલાપીના પત્રો' પત્ર ૧૨, ૫ થી આમાં સંદેહ રહેતો નથી. કાન્તની ધાર્મિક માન્યતા એમાં છે, તે જુદો પ્રશ્ન છે.

મૃત્યુ બાદ મણિભાઈએ 'કલાપીનો કેકારવ' અને 'હમીર કાવ્ય' પ્રકટ કરી મિત્ર તરફનું બન્ધુકૃત્ય કર્યું. કેકારવમાં કરેલું 'કલાપીને સંબોધન' તેમને માટેની મણિભાઈની લાગણીને વ્યક્ત કરે છે.

બીજો આવો સંબંધ કવિ ન્હાનાલાલ સાથેનો. બન્ને એક બીજાના કાવ્યોથી પ્રથમ એક બીજાનું ઓળખાણ કરવા ઉત્સુક થયેલા, પત્રવ્યવહાર પણ શરૂ થયેલો પણ મેળાપ સૌથી પ્રથમ પ્રો. ગજ્જરને ત્યાં મુંબઈમાં થયો. તે પછી બન્નેની વચ્ચે મૈત્રી જોત જોતામાં ગાઢ થઈ ગઈ. બન્ને વચ્ચે થોડાં વરસો અવિચ્છિન્ન પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. કવિ પોતાના કાવ્યોની નકલો વખતો વખત મણિભાઈને મોકલતા રહે, મણિભાઈ તે પર ટીકા કરે, કવિ સુધારા વધારા કરે, વળી ચર્ચા થાય એમ ચાલ્યા કરે. કૌટુમ્બિક આપત્તિમાં પણ એક બીજાએ એક બીજાને મદદ કરેલી અને 'મહેમાનોને સંબોધન' સૌથી પ્રથમ કવિના કુટુંબને થયું હતું. બન્નેને પછીથી કંઈક ઊચક મન થયેલું, પત્રવ્યવહાર બંધ પડેલો, પણ કદી ખાસ વિખવાદ થયો જાણમાં નથી.

ઠેઠ સુધી એવો ને એવો સંબંધ રહેલો, તે હાલ માસ્તર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ શ્રી કરુણાશંકર અને તેમના મિત્ર

શિવાભાઇ સાથે. આ સંબંધ શરૂ થયેલો વડોદરામાં. બન્ને મણિભાઈના પ્રિય શિષ્યો હતા અને પછીથી એ જ ભાવે રહેલા. શ્રી શિવાભાઈ તો તેમના નવા સંપ્રદાયમા પણ જોડાયા હતા. આ સંબંધને મણિભાઇના સાહિત્યજીવન સાથે બહુ સંબંધ ન કહી શકાય પણ એટલું કહેવું જોઇએ કે મણિભાઇના પ્રેમભૂખ્યા હૃદયને આ બન્નેના શ્રદ્ધા આદર પ્રેમથી અનન્ય સાત્વન અને આશ્વાસન મળતું.

આ લાબા અરસામા માહિત્ય કંઈ છેક બંધ પડયુ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર શરૂ થઈ તે ૧૮૯૬–૯૭ ના એ વરસોમા ટુંકા ટુંકા ગેય ઊર્મિકાવ્યો અનેક ઉદ્ભવ્યાં છે. પણ પછી અવ્યવસ્થા અને દર્દના સમયમા કાવ્યસ્રોત ઓસરી ગયુ છે. કાવ્યના 'મસ્ત ધોધવા' ને બદલે 'શાન્ત સદાશિવ નીર' વહેવા માડે છે. આ સમયના ઘણાંખરા કાવ્યો ઈશ્વર પ્રાર્થનાના, પશ્ચાત્તાપના, ધર્મથી ઉદય પામતી આશાના છે. કેટલાક અપવાદરૂપ છે. આમા તેમના પત્ની સૌ. નર્મદા (ન્હાની) ને ઉદ્દેશેલા કાવ્યો મહત્ત્વનાં છે. 'પ્રિયાને પ્રાર્થના' અને 'મુગ્ધાને સંબોધન' એમને ઉદ્દેશેલા હતા તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. તે પછી 'રજાની માગણી' 'પુરાની પ્રીત' અને 'વત્સલના નયનો' મા પણ તેઓ જ કાવ્યનો વિષય છે. તેમના જીવન દરમિયાન તેમને છેલ્લુ ઉદ્દેશેલું કાવ્ય 'મનોહર મૂર્તિ'. ૧૯૧૮માં તેઓ ગુજરી ગયા.

મણિભાઈના હૃદય ઉપર ફરી વજ્રપાત ઊતર્યો. આ સમયના એક પત્રમાં તેઓ લખે છે. "ગમે તે કામ કરતો હોઉં ત્યાં વારંવાર દિલમાં ચચરાટી થઈ આવે છે, અને ફટાકાની ચાટ બળી જાય તેટલી ઝડપથી બળતરા થઈ જાય છે."[1] મહિના પછી લખે છે "કવિતાનો પ્રવાહ શરૂ થાય તો સારી શાન્તિ મળે. હાલ તો તે માટે જોઈએ તે કરતા વધારે ક્ષોભ છે."[2] છેવટે એ પ્રવાહ શરૂ થાય છે અને તેમાથી 'આપણી રાત' જન્મે છે, ૧૯૧૯.

૧૮૯૮ થી ભાવનગર સ્ટેટમાં તેમણે નોકરી લીધી ત્યારથી ત્યાં જ રહ્યા. ૧૯૨૩મા તેઓ પેન્શન લઈ નિવૃત્ત થયા અને કાશ્મીરની યાત્રાએ નીકળ્યા. તેમને મુસાફરી કરવાનો અને કુદરતમા અને જનતામા બંધનરહિત થઈ વિહરવાનો ઘણો શોખ હતો. આ પહેલા ૧૯૦૯માં નર્મદાની ઉપરવાસ થઈ કાશી સુધી તેઓ યાત્રા કરી આવેલા,[3] બાવાઓને મળેલા, પ્રવચનો કરેલાં, અને ખૂબ ઉત્સાહથી ફરેલા; જો કે તેથી, શંકા સિવાય કશું નહિ સમજનાર સરકારને વહેમ આવેલો અને તેમની સ્ટેટની નોકરી જોખમમાં આવી પડેલી આ યાત્રામાથી પણ તેમનામા ઉત્સાહ

---

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૭૫ ૨. કાન્તમાલા પૃ. ૩૭૬.

૩ જુઓ કાન્તમાલા પત્ર ૬૩ 'નવલ નિવેદન' આ સમયે લખાયેલું. ટિપ્પણમાં ૧૯૧૨ છે તે ભૂલ છે જુઓ આનુપૂર્વી.

આવતો હતો. પણ ત્યા માંદા પડ્યા અને પાછા ફરતા રાવલપિંડિથી લાહોર આવતી મેલટ્રેનમા ૧૬ મી જુનના રોજ તેમનો દેહ પડયો. તે જ દિવસે અમદાવાદમા પૂર્વાલાપની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડી—ક્ષર દેહ નાશ પામ્યો અને અક્ષરદેહે તેઓ અમર થયા

આ પહેલા ઘણીવાર પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ છપાવવાની તેમને ઇચ્છા થયેલી પણ કોઈ ને કોઈ કારણથી કામ અટકી પડતુ. ૨૧-૫-૦૯ ના પત્રમા[1] લખે છે 'મારા કાવ્યો પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર છુ. 'પૂર્વાલાપ' નામ આપવા ધાર્યું છે.' એ વરસમા પૂર્વાલાપ શરૂઆતમા મૂકવાની 'ઈશ્વર પ્રાર્થના' લખાઈ અને કાવ્યો ભેગા કરવા માડયા. 'પૂર્વાલાપ'માં બહાર પડ્યુ છે તે ઉપરાત મણિભાઈએ કેટલુક કાવ્યસાહિત્ય લખેલુ હતું. પણ ડેન્ટી વાચ્યો ત્યારે તેમને પોતાના કાવ્યો જોડકણાં જેવા લાગ્યા અને પાચસો સાતસો લીટીનો નાશ કર્યો. આ નાશ કરેલી કવિતામાંથી 'રમા' પ્રો. ઠાકોર પાસેથી મળી તે પૂર્વાલાપમાં પ્રકટ થઈ છે. આમ કેટલુક સાહિત્ય મળી શકયુ. ઘણુખરૂં તેમણે સ્મરણમાંથી જ ફરી લખ્યુ, તેમનું સ્મરણબળ ઘણુ સારૂ હતુ, તો પણ કેટલુંક ફરી આવી ન શકયું. તેમાથી જે કાંઈ જૂના કાગળોમાથી મળી આવ્યુ તે પરિશિષ્ટ રૂપે અહીં મૂકેલ છે.

તે પછી ૧૯૧૯માં પાછો સંગ્રહ બહાર પાડવા વિચાર કરે છે. તે વખતે 'કાન્તકાવ્યકલાપ' નામ રાખવાની યોજના જણાય છે અને તેમાં 'પૂર્વાલાપ' અને 'ઉત્તરાલાપ' એ પ્રમાણે બે ભાગ થવાનું જણાવે છે.[1] એ વખતે પણ કશું પ્રગટ ન થયું.

આ સિવાય ૧૯૧૧ મા મણિભાઈના શિષ્યોએ "પ્રાર્થનાઓ" જ સંગ્રહીને "શિષ્યોના ઉપયોગને માટે" છાપવાનો વિચાર કર્યો હતો: તેમા કઈ પ્રાર્થના લેવી અને કઈ ન લેવી તે સંબંધી ચર્ચાના કાગળો છે પણ તેનું પણ કશું પરિણામ આવ્યુ જણાતું નથી.

'પૂર્વાલાપ' નામ શાથી પડ્યું એ સંબંધી અનેક તર્કો થયા છે. કર્તાએ પોતે કશો ખુલાસો કર્યો નથી એટલે એ સંબંધી તર્કથી વિશેષ થઈ શકે તેમ નથી. એટલું તો ચોક્કસ કે કર્તાએ પોતે પોતાના કાવ્યોને પૂર્વ અને ઉત્તર એમ બે વિભાગમાં વહેચવા ધારેલાં હતાં. આ રીતે એમના જીવન અને કાવ્યોને બે સમયમાં વહેંચી શકે એવું સીમાચિહ્ન ખ્રિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર જ છે. ક્રાઇસ્ટના જીવન અને શબ્દના લાભથી જ તેઓ ડૅન્ટીને હોમર અને વર્જિલથી વધારે મહત્ત્વનો ગણે છે.[2] તેમનાં કાવ્યો પત્રો

સર્વમા આ એક જ વસ્તુ પ્રતીત થાય છે. નવા ધર્મના અંગીકાર પછીના કાવ્યો ઘણાંખરાં એ ધર્મશ્રદ્ધાના જ છે. એટલું જ નહિ પણ એ શ્રદ્ધાથી અસંગત ભાવનાં જૂનાં કાવ્યો તેમણે ફેરફાર કરી નવી શ્રદ્ધાને અનુકૂળ કર્યા છે ("ચક્રવાક મિથુન" અને "વિપ્રયોગ" ઉપરનું ટિપ્પણ). માટે પૂર્વાલાપ એટલે આ નવા જ્ઞાનના પ્રાદુર્ભાવ પહેલાના કાવ્યો એટલું ચોક્કસ. અને તેથી ઉત્તરાલાપ એટલે એ નવા ધર્મના મંતવ્યો જેમા પ્રગટ થયાં હોય તે. ૧૮૯૭ પછીનાં પણ જે કાવ્યોને આ મંતવ્યો સાથે સંબંધ ન હોય તે પૂર્વાલાપમાં જ ગણાય. પણ પછીથી 'કાન્તકાવ્યકલાપ' ને પૂર્વાલાપ અને ઉત્તરાલાપના વિભાગોમા પ્રગટ કરવાનો વિચાર બંધ કર્યો એટલે ઉત્તરાલાપના પણ જે કાવ્યો આપણા જનસમાજને દુર્ગ્રાહ્ય થાય એટલાં સાંપ્રદાયિક ન હોય તેનો પણ પૂર્વાલાપમાં સમાવેશ કર્યો છે એમ જણાય છે.

આલાપ એટલે કાવ્ય એટલો સાદામાં સાદો અર્થ કરીએ તો પણ ચાલે. પણ પ્રો. ઠાકોર વધારે ઊંડા ઉતરીને કહે છે: "અને આ નામોમાં એ પણ ગર્ભિત ખરૂં કે બેય આલાપ માત્ર છે' ગાન શી વસ્તુ છે તે કર્તા જાણે છે: અને આ તો તે માટેની તૈયારી માત્ર છે, આ માનવ દેહે આ મર્ત્ય લોકની સ્થિતિમા થઇ શકે એવી; ખરૂં ગાન તો

સ્વામીનો બંદો કરશે સ્વામીનો હુકમ હશે તો સ્વામીના સાન્નિધ્યમાં, સ્વામી જ્યારે તેને અહીંથી લઈને પોતાના સ્વર્ગમાં સ્થાપશે ત્યારે !"[1]

કેટલાક સારા કવિઓની[2] પેઠે મણિશંકરને જુવાન વયથી જ સમજાયેલું કે કાવ્ય એ જ પોતાના જીવનનો ખરો માર્ગ છે. તેમણે ઘણી નાની વયથી કાવ્ય લખવાં શરૂ કરેલાં છે. દરેક કલાકાર પોતાનો માર્ગ પોતે જ નક્કી કરે છે પણ પોતાની શક્તિનો ખરેખરો પરિચય ઘણાને મોડો થાય છે. પોતાની શક્તિને અનુકૂળ માર્ગ જડયા પહેલાં ઘણા અનુકરણો કરે છે, નિષ્ફળ પ્રયાસો કરે છે. મણિભાઇએ પણ દલપતરામની શૈલીના અનુકરણથી કાવ્યના શ્રીગણેશાય કરેલા પણ તેમને પોતાની શક્તિની શ્રદ્ધા અને તેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું ભાન, બીજાની સરખામણીમાં બહુ

---

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૮૦

૨. સરખાવો મિલ્ટનનું વાક્ય:–"...that by labour and intense study (which I take to be my portion in this life) joined with the strong propensity of nature, I might perhaps leave something to aftertimes as they should not willingly let die."

વહેલું થયું હતું એમ જણાય છે. ૧૮૮૯ ના એક પત્રમાં એટલે બાવીસ વરસની ઉમરે તેઓ લખે છે:—

"ખરા આવેશથી લખનાર માણસ બીજાના મત ઉપર બહુ આધાર કદી નથી રાખતો. મને મારા હૃદય ઉપર આસ્થા છે, અને હું અવશ્ય માનું છું કે મારૂં નામ ગુજરાતી સાક્ષર મંડળના ઇતિહાસમાંથી જલદી ભુંસાઇ નહીં જાય. આ વૃત્તિ મને ઘણા દિવસની છે "ઉભય મળી મને ખુશી કરો છો, પર પરવા શિદ અંતરે ધરો છો?" એ વાકય મે ઘણા દિવસ પહેલાં લખેલું છે. આ વૃત્તિને હું Confidence [વિશ્વાસ] કહું છું. તે અભિમાનથી જુદી જ ચીજ છે. આત્મજ્ઞાનને કદાચ મળતી ગણી શકાય મેં મારી ચોપડી ઉપર આ જ motto [સૂત્રવાક્ય] લખી રાખેલ છે કે

The field is universal and allows
Scope to all such as feel the inherent glow.
Lord Byron.[1]

અને આ આત્મશ્રદ્ધા અજ્ઞાનની નહોતી. ગૂજરાતીમાં કવિતા લખવી કેટલી અઘરી છે,—અત્યારે છે તે

---

૧. ક્ષેત્ર સર્વ માટે ખુલ્લું છે અને છૂટ છે
તેવા સૌને ય અંદર પેસવાની જેઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી
વિશ્વાસ હોય, કે પોતાનામા સ્વયંભૂ તેજ વિલસે છે.
લૉર્ડ બાઇરન. કાન્તમાલા પૃ. ૩૨૨.

કરતાં તે વખતે લખવી અનેક ગણી વધારે અઘરી હતી—
તે તે સમજતા હતા. તેમણે સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્ય સારી
પેઠે વાંચેલું જણાય છે. ગૂજરાતી સાહિત્ય શું શું વાંચ્યું
હશે તે જાણવા સાધન નથી પણ પ્રેમાનન્દનાં ઉત્તમ
કાવ્યો તો જરૂર વાંચ્યાં જણાય છે. તેમની સાહિત્યની
જિજ્ઞાસા તીવ્ર હતી. પણ તેમની રસવૃત્તિ અને તેમના
હૃદયના પ્રવર્તક સંસ્કારો અંગ્રેજી કાવ્યના છે. પ્રિન્સિપલ
વર્ડ્ઝવર્થ જેવા ઉત્તમ અધ્યાપકના હાથ નીચે તેમણે
અભ્યાસ કરેલો હતો. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની નવીનતા, બલ,
સજીવતાના પ્રબલ ધસારાનો એ સમય હતો. એ સંસ્કારો
નીચે મણિભાઇની કાવ્યરસિકતા ઘડાઈ અને કેળવાઈ હતી.
એ ઝીલેલા સંસ્કારોના નવા ભાવો તેઓ પોતાની ભાષામાં
પહેલ વહેલા જ મૂર્ત્ત કરવા ઇચ્છતા હતા. અને તેમાં પણ
તેમના કેટલાક ભાવો તો આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં હજી
પ્રથમ જ અવતરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. આપણી ભાષા એ
વખતે બિલકુલ કેળવાયેલી નહિ જ, આવા ભાવોને માટે
તો નહિ જ, એમ કહીએ તો ચાલે. મણિભાઈ આ સર્વ
મુશ્કેલીઓ બરાબર સમજતા હતા. ૧૮૯૧ ના એક અંગ્રેજી
પત્રમા તેઓ લખે છે:—

આ આપણી હજી બાલ્યાવસ્થા ચાલે છે. તેમાં કવિતા
લખવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તે હું જાણું છું. હું પોતે છેક

આશાહીન છું મારૂં યાત્કંચિત્ લખાણ કશી આશા આપે એવું નથી. પણ અંગ્રેજી કવિતાનો અભ્યાસ જે આટઆટલો અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે, તે કવિતા પરીક્ષણના કેટલાક અતિ કડક નિયમો પણ શીખવે છે, અને એ કસોટીએ તપાસી જોતાં ગુજરાતી કવિતાઓમાંથી બહુ જ થોડી મ્હને સારી લાગે છે. ખરેખર, સંસ્કૃત કવિતાના પણ મોટા ભાગને કચરો જ ગણતો થયો છું, અને હું ધારૂં છું કે પ્રેમાનન્દ કંઈ કવિ નહીં, માત્ર પદ્ય જોડનારો હતો એમ બહુ સહેલાઇથી સાબીત થઈ શકે."[1]

ભાષાના વિકાસમાં તે સમયે આપણે કેવી સ્થિતિમાં હતા તે મણિભાઈ વિશેના જ બે દાખલાથી સમજાશે. તેમનું પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલું કાવ્ય 'મારી કિસ્તી' કિસ્તી શબ્દ નહિ સમજાએલો હોવાથી 'મારી કિરતિ' ના મથાળાથી બુદ્ધિપ્રકાશમા છપાયું હતું, અને નીચે ટીપ હતી કે નવીન લાગવાથી પ્રગટ કરી છે. 'કિસ્તી' ને બદલે 'કિરતી' કરીને કાવ્ય છાપે તેને એ પ્રગટ કરવાને નવીનતા સિવાય બીજું કંઈ ન દેખાય એ સ્વાભાવિક છે. બીજો દાખલો તેમના મિત્ર પ્રો. ઠાકોર આપે છે:—

એક દિવસ અમે સૌ બેઠા હતા ત્યાંથી ઉઠીને મણિશંકર જોડેના ઓરડામાં ગયા, સાંકળ વાસી દીધી અને પાએક કલાકમાં

---

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૨૮.

'ચક્રવાક મિથુન'ના બે શ્લોક, ૧૧ મો અને ૧૨ મો, નવા રચીને પાછા બહાર આવ્યા. અમે બીજાઓથી છૂટીને ફરવા ચાલ્યા ગયા, ત્યા આ શ્લોક સંભળાવ્યા, અને કહે, હવે પછીના ચિત્રનો આરંભ મંદાક્રાન્તા વૃત્તમાં કરવાનો, અને તેમાં એક વાત નડે છે. હમણાં, હવે now next એ અર્થનો ગુજરાતીમાં એક બે ગુરુના માપનો શબ્દ જ નથી મેં કહ્યું કેમ નહીં, હમણાં હવે એનું કવિતાયોગ્ય રૂપ 'હાવાં'. એમણે એ શબ્દ ફથલાવી ફથલાવીને જોયો, મંદાક્રાન્તાના ચાર ગુરુના ચોસલામાં આરંભે મધ્યે અને અંતે ગોઠવી જોયો; પ્રથમ તો તેમને એ શબ્દનો સ્વાદ એરંડિયા જેવો જ લાગ્યો. બે ત્રણ દિવસ પછી એમણે શ્લોક ૧૩ થી ૧૬ સંભળાવ્યા, ત્યારે મેં પૂછયું એરંડિયું ભાવ્યું કે શું-ઉપરાઉપર બે ચમચી લીધી? એ કહે, પુસ્તકાલયમા જોઇ આવ્યો; સારા કવિઓએ વાપર્યો છે. [1]

અત્યારે ગમે તે શિખાઉ પણ કવિતામાં 'હાવા' લખતાં જરા પણ અચકાશે નહિ. તેવા શબ્દો માટે તે દિવસોમાં પ્રમાણ શોધવાં પડતાં.

૧૪ મે વર્ષે આપણે મણિશંકરને દલપતશૈલીનાં અનુકરણો કરતા જોઈએ છીએ. ૧૮૮૪ મા રમણભાઇને આપેલી ગીતિમાં એની ગંધ પણ નથી. ૧૮૮૬ નું 'મારી કિસ્તી'

૧. યુગધર્મ ૪, ૨૭૬

કાવ્ય નહિ સમજીને પણ નવીન તો ગણાયું. અને ૧૮૮૯ મા 'વસન્ત વિજય' કાન્તની નવી જ શૈલીમા પ્રગટ થયું. અને આ પહેલાનાં 'મૃગજળ' 'રમા' આદિ એ જ નવી શૈલીમાં તેમણે લખેલાં અર્થાત્ ૧૯–૨૦ વર્ષની વયે આપણા સાહિત્યની એવી બાલાવસ્થામા તેમણે નવું જ પ્રસ્થાન કર્યું.

ખંડકાવ્યમાં તેમણે સંસ્કૃત વૃત્તોનું વૈવિધ્ય દાખલ કર્યું. પ્રથમ તો કદાચ માત્ર રચનાવૈચિત્ર્ય માટે જ એમ કર્યું હશે પણ એક બે અજમાયશ પછી કાવ્યમાં વારંવાર બદલાતા ભાવોને તેમાં અનુકૂળ રૂપ મળ્યું. આ રીતિ તરત જ સફળ થઈ, તે જ રીતિનું શ્રી નરસિંહરાવે 'ઉત્તરા અને અભિમન્યુ' લખ્યું, સદ્ગત નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટે 'શાપસંભ્રમ' લખ્યું, કલાપીએ અનેક કાવ્યો એ શૈલીમા લખ્યાં અને અત્યારે તો એ શૈલી સર્વત્ર પ્રચલિત છે. પણ હજી આ શૈલીમા એમનું 'વસન્ત વિજય' જ અપૂર્વ સ્થાન ભોગવે છે.

શૈલીની દૃષ્ટિએ કાન્તની વિશેષતાઓ અનેક છે. વ્યક્ત થવા મથતા નવા જમાનાના નવીન ભાવો નવા છંદો માગતા હતા અને તેને માફક આવે તેવાં પદ્યરચનાનાં સ્વરૂપો પણ યોજાના હતાં. કાન્તે આ વિષયમાં કરેલા બીજા પ્રયોગો પણ એટલા જ સફળ થયા છે. ખંડ શિખરિણી સૌથી પ્રથમ કાન્તે યોજ્યો. કોઈ સૌભાગ્યવતી લલનાને

હૃદયે લટકતા પારદર્શક હીરા જેવું એ કાવ્ય છે. હીરાને હાથમાં લઇ આપણે ફેરવીને બધી બાજુ જોઈએ અને બધી બાજુ સુંદર પાસા પડેલા હોય, એક દોરાવા પણ ક્યાંઈ વધુ ઓછું ન હોય, તેવું એ કાવ્ય પણ, તેના ખંડોમાં, ખંડોના પ્રાસોમાં, તેની પંક્તિઓમાં, કડીમાં, ચરણોની સંખ્યામાં, તેના ધ્વનિમાં અનવદ્ય છે. શબ્દો બધા જ પારદર્શક જેની સોંસરા અર્થ બરાબર જોઈ શકાય તેવા છે. ખંડ શિખરિણીનું પણ અનુકરણ શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિએ અને શ્રી. નરસિંહરાવે કરેલું છે અને અનુકરણો હોવાનો સ્વાભાવિક ગેરલાભ બાદ કરતાં પણ, હજી એકકેય ‘ઉદ્‌ગાર’ની ઉપર મૂકાય તેવું તો નથી જ.

મરાઠી ભાષામાંથી જેમ સરલ–ગંભીર અભંગ ગૂજરાતીમાં લાવવાનું માન સદ્‌ગત ભોળાનાથને છે તેમ સરલ–મધુર અંજનીગીત લાવવાનું માન મણિભાઈ ને છે. ‘વિપ્રયોગ’ ‘સ્થિતિભેદ’ વગેરે ગીતોના સંગીત અને અર્થનો રણકાર જાણે ઘણીવાર સુધી મનમાંથી ખસતો નથી. એમના ગીતો ઉપરથી કલાપીએ અંજની ગીતો લખ્યાં છે તે સંબંધી તે કહે છે—

‘આકાશે એની એ તારા’ એ એક દિવસ કોણ જાણે હું કેટલી વખત બોલ્યો હઇશ અને બીજે દિવસે એ રાગમાં લખવા

જેવી જ કેટલીક લાગણીઓ આવતાં મેં એવા કેટલાક કટકા લખ્યા છે ' ૧

અને કાન્તનાં ભજનીગીતોનો એવો પ્રભાવ છે, કે કલાપીનાં કેટલાંય ગીતોમાં કાન્તનાં જ ગીતોનો રણકાર, શબ્દોનું અનુકરણ, અર્થની છાયા દેખાયા કરે છે. સળંગ વાક્યરચનાવાળો પૃથ્વી અને તોટક લખવામાં પણ તેઓ સફળ થયા છે, જો કે એવાં બબ્બે કાવ્યો જ છે: પૃથ્વીમાં ‘પ્રમાદી નાવિક' અને ‘વિધુર કુરંગ' અને તોટકમાં ‘મિત્રને નિવેદન' અને ‘વત્સલનાં નયનો'.

કાન્તની એક વિશેષતા તેના વાંચનારને સુપરિચિત છે—સંસ્કૃત શબ્દોમાં હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ લેવાનો અસ્વીકાર. આપણી ભાષામાં કાવ્યમાં હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ લેવાની પ્રથા ઘણા લાંબા સમયની છે. મરાઠીમાં પણ પ્રથમ આમ હતું પણ ત્યાના લેખકોએ એ છૂટ ઓછી કરતાં કરતાં લગભગ બંધ કરી દીધી છે. પણ આપણા લેખકો તો એ નિર્વાહ્ય છૂટને પણ કવિતાનો હક ગણવા લાગ્યા છે. હમણાં જ માત્ર શ્રી કે. હ. ધ્રુવે આ છૂટ છોડી દેવાનો માર્ગ શરૂ કરેલો છે. આ સ્થિતિમાં પણ કાન્તે પ્રથમથી જ જાણે એ છૂટ ન લેવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય એમ જણાય છે. તેમને એ છૂટનો

---

૧. કલાપીના પત્રો પત્ર ૧૨, ૫.

જાણે તિરસ્કાર હોય એમ લાગે છે. અને આનું કારણ એ છે કે શબ્દના ઉચ્ચારનું માધુર્ય તેમનો કાન બરાબર પારખતો. જેમણે તેમને ભાષણ કરતા કે વાતચીત કરતા સાંભળ્યા હશે તેમણે જોયું હશે કે તેમના ઉચ્ચાર હમેશાં અણિશુદ્ધ સ્પષ્ટ હતા. તેમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચારોમાં જરા પણ પ્રમાદ તેમને અસહ્ય લાગતો. આ ઉચ્ચાર-સૌષ્ઠવની પરીક્ષાને લીધે—અને કાવ્ય શ્રાવ્ય છે એટલે અંશે એ જ મહત્ત્વનું છે—સંસ્કૃત શબ્દોને તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિ-વિરુદ્ધ હ્રસ્વ દીર્ઘ થવું પડતું નથી. શબ્દો—ગમે તેવા લાંબા સંસ્કૃત શબ્દો પણ, જાણે એમના કાવ્યમાં ત્યાં ત્યા સ્થાન લેવા જન્મ્યા હોય એમ લાગે છે. જોડાક્ષરનો થડકારો પણ ક્યાંઈ વ્યર્થ જતો નથી, ક્યાંઈ છોડી દેવો પડતો નથી. કોઈ જગાએ છૂટ લેવી પડે છે ત્યાં પણ ભાષાને અનુકૂલ જ હોય છે અને જરા પણ કર્ણકટુ નથી લાગતી.

રે પ્હેલાં ન હતી કદી અનુભવી આવી ઉદાસીનતા,
દીઠી શું ન કઠોર ! તેં કરુણ જે વ્યાપી મુખે દીનતા ?

× × ×

વર્ષોના સહવાસથી પણ અરે જાણ્યો નહીં તેં મને,
જાણે શા થકી યોગ્ય છે પ્રણયના શા હું ઉપાલંભને ?

ઉપાલંભ

× × ×

છે તારૂં જ તથાપિઃ નિર્મલ નહીં, તો યે ખરૂંઃ રાખતું
વાત્સલ્ય પ્રતિબિંબ આત્મગહને રે'શે હમેશાં છતું.

પડેલા સ્નેહીને પ્રત્યુત્તર

× × ×

થંડો મીઠો કુમુદવનનો માતરિશ્વા વહે છે,
પુષ્પે પુષ્પે વિટપવિટપે નૂતનશ્રી ભરે છે.

દેવયાની

× × ×

નિહાળું છું શું હું મનહર વસંતપ્રસરને !
અરેરે શેની શી અનુભવ કરૂ છું અસર એ !

વસન્ત વિજય

આટલા બધા મોટા અને ગૂજરાતીમાં હજી રૂઢ નહિ થએલા સંસ્કૃત શબ્દો કદાચ ભવિષ્યનું કાવ્ય નહિ સ્વીકારે પણ કાન્તનાં કાવ્યોમા તો તેના ઉચ્ચારની મધુરતાને લીધે તેની સામે ફરિયાદ કરવાની ઈચ્છા થતી નથી.

આજ 'વાગ્વિભવ'ને લીધે તેમના કાવ્યોમાં પ્રાસ પણ બહુ જ સ્વાભાવિક અને અપૂર્વ મનોહરતાવાળા આવે છે. આપણી ભાષામાં ક્રિયાપદે ક્રિયાપદના પ્રાસો સહેલા છે જો કે તે પણ ચમત્કારક થઈ શકે. જેમકે

વ્યોમથી જલની ધારા જોરમાં પડતી હતીઃ
ઢળી પલંગને પાયે સુંદરી રડતી હતી !

રમા

પણ આ ક્રિયાપદે ક્રિયાપદના પ્રાસો બાદ કરતાં પણ જે બીજા પ્રાસો આવે છે તે કર્તાનું અપૂર્વ કૌશલ બતાવે છે. જો તેમના પ્રાસો જ માત્ર ભેગા કરીએ અને બીજા કવિઓના પ્રાસો સાથે સરખાવીએ તો કેવળ નવીન પ્રાસો કાન્તના ઘણા નીકળે.[1] પ્રથમનાં કાવ્યોમા કાન્તના પ્રાસો સાદા છે. કેટલાક નવીન છે પણ એટલા સુંદર નથી.

દેખી નહીં શકું ચંદરઃ
કેમ દેખું ત્યારે બંદર ?

મોજાં તોફાનીની અંદર, ઝૂકાવી છે મેં કીસ્તી !

મારી કીરતી

આમાં પ્રાસો બધા નવીન છે પણ એટલા સંવાદી નથી, પણ હથોટી બેસતા બધા પ્રાસો આશ્ચર્યકારક લાગે છે. અર્થ જાણે પોતાની નૈસર્ગિક લીલામાં રમતો રમતો પોતાને સ્થાને પ્રાસ લઈ લે છે. ‘ઉદ્‌ગાર’ કાવ્યની સુંદરતા તેના પ્રાસ ઉપર પણ ઓછો આધાર રાખતી નથી. ‘મત્ત મયૂર’ પણ તેવું જ કાવ્ય છે. શ્રી નરસિંહરાવનું ‘રાત્રિયે કૉયલ’ એ જ રાહનું છે પણ તેના પ્રાસો એટલા હૃદયંગમ નથી.

---

[1] કાવ્યના અભ્યાસમાં પણ અમુક અમુક દૃષ્ટિએ જો ગણિત કરીએ તો તેથી ઘણા નિયમો અને પ્રશ્નો ઉપર નવો જ પ્રકાશ પડે જો કે આપણે કોઈ તે કરતા નથી.

વાક્યાર્થ એક ચરણમાંથી ઉભરાઈને બીજા ચરણમાં રેલે છે ત્યાં આ પ્રાસ વધારે ચમત્કારક લાગે છે. 'પડેલા સ્નેહીને પ્રત્યુત્તર' 'વિધુર કુરંગ' 'મિત્રને નિવેદન' 'વત્સલના નયનો' ની છેલ્લી પંક્તિઓમાં આવો અર્થપ્રવાહ અને પ્રાસ છે. પછીનાં ગાયનોમાં આ પ્રાસની રચના જ પ્રધાન બને છે. લંબાણના ભયે દાખલા અહીં ટાંકતો નથી.

પ્રાસમાં પણ એમણે કોઈ કોઈ જગાએ વૈચિત્ર્ય દાખલ કર્યું છે:

> હરિત નીલ સુદૂર વનસ્થલી—
> પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે;
> ઉપવનો તણી સંવૃત આવલી—
> મહિં જવા પ્રણયી તરુણો ભમે.

ચક્રવાક મિથુન

આમા વાક્યાર્થ બબ્બે લીટીઓમા પ્રસરે છે અને પ્રાસ જુદી રીતે મેળવ્યા છે. કોઈ કોઈ જગાએ પંક્તિઓમાં બબ્બે જગાએ પ્રાસ મળે છે.

> મારી હોડી ખરાબામાં તૂટી ગઇ;
> મારી જોડી હા ! માયા તે લૂંટી ગઇ;

અંતિમ પ્રાર્થના

ભાષાના આ જ પ્રભુત્વથી તેમનાં કાવ્યોમાં વર્ણસગાઈ અને અનુપ્રાસોનો એવો જ બહોળો પ્રયોગ થયો છે. 'કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના' 'સાગર અને શશી' 'પરિપ-ત્સત્કાર' 'મત્ત મયૂર' 'સખીને આમન્ત્રણ'માંથી આના પુષ્કળ દાખલા મળશે. તે આપી અહીં લંબાણ કરતો નથી. માત્ર 'કલાપીને સંબોધન'માંથી એક જ પંક્તિ ઉતારૂં છું. એ પંક્તિ કવિ ન્હાનાલાલની

હૈયાનાં હેત વહેતી વાંસળી વાગી,

એ પંક્તિ ઉપરથી લીધેલી છે. પણ બન્નેને સરખાવોઃ—

હેત હયાનાં વહતી વાગે વાંસળી,

કેવી સરલ અને ગૂઢ રીતે 'હ'ની વર્ણસગાઈમાંથી 'વ'ની વર્ણસગાઇ સરી આવે છે!

ઉપરના દાખલા બધા વ્યંજનના જ છે. પણ સ્વરોનું પણ એવું જ સંગીત, કંઈક વધારે નિગૂઢ, હોય છે.

અમે ચેલા બધા ઘેલાઃ પ્રભુની પાઠશાલાના!
અમે ઘેલા અને મેલાઃ પ્રભુની પાઠશાલાના!
અમારામાં કશો ના માલ!
અમે તો મૂર્ખ ને કંગાલ
છતાંએ બાલકો છઇએઃ પ્રભુની પાઠશાલાના!

એમાં 'આ' સ્વર આખી કડીને સંવાદી કરે છે.

અહા ! શા આજ વર્ષાવે સ્વરો આત્મા પરે, આશા !
બળેલો આર્ત્ત એ શો એ સ્વરસ્નાને ઠરે, આશા !

× × ×

મને મીઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં, દેવી !
સ્વરો એ દિવ્ય જીવનને ભરે ને સાંભરે, આશા !

આશા

આ કાવ્યમાં તો જાણે 'આશા' શબ્દના જ સ્વરો લઈને આખું ગીત રચેલું હોય એમ જણાય છે.

વર્ણસગાઇનું ભયસ્થાન એ છે કે તેનાથી અર્થ ઘણીવાર ક્લિષ્ટ થઈ જાય છે, પંક્તિનો શ્લેષ–પદ્યબંધ–શિથિલ થઈ જાય છે, અને રસને ક્ષતિ પહોચે છે. કાન્તમા એવું ક્યાઈ થતું નથી. ઉપરના કોઈ પણ દાખલામા અર્થને હાનિ પહોચતી નથી. અને કાન્તનો પદ્યબન્ધ તો બહુ જ દૃઢ અને મનોહર હોય છે. કાન્તે પોતે એકવાર કાવ્યચર્ચામાં કહેલું કે સુંદર પદ્યબન્ધવાળી પંક્તિ ઊડીને સ્મૃતિને બાઝે છે. એવી અર્થાનુરૂપ પદ્યબન્ધથી સુદર થયેલી અનેક પંક્તિઓ કાન્તમાથી મળશે. થોડા જ દાખલા લઈએ.

અને કુંજે કુંજે શ્રવણ કરતો ઘાસ પરના
મયૂરોના કેકા ધ્વનિત ધસતી જ્યા ગગનમાં.

× × +

અને ત્યાં પાસેના તરુવર રહ્યાં ઉત્સુક બની

એ આખું 'ઉપહાર' કાવ્ય જ શ્લેષનો સુંદર દાખલો છે.

તમારી પાસે તો કુસુમ સરખો કાન્ત ગણજો.

સ્નેહશંકા.

પડ્યું જે સંગીત શ્રુતિપર નભોમંડળ તણું

પ્રણયમા કાલક્ષેપ

સહસ્રશત શલ્યમાં હૃદયનીપથારી થતી.

વિધુર કુરંગ

વગેરે અનેક દાખલા આપી શકાય.

કાન્તની મનોહરતા ઘણે અંશે તેમના શબ્દોની અર્થ-ઘનતામાંથી પ્રસરે છે. કાવ્યની અનેક કસોટીઓ અપાય છે તેમા એક એવી પણ અપાય કે થોડામાં થોડા શબ્દોમાંથી જેમ વધારેમા વધારે અર્થ નીકળે તેમ કાવ્ય વધારે સુંદર. ટિપ્પણમા પૃષ્ટ ૧૭૯ની અને પૃષ્ટ ૨૦૦ની નીચેની ટીપમા આ દૃષ્ટિબિન્દુ આવી જાય છે માટે તેના દાખલા અહીં આપતો નથી. આ અર્થઘનતા શબ્દોની પસંદગી ઉપર નિર્ભર છે. તેમની કલમ જાણે યોગ્ય શબ્દને બરાબર ચુની લેતી હોય એમ લાગે છે.

આને જ મળતી તેમની વસ્તુની પસંદગી પણ છે. તેમનાં વર્ણનો લાબાં હોતાં નથી. બીજા કવિઓ

જ્યાં કડીઓ ને કડીઓ લખી નાંખે ત્યાં કાન્ત એકાદ શ્લોકથી જ પૂરૂં કરે છે અને તેમ છતાં તાદશ વર્ણન થાય છે. તેનું કારણ વર્ણનની વસ્તુની પસંદગી છે. 'મૃગતૃષ્ણા' અને 'રમા' માં એક એક શ્લોકથી જ લેખિનીચિત્ર દોરેલું છે.

> ન્હાના સાદા શયનગૃહમાં સ્વચ્છ દીવો બળે છે,
> વિદ્યુદ્વલ્લિ પ્રબલ ચમકી જ્યોતિ સાથે મળે છે;
> સાહિત્યો કૈં બહુ નહિ દિસે, એક પર્યંક માત્ર,
> થોડાં ઝીણાં રજનિવસનો પાસમાં વારિ પાત્ર.
>
> રમા.

હિન્દુ દંપતીના શયનગૃહનું આખું દશ્ય, સ્વચ્છ દીવો, એક પર્યંક, વસ્ત્રો અને વારિપાત્ર, એટલી જ વસ્તુઓથી આબેહુબ ખડું કર્યું છે. આ જ કૌશલ અને છટા તેમનાં લાંબાં વર્ણનોમાં અને હૃદયના ભાવના આલેખનમાં પણ આવે છે તે આપણે પછી જોઈશું.

કાવ્યમાં વર્ણન કરવામા અમુક પ્રકારની કલ્પના, જે ઉપમાદિ અલંકારની જનની છે, તેની પણ જરૂર પડે છે. કાન્તની રસવૃત્તિ પશ્ચિમના ઉત્તમ કાવ્યોથી ઘડાઇ છે એટલે આપણાં સંસ્કૃત કાવ્યોમા જેટલા અલંકાર આવશ્યક મનાય છે તેટલા તેમાં નથી આવતા. કાવ્યની પડતી દશામાં સંસ્કૃત કાવ્ય ઘણી જગાએ તો માત્ર અલંકારના થોકડાનું જ, કોટિ ઉપર કોટિનું જ બનેલું

છે, વિશાલ અર્થનું કાવ્ય રહ્યું જ નથી. કાન્તની કલા—હાલની રમણીની પેઠે—થોડા અલંકારો જ પહેરે છે, પણ પહેરે છે તે અનુપમ અને અનુત્તમ હોય છે. ‘ ઉપહાર ’ માં આવા અનેક મનોહર કલ્પનાતરંગો છે. ‘ મારી કીરતી ’ અને ‘ માનસસર ’ એ બે તો આખા રૂપકો જ છે. ‘ રાજ-હંસને સંબોધન ’ ‘ વિધુર કુરંગ ’ અને ‘ પ્રમાદી નાવિક ’ એ અન્યોક્તિઓને મળતા કાવ્યો છે. તે સિવાય ‘ રજાની માગણી ’ માં હંસનું અને ‘ સખિને આમંત્રણ ’ કાવ્યમા ‘ પ્રભુનો ગિરિ ’ અને તેમાંથી અવતરતા ‘ શાંત સદાશિવ નીર ’ ની આખી કલ્પના એવી જ મનોહર છે. પણ આ બધી કલ્પનાઓને જે અર્થમાં સંસ્કૃત કાવ્યોમાં અલંકાર કહીએ છીએ તે અર્થમાં અલંકાર ન કહી શકાય. સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તુતમા જ્યારે કલ્પના કંઇ અપ્રસ્તુત મૂકી દે ત્યારે જ અલંકાર ગણાય. ઉપલા કાવ્યોમાં તો કલ્પના જ કાવ્યની સમસ્ત વસ્તુને એ રૂપમાં મૂકે છે, સમગ્ર કાવ્યની પાછળ રહી છે, કાવ્યની વચમા અપ્રસ્તુત રૂપે આવતી નથી. પણ સંસ્કૃતમા અલંકાર ગણાય એવા પણ છે ત્યા સુદર છે. ‘ વત્સલનાં નયનો ’

પણ નિર્મલ નેહ સરોવર સારસ—
યુગ્મ સમાં પરિપૂર્ણ દયારસઃ
એ જખમી દિલનાં શયનો.

તરીકે નિરૂપેલાં છે તે અને 'સાગર અને શશી' માં શશીને

નવલ રસધવલ તવ નેત્ર

કહેલો છે અને ઉદધિ લહરીઓને 'જલધિ જલદલ' કહેલી છે તે અત્યંત મનોહર અલંકારો છે. અને 'મનોહર મૂર્તિ' માં

સ્મિત જોઇને તારક મોહી રહ્યા!

એ તો કોઇ અપૂર્વ કલ્પના છે.

કવિની વર્ણનશક્તિની ખરી કસોટી ભાવના નિરૂપણમાં છે. કાન્તે નાનામા નાના ચાર પંક્તિના આત્મલક્ષી મુક્તકથી ૨૦૦ પંક્તિ ઉપરના પરલક્ષી ખંડકાવ્ય સુધીનાં અનેક કાવ્યો લખ્યા છે. તે દરેકમાં ભાવનિરૂપણ સર્વથા ઉચિત રીતે થયુ છે. તેમાં ભાવને ઉચિત વર્ણનનો વિસ્તાર છે. ભાવને ઉચિત કાવ્યની રીતિ છે, ભાવને ઉચિત કાવ્યના શબ્દો વર્ણો છંદો વગેરે છે. અમુક ભાવનો કયાં ઉદય કરવો, કયા તેની સ્થિતિ કરવી, કયા તેને પરાકોટિએ પહોચાડવો, કયા તેને શાન્ત કરી નવા ભાવની તેની સાથે સન્ધિ કરવી વગેરે સર્વ અદ્‌ભુત કલાથી ચાલ્યુ આવે છે. જે વર્ણન જ્યાં ઉચિત હોય ત્યા જ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ તેમનામાં એક વિરલ શક્તિ એ છે કે લાંબા સમય સુધી તે એક જ ભાવમા મગ્ન રહી શકે છે, અને અધૈર્યનું વર્ણન કરવું હોય ત્યાં પણ પોતે અધીર ન થતા. ભાવ ઉપરના વિરલ પ્રભુ-

ત્યથી ધીમે ધીમે તેનું વર્ણન આગળ ચલાવે છે. આ સર્વ ગુણો તેમનાં ખંડકાવ્યોમાં પ્રતીત થાય છે. લંબાણ ભયે લાબાં ન લેતાં ઉદાહરણ તરીકે એક ન્હાનું, ૧૯ શ્લોકનું 'અતિજ્ઞાન' લઈએ.

પ્રથમ જે ભાવને નિરૂપવો છે તેને અનુકૂળ પ્રકૃતિ વર્ણન કરે છે. શૂન્ય નભ અને ઝાખી દિશાઓ કોઈ પાસેના અનિષ્ટનું સૂચન કરે છે (૧). ઈંદ્રપ્રસ્થના લોકો આજે એક બાબતની શંકા કરતા હતા (૨)—આજે તેમણે દુર્યોધને મોકલેલો એક દુષ્ટ દૂત રાજગૃહ તરફ જતો જોયો હતો તે સંબંધી (૩). અને એ શંકા ખરી હતી (૪). ધર્મરાજને દ્યૂત રમાડવાનું આમન્ત્રણ આપવા તે જતો હતો (૫). જ્યેષ્ઠ ધર્મરાજે ત્રણ બંધુઓને સલાહ માટે બોલાવ્યા (૬). એક કેમ રહી ગયો તેની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી કવિ કહે છે કે સહદેવને સૌથી નાનો ગણીને બોલાવ્યો નહોતો (૭). પણ તે નાનો કયારનો સર્વ જાણી ગયો હતો. તેના મો પર વિષાદની છાયા દ્રૌપદી કયારની કળી ગઇ હતી (૮). કારણકે કુમારને ત્રિકાળનું જ્ઞાન હતું, દ્રૌપદીને થવાનું અપમાન તે નજરે જોતો હતો (૯). છતા તેને તે કહેવાની રજા ન હતી (૧૦). આ જ તેની કરુણ દશાનું કારણ હતું. અહીં સુધી ધીરે ધીરે કવિએ નાયકમાં જે કરુણ નિષ્પન્ન કરવો છે

તેનાં કારણો જ, તેના વિભાવો જ કહ્યા. તેમાં પણ એક ક્રમ છે. કલામાં ઉપાદાનમાં શક્ય હોય તેટલે સુધી ભાવને વિશિષ્ટ કરવાનો હોય છે. ભાવનું અત્યંત વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તે કલા એમ પણ કહી શકાય. અહીં ભાવને વિશિષ્ટ કરવામાં કવિ ધીમે ધીમે ઉત્તરોત્તર સામાન્યમાંથી વિશિષ્ટ તરફ પ્રયાણ કરતો જાય છે. સૌથી પ્રથમ માત્ર પ્રકૃતિનું વર્ણન આપ્યું. પ્રકૃતિ માણસના ભાવથી દૂરતમ વસ્તુ છે. પછી સામાન્ય જનોનું વર્ણન આપ્યું જે પ્રકૃતિ કરતાં કંઈક વધારે નિકટ સંબંધ પાંડવો સાથે ધરાવે છે. પછી પાંડવોનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યું અને ત્યાંથી આપણું ધ્યાન કાવ્યના નાયક સહદેવ તરફ એકાગ્ર કર્યું. પછી વસ્તુસ્થિતિના જે પરસ્પર વિરોધી અંશોથી કરુણ નિષ્પન્ન કરવાનો છે તે અંશો દર્શાવ્યા—ત્રિકાલજ્ઞાન અને છતા નિરુપયોગી જ્ઞાન, કર્ત્તવ્યમાં ન મૂકી શકાય, કોઈને ઉપયોગી ન થઈ શકે તેવું જ્ઞાન. તે પછી હજી શું થવાનું છે તે કહ્યા વિનાજ કવિ સહદેવની લાચારી સહદેવના જ હૃદયગત શબ્દોમાં મૂકે છે (૧૧). તે પછી એ જ ભાવ સહદેવની સ્ફુટ વિચારવાણીમાં મૂકી તેને વધારે વિશિષ્ટ કરે છે (૧૨). સહદેવથી દ્રૌપદીનું અસહ્ય અપમાન જીભથી તો કહી શકાવાનું નથી. વાચનાર આ પુરાણપ્રસિદ્ધ હકીકત જાણે છે તેનો લાભ લઈ કવિ ૯ મી કડીમા માત્ર તેનો ઇસારો કરે છે. અને અહીં એ

વિચારથી તેની જે કરુણ દશા થાય છે, નેત્રમાં જલ ભરાય છે તે દર્શાવે છે. દ્રૌપદી પર આવતી વિપત્તિથી તે દ્રૌપદી તરફ વધારે આર્દ્ર બને છે. અહીં આ નવીન ભાવ ઉદય પામે છે. તે ભાવમાં તે દ્રૌપદીને આલિંગન આપે છે અને ચુંબન કરવા જાય છે (૧૩). પણ વિચાર કરતાં જણાય છે કે જેને તે બચાવી શકવાનો નથી તેના સૌંદર્યના ઉપભોગનો તેને શો હક ? (૧૪). અહીં સ્નેહાર્દ્રતાનો ભાવ શાન્ત થઈ વળી કરુણ દ્વિગુણ થાય છે. એ કરુણમાં તે પોતાની અસહ્ય દશા દ્રૌપદીને જણાવે છે. " આ નિષ્ફલ જ્ઞાનને શું કરવું. થનાર ચીજો તેથી અન્યથા થઈ શકતી નથી. અને તે સર્વની ચિંતા હું એકલો જ સહ્યા કરૂં છું (૧૫). પણ આજ સુધી દરેક ચિંતામાં જે એક સાન્ત્વન દ્રૌપદીના સૌંદર્યનું પાન, તે પણ આજે તો અલભ્ય છે, તેના ઉપરનો અધિકાર ગયો છે (૧૬). અહીં કરુણ પરાકોટિએ પહોંચે છે. ભવિષ્યનું જ્ઞાન નિષ્ફલ તો ખરૂં પણ એટલે સુધી નિષ્ફલ કે પોતાના આત્મીય જનોને પણ ભાવી દુ:ખથી ચેતાવી ન શકાય !" આ દુ:ખની અસહ્યતામા સહદેવને માથામા શૂળ ચાલ્યું (૧૭) અને તેણે એ જ્ઞાનને મૂર્ચ્છામાં લુપ્ત કરવા કોઈ જલદ ઘેનની ઔષધી પીધી (૧૮). એટલી જલદ કે સતી તેની ગન્ધથી જ બેભાન થઈને પડી, અને જ્યોતિષીને છાતીથી પ્યાલી ખસેડવા જેટલું પણ ભાન ન રહ્યું ! (૧૯). લગભગ દરેક ખંડકાવ્યમાં આ

રીતે કવિ ધૈર્યથી ભાવોપચય કરે છે. દરેકમાં ભાવ ધીમે ધીમે આગળ વધે છે. દરેકમા કાવ્ય અર્ધ ઉપર ગયા પછી તેની પરાકાષ્ટા આવે છે. ૫૫ શ્લોકના 'વસંત વિજય'માં ભાવની બાહ્ય સામગ્રી કવિ 'ધીમે ધીમે છટાથી' ૩૭ મા શ્લોકમાં પરાકોટિએ પહોંચાડે છે—એ અનેકવાર અવતીર્ણ થયેલા શ્લોકમા:—

> ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઇ ડોલતો વાયુ વાય,
> ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિમલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય;
> બેસીને કોણ જાણે કયહીં પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
> ગાળી નાખે હલાવી રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાબ જાય.

તેનાથી પાડુની વૃત્તિ દાબ બહાર જાય છે તે વર્ણન ૫૩ મા શ્લોક સુધી ધીમે ધીમે કવિ કરે છે. પાડુ અધીરો થાય છે, પણ કવિ ક્યાંઈ અધીર નથી થતો, પોતાના ભાવમા એવો જ એકાગ્ર લીલામગ્ન રહે છે. ૨૯ શ્લોકના 'ચક્રવાક મિથુન'મા કરુણની પરાકાષ્ટા ૨૬મા શ્લોકમાં થાય છે. લગભગ દરેક કાવ્યમા કરુણનો સામગ્રી ભેગી થતી હોય ત્યા વાચનારને એ કરુણમાથી બચવાનો કોઈ આશા-તન્તુ દેખાય છે, અને એ તન્તુ તૂટતા કરુણ વધારે ઘેરો અને નિરાશામય બને છે. તૃષાતુર મૃગબાલાને થોડીવાર વાદળાની છાયા મળે છે, પણ તે વાદળાની જ છાયા છે—ક્ષણિક છે. અતિજાનમા આનર કરુણ વ્યથાને સાન્ત્વન આપવા સહદેવ દ્રૌપદીને આલિંગવા જાય છે. 'વસન્ત

વિજય' માં પાડુ અસહાય થાય છે તે પહેલાં સ્નાનથી તેની વૃત્તિ વિમલ ને સાત્ત્વિક થાય છે. પણ એ વૃત્તિને લીધે જ તે નિર્ભય બની માદ્રી પાસે જાય છે, એ વૃત્તિને લીધે જ માદ્રી પણ મોડી સાવચેત બને છે, અને સાવચેત બને છે ત્યારે માત્ર પાંડુની કરુણ દશામાં વધારો કરે છે. વળી દરેક કાવ્યમા ભાવની પરાકાષ્ઠા થયા પછી તેનાં પરિણામો–તેના અનુભાવો એકાએક વેગથી વહી કોઈ વજ્રપાતથી કાવ્ય પૂરૂં થાય છે.

ભાવ નિરૂપણની રીતિની ચર્ચા અહીં પૂરી થાય છે, તો રસનું પ્રકરણ હાથ લેતા એક પ્રશ્નને અહીં સ્પર્શ કરવો પડશે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કાવ્યની બે રીતિઓ સ્વીકારાય છે classical અને romantic. હજી આ અંગ્રેજી શબ્દોના સમાનાર્થ ગુજરાતી શબ્દો યોજાયા નથી. કોઈ બન્નેના રૂપરંગથી નિર્દેશ કરે છે. કોઈ શિષ્ટ અને સ્વચ્છન્દ: ઉચ્છૃંખલ-વાળી એમ કહે છે અને કોઈ શિષ્ટ અને આનંદલક્ષી કે એવા શબ્દો યોજે છે. હું સમજું છું ત્યાં સુધી અંગ્રેજ ટીકાકારોમાં પણ આના લક્ષણ વિષેની સ્પષ્ટ વિવેક નથી. કયા કયા કવિઓ કઈ રીતિના છે તે સંબંધી પણ મતભેદ છે.[1] એક પ્રસિદ્ધ અને બલવાન ટીકાકારનું આ વક્તવ્ય,

1. The Nation and Athenæum, September 4th 1926, P. 644.

દૂર અપસરતી શબ્દાનુપાતી વિવરણ પદ્ધતિનો પુષ્કળ ઉપહાસ કરે છે.[૨] એવી સ્થિતિમાં પશ્ચિમના શબ્દો વાપરવા યોગ્ય લાગતા નથી. હું માત્ર એટલું કહી શકું કે classical એટલે જો કાવ્યના આકાર–બાહ્યરૂપ માટેનો આદર, એવો અર્થ કરીએ તો તે કાન્તમાં છે. પણ આકારને લીધે ક્યાંઈ નીરસતા નથી આવી અને તેમણે જૂનાં રૂપોમાં ફેરફાર કરી નવાં સંવાદી રૂપોનો સફળ ઉપયોગ પણ કર્યો છે. જો romantic નો અર્થ રંગ, રંગનું તેજ એમ કરતા હોઈએ–અને આ શબ્દ અહીંથીજ અસ્ફુટાર્થ લાગે છે–તો કાન્તમાં રંગ છે અને તે તેજસ્વી છે, પણ રૂપ વિનાનો નથી. વળી classical નો અર્થ એવો કરતા હોઈએ કે શબ્દે શબ્દનો બરાબર અર્થ થઈ રહે, તો કાન્તની શૈલી classical છે. romanticનો જો એવો અર્થ કરતા હોઈએ કે અર્થ, બધાનો એક સમગ્રરૂપે, બરાબર સ્ફુટ ન થાય, પણ તેમાથી અસ્ફુટ મધુર વ્યંજના નીકળે તો કાન્તનાં 'ઉપહાર' ' કલાપીને સંબોધન ' વગેરે થોડાંક જ કાવ્યો એવા નીકળે. બાકી કાન્તનું વિશિષ્ટત્વ એ છે કે

---

૨ Sir Arthur Quiller–Couch. On the terms 'Classical' and 'Romantic.' Studies in Literature.

તેમાં દરેક શબ્દનો પદનો વાક્યનો અર્થ થાય છે અને તે સમગ્ર કાવ્યના વ્યંગ્યને પુષ્ટ કરે છે. પણ romantic નો માત્ર એટલો જ અર્થ કરીએ કે આપણે સાધારણ રીતે કરી ન શકીએ એવા ઉછળતા કલ્પના તરંગો, તો કાન્તમાંથી એવું ઘણું મળી શકેઃ—

ઝાડાણોમાં પડી સુઇ જતો નિષ્ઠુરપ્રાણ કાલ

ચક્રવાક મિથુન

× × ×

ન્હાનાં ન્હાનાં વપુ ધરી શકે શોધતા એ દિશામાં,

× × ×

કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યાં અટકતો
શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેંથે ઝળકતો.

× × ×

વિશુધ્ધ સ્નેહનું જોડું વિશ્વ સૌંદર્યમાં વહેઃ
વિલાસી વિધુ ને તારા નભથી નિરખી રહે.

દેવયાની

× × ×

કૃતી માનું, દેવી ક્ષણ સકલ ને જીવન તણી;
પ્રમત્તાવસ્થામાં નજર પણ નાખું જગ ભણી.

ઉદ્ગાર

અને તવ નેત્રમાં તે નેત્રનું પ્રતિબિંબ જોવાને
વખત હું ખોઉં તેવો શું, કહે તે એ ખુએ છે કે?

ચંદ્રાને સંબોધન

'માનસસર' અને કદાચ 'મારી કીસ્તી' પણ એ વર્ગમાં જાય.

આથી વિશેષ હું આની ચર્ચા કરવા માગતો નથી. એમ કરવામાં કદાચ આધુનિક વાચકોની જિજ્ઞાસા પૂરી નહિ પાડતો હોઉં પણ કાન્તના પોતાના અભિપ્રાયની તો વધારે અનુકૂળ થાઉં છું જ. આ શબ્દોની એકવાર ચર્ચા થતા તેમના કાવ્યો કઈ રીતિમાં ગણાય એ પ્રશ્નના સંબંધમા તેમણે એમ કહેલું સ્મરણમાં છે કે આપણાં કાવ્યો પશ્ચિમના બધાં વર્ગીકરણમા નાખવાં બિલકુલ આવશ્યક નથી.

કવિએ અનેક ભાવોના કાવ્યો લખ્યા છે. મૈત્રીનાં અનેક સ્વરૂપોના ભાવોના કાવ્યો ઘણા છે, કદાચ બીજા કવિઓ સાથે સરખાવતાં પ્રમાણમા સૌથી વધારે છે. તે સિવાય પણ 'મારી કીસ્તી' અને 'માનસ સર' જેવાં કાવ્યોમાં હૃદયનો અદમ્ય ઉભરો ઉત્સાહ અને વેગ પ્રતીત થાય છે. 'અગતિગમન'મા હૃદયની નિગૂઢ વૃત્તિઓ અને વ્યાપારો સ્ફુટ થાય છે. સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે આ બધા ભાવો પહેલાં કદી આપણા કાવ્યમા પ્રગટ નહિ થયેલા એવા જ છે. પશ્ચિમના સાહિત્યના પરિચયથીજ કવિને આવા ભાવો વ્યક્ત કરવાની પ્રેરણા થઈ છે. તેમના કાવ્યોમા કેવળ પ્રકૃતિવર્ણનના કાવ્યો નથી. તેમના કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું

આવું વર્ણન વારંવાર આવે છે પણ તે દરેક જગાએ માનવ ભાવને વધારે વ્યક્ત કરવા અથવા માનવ ભાવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવા. 'ચંદ્રાને સંબોધન' છે પણ ત્યાં વિષય દૂરસ્થ સ્વજન, જેનું ચંદ્રાથી સ્મરણ થયુ છે, તે છે. 'સાગર અને શશી' પિતાની ભવ્યતાનાં જ ગાન ગાય છે. કલાને માટે કાન્ત કેવળ પ્રકૃતિ કરતા માનવ સ્વભાવને વધારે ઉચિત ગણતા જણાય છે અને માનવસ્વભાવ સાથે વિશાલ સમભાવ વાળા હૃદયમા એમ જ બને એ સ્વાભાવિક છે *

બીજા ભાવો વિષે અહીં વિશેષ નહિ લખીએ. માત્ર કાન્તના પ્રેમ ઉપરના વિચારો જોઈશું. મૈત્રીભાવ પણ એક પ્રેમનુંજ સ્વરૂપ છે. પણ અહીં દંપતીપ્રેમ તરફ જ લક્ષ આપીશું.

જગતના જીવનમાં છે તેમ, કાન્તની પ્રેમભાવનામા સૂક્ષ્મ ઉપભોગ, મસ્તી અને વિલાસ એ સર્વને સ્થાન છે. તેના અનુક્રમે થોડા દાખલા લઇએ.

---

* સરખાવો કીટસ (Keats)નું વાક્ય "Scenery is fine, but human nature is finer. Oxford Lectures on Poetry, p. 232. આ કવિની સાથે અમને કાન્ત ઘણી બાબતમાં મળતા આવતા લાગ્યા છે.

પૂર્વાલાપ

સૂક્ષ્મ ઉપભોગ:

> સદા સંભારશે એ માનસે પણ સ્નેહીનો
> તૃષા રહેશે સમાગમની તને જેવી તેવી?
> બધું તો રાખજે જૂનું નવું કંઇ સંભારી,
> મળી નિજ વાસમાં વાતો સખી પડશે કહેવી.

રજાની માગણી

> " રજનિ મહિં સખી ઘણીક વેળા.
> નયન મળે નહિ ઊંઘ જાય ચાલી;
> કરી તુજ શિરકેશ સર્વ ભેળા,
> વદન સુધાકરને રહું નિહાળી!"

અતિજ્ઞાન

મસ્તી'—

> પ્રમત્તાવસ્થામાં નઝર પણ નાખું જગ ભણી,

ઉદ્ગાર

વિલાસ:—

> પ્રાણો આપણાનો ત્યારે યોગ થયો,
> અંગે અંગનો ઉત્તમ ભોગ થયો;
> અને આખર આમ વિયોગ થયો!
> મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

આપણી રાત.

-પણ એ વિલાસ પણ અતૃપ્તિની લોલુપતાનો નથી, ખરા પ્રેમના ઉભરાનો છે. તેમા માતા તરફનો આદર છે જે કેવલ સ્થૂલ સ્વાર્થી કામમાં ભાગ્યે જ એવો ઉન્નત હોય છે:—

ઉપોદ્‌ઘાત

> શિરકેશ સુકોમલ સોહી રહ્યા,
> સ્મિત જોઇને તારક મોહી રહ્યા;
> કામધેનુ શી બાલક દોહી રહ્યા
> તને મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

મનોહર મૂર્તિ.

અને તેમા સંયમ અને અતિ કોમલ માનવૃત્તિ પણ છેઃ—

> રહી જરા ફરી પાછો છૂટો થાય શરીરથી;
> "પ્રિયે સ્પર્શ કરૂં શું હું ? અધિકાર જરા નથી !

અતિજ્ઞાન

અને

> પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથી;
> પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી;

ચક્રવાક મિથુન

એ શ્લોકમાં પ્રેમનો ગહનમા ગહન અનુભવ આવે છે.

અત્યાર સુધી જે કાવ્યો જોયા તે સુંદર છે રુચિકર છે. પણ કાન્તનું દર્શન તો તેમનાં કરુણ કાવ્યોમાં જ છે. દરેક કવિને પોતાનું દર્શન હોય છે. દર્શન વિના કવન સંભવે નહિ. સાધારણ મનુષ્યને જે રુચિકર સુંદર આહ્લાદક લાગે એને વાઙ્‌મય રૂપ આપે તે પણ કવિતા તો ખરી જ પણ કવિ ક્રાન્તદર્શી પણ કહેવાય છે. સાધારણ માણસો જે જુએ છે તેની પાર જઈ, પોતાના વિશાલ

સમભાવથી કવિ નવું જ અનુભવે છે. કાન્તમાં એ વિશાલ સમભાવ હતો અને તેથી તેમનો અનુભવ પણ અસાધારણ વિશાલ અને ગહન હતો. આ વિશાલ અનુભવને કવિ પોતાની કલ્પનાથી એક, સમગ્ર, કરી જોવા મથે છે. માત્ર બુદ્ધિથી તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી નહિ, પણ કલ્પનાથી એક કરી હૃદયમા એક તરીકે તેને અંકિત કરવા મથે છે. સામાન્ય મનુષ્યમાં અને કવિમા કલ્પના તો એક જ પ્રકારની હોય છે, કવિની કલ્પના વિસ્તારમા મોટી હોય છે એ જ મુખ્ય ફરક છે. માણસ માત્રના અનુભવો એની કલ્પનાની વિશાલતા ઉપર આધાર રાખે છે. મહાવનમાં જે માત્ર એક એક ઝાડ જ જોઈ શકે તે ઝાડ જ જુએ છે તે વનની ગહનતા સમજતો નથી. જે ટૂંકી નજરે પર્વત જુએ છે તે પથરા જ જુએ છે પર્વતની ભવ્યતા અનુભવતો નથી. જે ટૂંકી નજરે દરિયો જુએ છે તે માત્ર પાણી જ જુએ છે. તે સાગરની વિશાલતા, ગહનતા, ભવ્યતા, નિરવધિ બલ સમજવાનો નથી. અને જે સમજતો નથી તે કવી શકવાનો નથી. આવા ક્રાન્તદર્શી કવિઓ જ, જેઓ પોતાની પાર, પોતાની જાતિની પાર, પોતાના જમાનાની પાર, જઈ ને જોઈ શકે છે, અને જોયેલું અનુભવેલું કવી શકે છે, તેઓ જ સાહિત્યમા અમર પદ પામે છે.

કાન્તનું દર્શન કાવ્યમાં કરુણ રૂપે વ્યક્ત થાય છે.

વિશાલ કલ્પનાથી જગતને જોતાં તેમને જગતની યોજનામા કોઈ અસહ્ય વિષમતા પ્રતીત થાય છે, એ યોજનાની નીચે કોઈ ક્રૂર અસહ્ય અન્યાય તેમને જણાય છે. કવિનું હૃદય એ અન્યાય સામે લડત ચલાવે છે, એ વિષમતાનું સમાધાન કરવા મંથનમા પડે છે અને સમાધાન ન થતાં જગતના અન્યાય માટે કરુણમા દ્રવે છે.

તેમના કરુણ કાવ્યો લગભગ બધાં જ ખડકાવ્યો છે. સૌથી નાની વયમા લખેલુ કદાચ 'મૃગતૃષ્ણા' છે. મધ્યાહ્નના ઉગ્ર તાપમાં એક મૃગબાલા બિચારી તૃષાથી વિહ્વલ થઈ પાણી માટે દોડાદોડ કરે છે. અને વિધિની વિષમતાં તો જુઓ ! આ બાલાને પીવાનુ પાણી નથી મળતું ત્યારે માણસો ધારાગૃહોમા જલક્રીડા કરે છે. વિધિ કેટલો કદરહીન ! નિર્દોષને બચાવવાને પાણી પણ ન આપે. જગતમા આવી વ્યવસ્થા ચાલતી હોય તો જગત્કર્તાને દીન–દયાલ શી રીતે કહી શકાય ?

'દિસે છે ક્રૂરતા કેવી કર્તાના કરણી મહીં !
ત્રાતા જો હોય, તો આની કેમ સંભાળ લે નહીં ?

કેટલાક શાસ્ત્રો કહે છે કે દુઃખ એ પાપની સઝા છે. પણ

'અરે ! આ કોમલાંગીએ કેવાં પાપ કર્યા હશે !

આ નિર્દોષ બાલા ક્યાં પાપ કરવા ગઈ હતી ? અને કર્યા હોય તો પણ—

કર્યાં હોય, તથાપિ આ ક્રૂર શિક્ષાથી શું થશે?

શિક્ષા તો પાપીને સુધારવાને માટે હોય ના! આ તો પાપીને બસ મારી જ નાંખવાની વાત! અને તે પણ પાણી ન પાવા જેવી ક્રૂર રીતે! કવિને આ કશું સમજાતું નથી. બધા માણસો પરમ દયાળુ પરમ ન્યાયી ઈશ્વરમાં જે સાન્ત્વન લે છે તે કવિને લભ્ય થઈ પડે છે અને તેની નિરાશામાં કવિ ઉદ્‌ગારો કાઢે છેઃ—

નથી ઈશ્વર દુઃખીનોઃ થયું જે જે હતું થવુંઃ
દુનિયામા હવે શાને, અરેરે! હાય જીવવું.

'રમા'માં પણ કરુણ જ છે અને તે જુદી જાતનો છે; જો કે અંત, કરુણ નથી અને આખું કાવ્ય કરુણ ભાવને યોગ્ય ઉઠાવમા મૂકી શકતું નથી.

વ્યોમથી જલની ધારા જોરમાં પડતી હતી;
ઢળી પલંગને પાયે સુંદરી રડતી હતી!

શા માટે?

આષાઢી કૃષ્ણ રાત્રિના બાર વાગી ગયા હતા;
પતિની રાહ જોવામાં બે કલાક થયા હતા!

પતિ બે કલાક મોડા આવે એ અહીં કરુણનું કારણ નથી. એમ હોત તો ઉપહસનીય કરુણાભાસ થાત. પણ કરુણનું કારણ માનવી લગ્નજીવનમાં રહેલી એક ગૂઢમા ગૂઢ વિષમતા છે.

" લગ્નના દિવસમાં નવી હતી,
ઠીક તેથી રમણીય લાગતી:
આપ તો પણ હતા જ તે રહ્યા,
માહરા ગુણ બધા ગયા વહ્યા !

સ્ત્રીની નવીનતાનો મોહ ઉતરતા પુરુષનો સ્નેહ મંદ થાય છે; સ્ત્રી બિચારી એના એ જ સ્નેહથી ચાહ્યા કરે છે, —તેનો સ્નેહ વધતો જાય છે. સ્ત્રીપુરુષના સ્વભાવમા રહેલી આ વિષમતા લગ્નજીવન, જે ઉપર સમસ્ત વ્યવહારનો આધાર છે, તેને રોમરોમ વિષમય કરી નાખે એવી નથી ? એ જ અહીં કરુણનું કારણ છે.

સામાન્ય રીતે માણસ માને છે કે દુનિયામા દુઃખ હોય પણ કલ્પનાના બિહારમા તો માત્ર સુખ જ હોય ! ત્યા તો બધુ સુંદર સુંદર જ હોય ! ક્રાન્તદર્શી કલ્પનાથી કવિને ઉલટો અનુભવ થાય છે. કવિની હૃદયરાણી કવિતાની દાસી કલ્પના કવિને દુનિયાંની રચના જોવા લઈ જાય છે. કવિ એક સુંદર ગિરિપ્રદેશ જુએ છે. ત્યા દૂરથી એક દોડતો આવતો કસ્તૂરીમૃગ જુએ છે જે

વૃત્તિની કૈ ખબર ન પડે, એ પ્રમાણે હસે છે !

એ મૃગ કોઈ સંગીત તરફ આકર્ષાઈ ધસ્યો જતો હતો. કોઈ ગારૂડી અસામાન્ય છટાથી બીન બજાવતો હતો.

મૃગને જોઈ લુબ્ધકનું ચિત્ત કસ્તૂરીમાં લુબ્ધ થતાં બીનનો નાદ મંદ પડે છે. એ નાદ સાભળવા બિચારો મૃગ દરેક નાડીને ફૂલાવીને તંગ કરે છે તે પ્રાણદાન દેવા તૈયાર છે, માત્ર મરતાં સુધી સંગીત સાંભળવાની તેની એક યાચના છે. પણ પારાધિ તો શર મારવાની તૈયારીમા જ પડ્યો છે. કવિને આ અસહ્ય લાગે છે. તેને શિક્ષા કરવાની ઇચ્છા થતાં કલ્પના શસ્ત્ર આપે છે. કવિ તેને તરવાર મારે છે. પણ તેથી શું ?-બીન તો ન જ બચ્યું અને તે પડતા મૃગ મૂર્ચ્છિત થયો. હવે કવિ પાસે ઉપાય ન રહ્યો. આ નિર્દોષ રાગબદ્ધ મૃગ, તેને સંગીતથી ખેચવાની શક્તિ નિષ્ઠુર પારાધિમા, અને સૌથી ખરાબ તો એ કે પાપીને પાપની સજા કરતા પણ નિર્દોષને તેની પૂર્વની સ્થિતિમાં મૂકી ન્યાય આપી શકાતો નથી. જગતની રચનામા સજા શક્ય છે, ન્યાય શક્ય નથી ! કલ્પના આ વિષમતા બતાવી આપે છે, તેનો ઉપાય બતાવતી નથી. આટલે લાવ્યા પછી

કલ્પના જાય છે ઊડી, એકલો રહી જાઉં છું ।

તૃષાકુલ મૃગી અને રાગબદ્ધ મૃગની કરુણાવસ્થા થઈ તેનું કારણ તો કદાચ એમનામાં માનવ જેવું જ્ઞાન નથી એ હોય. એ મૃગ અને મૃગી પણ વાસ્તવિક રીતે તો માનવ નિર્દોષતા અને માનવ રાગબદ્ધતાનાં પ્રતીકો જ છે. પણ

તેમનામાં માનવજ્ઞાનનો આરોપ કવિએ નથી કર્યો એ ખરું. તો હવે માનવજ્ઞાન જોઈએ—માત્ર જ્ઞાન શા માટે અતિજ્ઞાન જોઈએ. એને માટે કવિએ કરેલી વસ્તુ અને નાયકની પસંદગી અતિ ઉચિત છે. સહદેવનું અતિજ્ઞાન, ત્રિકાલ જ્ઞાન સુપ્રસિદ્ધ છે. તેને જ્ઞાન છે પણ તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની મના છે. તેનું જ્ઞાન જગતને ઉપયોગી થઈ શકતું નથી, અરે! તેનાં સ્વજનોને, તેને પોતાને ઉપયોગી થઈ શકતું નથી. આ જ્ઞાનથી બીજાં માણસો જે વિપત્તિ પતન પછી જ અનુભવે છે તેને તે પતન પહેલા પણ અસહ્ય ચિંતારૂપે ભોગવે છે. અને એ ચિંતા કોઈને કહેવાય નહિ ને સહેવાય નહિ! આવી ચિંતામાં તેને એક સાન્ત્વન હતું, જે રમણીના પ્રેમના સદ્‌ભાગી પુરુષને હોય છે—સૌંદર્યનો સાત્ત્વિક ઉપભોગ. પણ અહીં તો દ્રૌપદીનું જ ભયંકર અમાનુષ અપમાન થવાનું છે અને પોતે તેનું રક્ષણ કરી શકનાર નથી, ત્યા તેનાથી એ ઉપભોગ શી રીતે થાય!

> પ્રિયે! સ્પર્શ કરું શું હું, અધિકાર જરા નથી.

નિરાશાનો ઉપાય માત્ર એક રહ્યો છે. એ જ્ઞાનને જ બેશુદ્ધિમાં ડુબાવી દેવું. અંતે આ ત્રિકાલજ્ઞાની જ્યોતિષી કોઈ જલદ ઘેન લઈ પી જાય છે, જેની ગંધથી જ સતી તો બેભાન થઈ જાય છે. આ અતિજ્ઞાનની દશા!

આ અપૂર્ણતા માત્ર અતિજ્ઞાનની નથી. માણસના જ્ઞાન માત્રમાં કંઈક એવી અપૂર્ણતા છે કે તે બરાબર જીવનવિગ્રહમા પડ્યાં હોય ત્યા, કર્ણના અસ્ત્રોની પેઠે, તે તેને કામ આપી શકતું નથી. દુનિયાની યોજનામાં કંઈક એવું છે જે સમજાતું નથી, જે માણસ જેટલું જ્ઞાનવાન નથી, છતાં જ્ઞાનવાન માણસને યુદ્ધમા હરાવે છે. આ સત્ય 'વસન્તવિજય'મા પ્રતીત થાય છે. તેનું પણ વસ્તુ મહાભારતમાથી લીધું છે. પાંડુ રસિક છે, પત્ની તરફ તેને ઘણો પ્રેમ છે છતા એ પ્રેમનો રસાસ્વાદ એ જ એનું મૃત્યુ છે. આ ઘટનાનું કારણ જે શાપ હતો તે વસ્તુ કવિ આપણને કહેતો નથી કારણ કે કાવ્ય–નિષ્પાદ્ય કરુણમા તે બાધક છે. તેણે એવો રસાસ્વાદ લેતા મૃગયુગલને માર્યું હતું એમ જો વાચનારના મનમા સ્ફુટ વિચાર આવે તો તેને પાંડુનું મરણ પણ કરુણ છતા ન્યાયી લાગે. અને તેથી કવિને વિધ્રમતામાથી જે કરુણ ધ્વનિ કરવો છે તે ન થાય. માટે એ શાપની હકીકત બહુ જ દૂર રાખી પાડુ અને કુન્તા તથા માદ્રી વનમાં રહેતાં હતાં ત્યાથી કાવ્ય શરૂ થાય છે. ત્યા કામીઓને ઉન્માદક વસન્ત ઋતુ બેસે છે. સવારથી જ સ્વપ્ન અને ઉજાગરાથી તેનું ચિત્ત આજે અસ્વસ્થ હતું. તેમાં પાછુ 'માદ્રીવિલાસ' સરોવર માદ્રીના નામથી તેના મનને વધારે સંક્ષુબ્ધ કરે છે. રાજા સ્નાન કરી નિત્યકર્મમાં

જોડાઈ સ્વસ્થ થાય છે. કુન્તાજી કોઈ કારણથી આજે હાજર નથી. માદ્રી એકલી શું કરતી હશે એવા સામાન્ય વિચારથી રાજા માદ્રીની પર્ણકુટીમા જાય છે. અજ્ઞાત રીતે તે વસન્તના પ્રભાવ નીચે આવે છે, તાપસ મટી ભર્તા, સ્વામી થાય છે, સ્ત્રીની સાથે વનમા વિહાર કરે છે. કોકિલ-કૂજન સાંભળીને તેને પ્રિયાની પચમવૃષ્ટિમાં નાહવાની ઇચ્છા થાય છે. શંકાનું કારણ ન જાણવાથી માદ્રી સંગીત શરૂ કરે છે. એ દિવ્ય રાગથી સ્થાવરજંગમાત્મક લોક માત્ર સ્નેહરસથી આકર્ષાઈ વિહરે છે. રાજાને ભાન થાય છે કે પોતે પણ ખેચાવા લાગ્યો છે. મનને અંકુશમા રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. રાણી પણ રાજાની વિકૃતિ જોઈ સંગીત બંધ કરે છે. રાજાની ક્ષુબ્ધતા તેથી ઉલટી વધે છે. રાણી ઘણીએ શાન્તિ રાખવા વીનવે છે, શાપની યાદી આપે છે પણ રાજા વધારે વધારે વિહ્વલ થતો જાય છે. એ વિહ્વલતા અસહ્ય બનતાં અતિદીન સ્વરે સ્પર્શસુખની યાચના કરે છે. રાજાએ ક્યારનો વૃત્તિઓ પરથી અધિકાર ખોયો હતો અને હવે રાણી પણ વિચાર કરી શકતી નથી, રાજાની ઇચ્છાને અધીન થાય છે. ત્યાં જ દંપતીજીવન એકાએક પૂરૂં થાય છે, એમ બતાવતું કાવ્યનું વર્ણન પણ ત્યાં જ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.

નૈતિક મંથનમા માણસ પોતાની અધમ વૃત્તિ સાથે લડતાં હારજીત મેળવતો જેમ કોઇવાર છેવટે હારી જાય છે

તેમ અહીં પણ પાંડુ પોતાની વૃત્તિ સાથેના યુદ્ધમા હારી જાય છે અને એ વૃત્તિ જ એને ઉથલાવી પાડે છે. પણ નૈતિક યુદ્ધનો ચિતાર આપવો એટલું જ આ કાવ્યનું રહસ્ય નથી. તેમ જ માણસનું જ્ઞાન એકલુ માણસનું રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી એટલું જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી. કવિને એ બતાવવું છે કે હારજીત કોની કોની વચ્ચે થઈ તે જુઓ. એક બાજુ રસિક પ્રણયી ચેતનવાળો પાંડુ છે અને બીજી બાજુ વસન્ત છે, જેને નથી ચેતન, નથી રસ, નથી પ્રેમ કે દ્વેષ. સૃષ્ટિની રચનામાં ક્યાક એવું કોઈ ગૂઢ અચેતન બલ રહેલું છે જે માણસને, જ્ઞાનવાન પ્રણયી ચેતનવન્તા માણસને હરાવી દે છે. જગતની યોજનાની જ આ વિચિત્રતા છે.

'ચક્રવાક મિથુન'નું વસ્તુ 'મૃગતૃષ્ણા' અને 'કલ્પના અને કસ્તૂરી મૃગ'ની પેઠે કવિસમયમાથી લીધું છે. ચક્રવાક અને ચક્રવાકીને અત્યન્ત પ્રેમ છે પણ રાત્રિએ બન્નેને વિયોગમા રહેવું પડે છે એવો કવિઓનો સમય છે. કાન્ત આ જ સમયમાથી એક જોડું કલ્પે છે. તેમની વચ્ચે પહેલેથી પ્રેમ શરૂ થાય છે, અને વખત જતાં તે ગાઢ થતો જાય છે.

પણ પ્રેમ શરૂ થયો ત્યારથી જ રાત્રિવિયોગ પણ શરૂ થયો હોવો જોઈએ. ત્યારે કાલ જતાં એ વિયોગ સહન કરવાની ટેવ ન પડી જાય! કવિ કહે છે ના, પ્રેમ વધતો

જાય તેમ તેમ એ વિયોગ વધારે અસહ્ય લાગતો જાય. પ્રેમ અનંતકાલમાં વિહરનાર ભાવ છે.

સમયનું લવ ભાન રહે નહીં:
અવધિ અંકુશ સ્નેહ સહે નહીં:

આ ચક્રવાક મિથુન પ્રેમની આવી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા છે. તેમનાથી વિયોગ સહન થતો નથી. સૂર્ય પશ્ચિમ તરફ નમતો જાય છે તેમ તેમ સૂર્યના તેજમાં રહેવા દંપતી ઊંચે ઊંચે ચડતાં જાય છે. આ નિત્યપાતી વિરહમાંથી બચવા ચક્રવાકી પતિને સૂચના કરે છેઃ–

ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ;
આનાથી કૈં અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ.

પણ આ સ્થિતિમાંથી બચાય તેમ નથી. ચાલુ જમાનાની શોધખોળો પણ તેમને બચાવી શકે તેમ નથી. ધીટ ચક્રવાક, ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશને અનુલક્ષીને, જવાબ આપે છેઃ–

લાંબા છે જ્યાં દિન પ્રિય સખી ! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી.
આ ઐશ્વર્ય પ્રણયસુખની, હાય ! આશા જ કેવી !

જ્ઞાનમાં ભલે ગમે તેટલી પ્રગતિ કરો પણ જગત ઉપર જ્યા સુધી આવું કોઈ નિષ્ઠુર ‘ ઐશ્વર્ય ’ ચાલે છે ત્યાં સુધી પ્રણયસુખની આશા જ કેવી ?

આશાનો નહિ પણ નિરાશાનો એક ઉપાય ચક્રવાક

બતાવે છે. નીચે પડી આ વિરહ અને આ વિરહદગ્ધ જીવન બન્નેનો ત્યાગ કરવો. દ્વિજયુગલ રવિતેજ જોવા ઊંચે ચઢાય તેટલે ચઢેલું હતું ત્યાંથી આંખો મીચી પડતું મૂકે છે. ફરીને આંખો ઉઘાડે છે તો તેમને કંઈ પ્રકાશ જેવું દેખાય છે. પણ તે પ્રકાશ માત્ર આભાસ છે. તેમણે પડીને પ્રેમની ખાતર જીવનનો ભોગ આપ્યો પણ તેથી કશું વળ્યું નહિ. એ પ્રકાશને દેખીને તે પ્રકાશની આશાએ વધારે વેગથી પડયાં–પડવાની ગતિના નિયમે પણ પડવાનો વેગ વધતો જ જાય–પણ તેથી આ ખરી દુનિયાંમાં તેની કશી અસર થઈ નહિ, તેમના જવાથી એ શૂન્ય અવકાશ એનો એ રહ્યો, માત્ર એ દંપતીમા હતું તેટલું ચેતન હોલવાયુ–

અમિત એ અવકાશ તણી મહીં,
ક્યહિં ય ચેતન એક દીસે નહીં.+

+ આ જૂનો પાઠ છે. નવા પાઠમાં

ક્યહિં અચેતન એક દીસે નહીં.

એમ કર્યું છે તેથી અર્થ ઉપર આપ્યો તેથી વિપરીત જ થાય છે, એ દંપતીના આત્મભોગથી સર્વત્ર ચેતનમય થઈ ગયું, એવો થાય છે. જુઓ ટિપ્પણ પૃ. ૨૦૮ થી ૨૧૦ ની ટીપ.

શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ એમની વિવર્તલીલામાં જૂના પાઠનો પણ એ જ અર્થ કરે છે (જુઓ ટિપ્પણ પરિશિષ્ટ), પણ એ અર્થ મને તો મૂળ કાવ્યાર્થનો વિવર્ત જ લાગે છે. ઉપર બતાવી

કરુણરસ નિષ્પન્ન કરવાની કાન્તની રીતિ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. તેમના કરુણમાં માત્ર ઇષ્ટ વસ્તુનો નાશ એ જ વિભાવ, રસનું કારણ નથી. કવિ જગતમા રહેલી કોઈ ગૂઢ પણ વ્યાપક વિષમતાનું આપણને ભાન કરાવે છે. ઇષ્ટનાશ પણ વિષમ તો છે. 'વિષમ'જ તેનું તદ્‌ભવ 'વસમુ' લાગે છે. કોઈ વસમી આપત્તિથી હૃદય ઘાયલ થાય ત્યારે મૃદુ થઈ દ્રવે. પણ કાન્તનાં કાવ્યોમા માત્ર આમ થતું નથી. તેમના કાવ્યમાં માત્ર અસહ્ય વિષમતા એ વિભાવ નથી પણ એ વિષમતામા અન્યાય છે, તેમાં જગતની યોજનાની અપૂર્ણતા છે એ સામે કવિમાનસની ફરિયાદ છે, પોકાર છે, અને એ અન્યાય સામે કવિમાનસ લડતું લડતું કરુણ

તે ટીપમાં આપેલ કાન્તમાલાના પત્રના અવતરણથી પ્રથમના પાઠનો અર્થ ચૈતન્યના નાસ્તિપક્ષે હતો તેમાં સંશય રહેતો નથી. શ્રી. નરસિંહભાઇએ, **द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया**ની સુંદર કલ્પનાથી આકર્ષાઇ—આ જ કલ્પના 'જયા અને જયંત'ના હંસ અને હંસીના પ્રસંગે પણ તેમણે કરી છે. (વસંત પુ. ૨૩, પૃ. ૪૬૫) —રજ્જુમાં સર્પની પેઠે 'ચક્રવાક મિથુન'માં પણ પોતાનો કલ્પિત અર્થ આરોપ્યો છે. પણ વેદાન્તમતે વિવર્તમાં—માયામાં પણ અંતર્ગત વ્યાવહારિક સુસંગતતા હોય છે તેમ તેમની લીલામાં પણ આંતરસંગતિ છે. અને તેમનો કલ્પિત અર્થ કવિએ સુધારેલા પાઠને ઇષ્ટ છે.

નિષ્પન્ન કરે છે. તેનો નાયક એ વિષમતા સામે યુદ્ધ કરતો
સહૃદયમાં સમભાવ, આદર, બલ અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરતો
વિપત્તિ પામે છે. કરુણમાં વીર અને અદ્ભુતના મિશ્રણથી
ભવ્યતા આવે છે. ચક્રવાક અને ચક્રવાકી રાત્રિવિરહમાં દીન
થઈ જો માત્ર કલ્પાન્ત કરતાં ચીતર્યાં હોત તો તેથી પણ કરુણ
નિષ્પન્ન થાત પણ આ યુગલ એમ ન કરતાં વિષમતા—અન્યાયની
સામે સર્વાત્મથી લડે છે અને એમાં પોતાના ઐહિક જીવનનો
ભોગ આપે છે. 'વસન્તવિજય'માં પાંડુના મરણથી માદ્રીને
કલ્પાન્ત કરતી ચીતરી હોત તો મૃદુ કરુણ નિષ્પન્ન થાત પણ
કાવ્યમાં એ અંધ ચેતનાહીન અર્થહીન વસન્તબલ સામે થતો,
તરફડિયાં મારતો અને અંતે માનવ મર્યાદાને વશ થઈ
મૃત્યુને ભેટતો આપણે પાંડુને જોઈએ છીએ. 'અતિ-
જ્ઞાન'માં સહદેવ એ જ રીતે પોતાના જ્ઞાનની વિષમ મર્યાદા
સામે લડતો અને વ્યર્થ પ્રયત્નો કરતો કરુણ અવસ્થામાં
ઢળે છે. 'મૃગતૃષ્ણા' અને 'કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ'માં
મૃગ વસ્તુસ્થિતિની સામે થઈ શકે તેમ નથી પણ એ
સ્થિતિના અન્યાય સામે કવિમાનસ એવો જ ક્ષોભ અને
ઉદ્ગાર અનુભવે છે. આ રીતિ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રમાં સ્ફુટરૂપે
સ્વીકારાઈ જણાતી નથી. આ કરુણ, વીર અને અદ્ભુતના
મિશ્રણથી સામાન્ય રીતે 'કરુણ' ગણાતા કરુણથી ભિન્ન
આસ્વાદ આપે છે અને પશ્ચિમમાં tragic ગણાતા રસને

વધારે મળતો આવે છે. પણ આ પ્રકારનો ક્ષોભ આપણાં કાવ્યોમાં કોઈ રીતે અસંગત નથી. સ્ફુટ સ્વીકારાયા વિના પણ તેની ઝાંખી ઘણી જગાએ થાય છે. બીજા દાખલા ન શોધતાં કહી શકીએ કે ક્રૌંચમિથુનમાંના એકના વધથી આદ્યકવિ વાલ્મીકિનો શોક શ્લોકત્વને પામ્યો તેમા આવો જ ક્ષોભ અને પુણ્યપ્રકોપ હતો.

કરુણનો શામક શાન્ત છે. શોકથી ક્ષુબ્ધ થયેલું હૃદય કોઈ મહા સત્યમાં સાન્ત્વન શોધે છે. જગતની વિષમતાથી ક્ષુબ્ધ થયેલું હૃદય વધારે ઊંચે ચડે છે અથવા આત્માના ગહનમા વધારે ઊંડે ઊતરે છે અને એવું કોઈ વિશાલ સત્ય શોધી કાઢે છે જેમાં વિષમતાના બન્ને વિરોધી અંશોનું સમાધાન થઇ જાય.

કાન્તમાં પણ એ જ રીતે શાન્ત પ્રગટે છે. તેમને વિરોધનું સમાધાન થાય છે. જગત પરની અપૂર્ણતાઓ સ્વામીના ધામમા પૂર્ણ થવાની છે એવી એમને અચલ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. આ શ્રદ્ધામાંથી કાવ્યના 'સ્ફટિક વિશદ' 'શાન્ત સદાશિવ નીર' અવતરે છે. પણ હવે એ નીર ઓસરી ગયા છે. મંથનના તાપમા તેનાં બલ વિપુલતા સોસાઈ ગયા છે. કાવ્યની મધુરતા એની એ જ છે પણ સંગીતનું પ્રાધાન્ય. વિસ્તારની અલ્પતા, પંક્તિઓનાં પુનરા-

વર્તનો વગેરે સ્રોતની ક્ષીણતાનાં ચિહ્નો જણાવા લાગે છે. વળી ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયના વિચારો અને ભાવનાઓને બને ત્યા સુધી મૂળ રૂપમાં જ રાખવાના આગ્રહથી અને ક્રિશ્ચન ધર્મશાસ્ત્રની કથાના અંતર્ગત ઉલ્લેખથી કેટલાંક કાવ્યો સામાન્ય ગૂજરાતી વાંચકને રસોદ્બોધક થઈ શકે એવા નથી. 'કાર્ડિનલ ન્યુમેનની પ્રાર્થના' કે 'સખીને આમન્ત્રણ' જેવાં કેટલાંક સંગીત કાવ્યોમાં અદ્ભુત સફળતા મળી છે, પણ રસનું અધિકરણ અનેક સૈકાથી સિદ્ધ થયેલું વાંચકનું હૃદય છે અને ગૂજરાતમાં ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયના વિચારો અને ભાવનાઓ એના એ સ્વરૂપમાં હજી રસોદ્બોધક થયાં નથી.

કાન્તની એ ગહન સરસ્વતી એકાએક કેમ લુપ્ત થઈ ગઈ!—ગહન શબ્દ એમના કાવ્યોને બરાબર યોગ્ય છે. એમના અનુભવો ગહન છે, એમનાં મન્થનદુઃખો ગહન છે, એમનાં કાવ્યોના ભાવો ગહન છે અને એમનાં કાવ્યોમા એ શબ્દ જ વારવાર આવે છે.—એ ગહન જલો એકાએક કેમ અટકી પડ્યા! 'એ માગ્યા વગર સ્તોત્રો ઉપર સ્તોત્રો વરસાવતો' મેઘ કેમ અદૃશ્ય થયો! કાન્તના કાવ્યરસનું વિશેષ પાન કરવાની ઇચ્છાના જ આ ઉદ્ગારો હોય તો તેને માટે કંઈ કહેવાનું નથી.

એટલું જ કે એ ઉદ્ગારો સ્વાભાવિક છે. પણ જો એના ગર્ભમાં કાન્ત ઉપર જરા પણ આક્ષેપ હોય તો તેનો ઉત્તર આપવો જોઈએ. *

મણિભાઈના જીવનના બનાવો ટાંકીને એમ કહેવું

---

* આવો જ પ્રશ્ન અંગ્રેજ કવિ કોલરિજ વિશે પૂછાયો છે. તેથી તેને વિશે જરા વિશેષ લખવું અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય તેણે The Ancient Mariner કરીને એક અદ્વિતીય કાવ્ય લખ્યું જેનો જાદુ શેક્સપિયરથી પણ વધારે ચમત્કારી ગણાય છે. તે પછી Christabel અને Kubla Khan બે કાવ્યો આરંભ્યાં પણ કદી તે પૂરા કરી શક્યો નહિ. કટલાક વાચકો તેના કાવ્યની સ્તુતિ કરી પછી તરત જ પ્રશ્ન પૂછે છેઃ 'પણ તેણે વધારે કેમ ન લખ્યું ? જો તેણે વરસોવરસ એવું એકાદ કાવ્ય જ આપ્યું હોત તો અંગ્રેજી સાહિત્ય કેટલું સમૃદ્ધ થાત ?' આ અણસમજના પ્રશ્નને અણસમજનો ઉત્તર મળી રહે છે. કોલરિજે પછીની વયમાં અફીણનું સેવન આરંભ્યું, તેની કર્તવ્યબુદ્ધિ નિર્બળ થઇ ગઇ, તેની કલ્પનાની પાંખ નબળી પડી ગઈ, અને કાવ્યના પ્રયત્નો બધા નિષ્ફળ ગયા. કોલરિજનો મિત્ર વર્ડ્ઝવર્થ મહાન કવિ થઇ ગયો અને કોલરિજે પોતે કાવ્ય છોડી તત્ત્વજ્ઞાન હાથમાં લીધું. પછી તેની લાંબી જીવનસંધ્યામાં અફીણનું સેવન, મિત્રો સાથે ઝગડા અને વળી પુનઃસંબંધ, દેશાન્તરમાં રખડપટ્ટી અને પાછું સ્વદેશગમન, વ્રતો અને વ્રતભંગો, થોડી સ્વસ્થતા અને પાછી ઊથલા નિરાશા સિવાય કશું રહ્યું નથી.

સહેલું છે કે તેમણે ફિલસુફી અને ધર્મની શોધમાં ન પડતાં કાવ્યમાર્ગે જ પ્રગતિ કરી હોત તો વધારે સારૂ. પણ આપણે

પણ કવિમાનસને સમજનાર ટીકાકારે તેને ન્યાય આપ્યો છે તે કહે છે કે એ એક નવું કાવ્ય લખવામા જ કોલરિજને શ્રમ પડયો તે એ.લો બધો હતો કે તની બધી શક્તિ તેમા જ ખપી ગઈ. અને માણસની શકિતને મર્યાદા ન હોય એવું કદી બન્યું છે?

આ આખો પારિગ્રાફ ઉતારવો ઉચિત ધારૂં છું—

"All this is true enough, or at least can be made convincing by any one who sets forth the story of Coleridge's subsequent aberrations. But before we blame his weakness let us ask ourselves if it be conceivably within one man's measure to produce a succession of poems on the plane of The Ancient Mariner; and, next, if—the magic granted, as it must be granted—it would not almost necessarily exhaust a man. In other words, let us enquire if, in a man who performed that miracle, his failure to perform others may not be more charitably set down to a divine exhaustion than

જાણવું જોઈએ કે એ કાવ્યો પણ, જે સત્યની ખોજ તેઓ કરતા હતા તેમાથી જ ઉદ્દ્ભવતાં હતાં, અને એ સત્યની ખોજે જ ધર્મમંથનનું રૂપ પકડ્યું. મણિભાઈના પત્રોમાંથી સાબિત કરી આપવું સહેલું છે કે કેવળ આવેશમય ન બની જતા તટસ્થ રહી વસ્તુઓની પરીક્ષા કરવાની તેમણે ટેવ પાડી હોત તો તેમને અને ગૂજરાતી સાહિત્યને ઘણો લાભ થાત. પણ વસ્તુઓ સાથે સર્વાત્મથી સમભાવ કરવાની ટેવ-થીજ તેમનું હૃદય સમૃદ્ધ બનતું, જેનાથી તેમનાં કાવ્યો વિશાળ સમભાવવાળા અને માત્ર પરલક્ષી જ નહિ પણ જગલ્લક્ષી થયા છે+

---

charged upon his frailities............in his struggles to finish it (Christabel) he was fighting against stronger adversaries than opium; against fâte and a providence under which things being what they are, their consequences will be what they will be." Sir Arthur Quiller-Couch. Studies in Literature. p. 222, 223.

+ કાન્ત પોતે જ એક પત્રમાં લખે છે:-

"I have told you in self-disparagement

તેમનો કાવ્યસંગ્રહ ઘણો નાનો છે તેનું કારણ તેમના જીવનમાંથી ગમે તે શોધીને બતાવી શકાય. પણ આપણે જાણવું જોઈએ કે કવિની સર્જકશક્તિને પણ સીમા હોય

---

that I was very impressible. Many and various things attract me and sometimes I might be admiring contradictory things. But this I think is a gain that I can sympathetically view more things than some of my friends can. And besides it gives richness to one's feelings when he hears agreeable responses in various quarters."

(કાન્તમાળા પૃ. ૨૯૩ ભાષાન્તર માટે જુઓ પૃ. ૨૯૪) આની સાથે સરખાવો અંગ્રેજ કવિ કીટ્સ વિશે મિ. બ્રેડલીનો અભિપ્રાય —

"Keats had the impulse to interest himself in everything he saw or heard of, to be curious about a thing, accept it, iden-'fy himself with it, without first asking ether it is better or worse than another, how far it is from the ideal principle..." xford Lectures on Poetry. p 237.

છે. હરકોઈ ઉત્તમ સર્જનમાં તેની શક્તિનો કેટલો વ્યય થતો હશે તે આપણે શું જાણીએ ? તેમાં પણ કાન્તને તો બધી બાબતમા નવું જ પ્રસ્થાન કરવાનું હતું. તેમને જે ભાવો વ્યક્ત કરવાના હતા તે નવા જ હતા—હજી સુધી ગૂજરાતી સાહિત્યમા નહિ પ્રગટ થયેલા હતા. ભાષા વગેરે હજી તેને અનુકૂલ કરવાના હતા. અને એ સર્વ જોતાં કાન્તે જે કર્યું છે તે કાંઈ ઓછું નથી. દલપતશૈલીના પ્રયત્નો જતા કરતા તેમણે પ્રથમ સ્વતંત્ર કાવ્ય ‘મારી કિસ્તી’ ૧૮૮૬ મા લખ્યુ. તે પછી ૧૮૮૯ માં બાવીસ વરસની ઉમરે તો સાહિત્યમા નવો ચીલો પાડનારૂં ‘વસન્ત વિજય’ સર્વાંગસુંદર બહાર પડ્યું. તે પછી ૧૮૯૦ મા ‘ચક્રવાક મિથુન’ એવું જ ભવ્ય. તે જ વરસમાં ‘ઉદ્‌ગાર’–નવો જ ભાવ નવી જ શૈલી. ‘દેવયાની’ એ જ અરસામા આરંભાયું. ૧૮૯૧ મા પ્રથમ પત્ની સૌ. નર્મદાનું અવસાન અને એ વરસે શ્રી. નરસિંહરાવ સાથેની વાતચીતમા મણિભાઈ કહે છે: “કોણ જાણે એ કાવ્ય હું પૂરૂં કરીશ કે નહિ ?” બસ અહીં જ કવિને સર્જનનો થાક લાગ્યો. કોઈ કોઈ કવિ અત્યન્ત મંથન, સંવેગ, દુ:ખના અનુભવથી જ કાવ્ય લખી શકે છે.* જગતની વિષમતાના ચિંતનનાં મહામંથનો સિવાય, સહદેવનું અને પાંડુનું દુઃખ સમભાવથી ભોગવ્યા સિવાય, એ

* ફરી સરખાવો કીટસ વિશેનાં મિ. બ્રૅડલીનાં વાક્યો:–

કાવ્યો એટલાં ભવ્ય બન્યાં હોત ? અને એ દુઃખો, એ મંથનો, ભોગવવાની શક્તિને સીમા હોય તો તેમાં કોનો દોષ કાઢવો ? એટલાં ગહન સુંદર કાવ્યો એટલા ગહન દર્દો સિવાય નથી ઉદ્‌ભવતા અને એ દર્દોનો થાક લાગે છે એ પણ, કાન્તે કરુણ કાવ્યોમા નિરૂપેલી વિષમતા જેવી એક કરુણ વિષમતા છે. અને જેમ કાવ્યમાં તેમ જીવનમા એ વિષમતા સામે પણ કાન્તે ભવ્ય પ્રયત્નો કર્યા છે એ તેમના જીવનમા સ્પષ્ટ જણાય છે.

એમના મંથનોનું ફળ સર્વગ્રાહ્ય થયું નથી એ ખરૂં. પણ મનુષ્યની મહત્તા તેના મંથનના પુરુષાર્થથી માપવાની

"But the other kind [of Beauty] is won through thought and also through pain. And this second and more beautiful kind is also the higher, the fuller, the nearer to the Principle [of Beauty]. That it is won through pain is doubly true. First, because the poet cannot reach it unless he consents to suffer painful sympathies......and, in the second place, it has pain in itself, or at least appears in objects that are painful." Oxford Lectures on Poetry, pp. 230-31.

છે, તેના ફળથી નહિ. અને એમણે સ્વીકારેલો ધર્મસંપ્રદાય આપણને ગ્રાહ્ય થયો નથી એટલું જ, બાકી એમણે સ્વીકારેલાં મંતવ્યો તો ઘણાખરા સનાતન સત્યના જ છે અને એ જ એમણે પોતાની અમર વાણીમા ગાયાં છે.

અને આવા મંથનો એ કંઈક આ યુગનું લક્ષણ નથી? પશ્ચિમમા પણ મહામન્થનમાં પડેલા કવિઓનું આમ જ નથી બન્યું? ઈબસેને તપ અને આનંદનો સમન્વય કરવા કેટલા પ્રયત્નો કર્યા, તેમાં તેનું બળ ઘટતું જ ચાલ્યું, તેણે જેને સમન્વય માન્યો તે કોઈએ સ્વીકાર્યો નથી, અને તે પોતે અંતે કેટલાંક વરસો ગાંડો રહી મૃત્યુ પામ્યો. ગોગોલે ઘણું જ આશાજનક હાસ્યનું મહાકાવ્ય આરંભ્યું, ધીમે ધીમે તે કલા તરફ બેદરકાર બનતો ગયો, છેવટે તેની પ્રતિભા પ્રેતાવાહનના અગમ્યવાદમા ગુમ થઈ ગઇ. નિત્ચે પણ આવા જ મહામન્થનમા પડી શુદ્ધિ ખોઈ બેઠો. આપણા જમાનાની એવી મહામન્થન નિમગ્ન બે વ્યક્તિઓ: પ્રથમ નર્મદાશંકર કવિ અને પછી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ. નર્મદાશંકરની બુદ્ધિએ પણ ઊથલા ખાધેલા. સદ્ગત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું પણ એક પ્રકારનું સમન્વયનું મંથન ગણીએ—જો કે ખરૂં મંથન સરસ્વતીચંદ્રનું હતું અને કર્તા તટસ્થ વધારે હતા, અને મંથન હૃદય કરતાં બુદ્ધિનું વધારે હતું. એમનો સમન્વય પણ ક્યા સર્વસ્વીકાર્ય થયો છે? આ યુગ જ કાંઈ એવો છે. હજી વધારે ભોગ માગતો હશે.

પૂર્વાલાપ

સર્વ જોતાં પૂર્વાલાપ વિપુલ ગ્રન્થ નથી છતા તેનું સ્થાન આપણા સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે અને ગૂજરાતી સાહિત્ય જ્યા સુધી વંચાશે ત્યાં સુધી તે ટકી રહેશે તેમા સંશય નથી. તેનું માધુર્ય, તેના ઉન્નત અને ગહન ભાવો, તેની લક્ષ્યવેધી તરંગમય શૈલી, તેનું સંગીત સર્વ અનુપમ અને અનુત્તર છે.

અને એ કાવ્ય જે કવિજીવનમાંથી પ્રસર્યું છે તે જીવન પણ તે કાવ્યમાં એવું જ સુરેખ પ્રતિબિંબિત થાય છે. વ્યક્તિની પરિસીમા તજી કાન્તે વિશાલ કલ્પના અને સમભાવથી જગતમાં ગૂઢ રહેલી વિષમતા જોઈ તે તેમનું ક્રાન્તદર્શિત્વ છે. એ જગતની વિષમતા માટે તેઓ અંતરતાપનું તપ તપ્યા તેથી તે આપણા પૂજ્ય છે. એ અનુભવને સુદર સર્વગ્રાહ્ય વાઙ્મયમા તેમણે મૂક્યો તે તેમની કલાશક્તિ છે. અને તેઓ સંસારના મહામંથનોની યાતનાથી મુક્ત થઈ પોતાના ઇષ્ટ જીવનમા ગયા છે એમ વિચારીએ છીએ ત્યારે

> આજે અન્ય પ્રકારે આ માથૂં નમે
> નમતો સાથે આત્માનો એ તંત્ર જો !

તા. ૨૮-૯-૨૬
ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય
અમદાવાદ

રામનારાયણ વિ. પાઠક

કાવ્યોની આનુપૂર્વી*

મારી કીરતી. ૧૮૮૬. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત[1]. સૃષ્ટિસૌંદર્યથી મન ઉપર થતી અસર	}	પ્રો. ઠાકોર
રમા. ૧૮૮૭. કાન્તમાલા પત્ર ૯૦, પત્ર ૬. કલ્પના અને કસ્તૂરી મૃગ	}	”
સ્વર્ગગંગાને તીર. પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન. કાન્તમાલા પત્ર ૬.	}	”
મૃગતૃષ્ણા અતિજ્ઞાન. વસન્ત વિજય ઉપરની મકરન્દની ટીકા. પૂર્વાલાપ પૃ. ૧૬૯.	}	”

---

* બને ત્યાં સુધી રચાયાના સમયથી ક્રમ નક્કી કર્યો છે અને તે ન મળ્યો ત્યાં પ્રસિદ્ધિના સમયનો આધાર લીધો છે. તારીખ, મહિનો, સાલ, બધાંમાંથી જેટલું નક્કી થઇ શક્યું તેટલું આપ્યું છે અને જ્યા એ નક્કી ન થઇ શક્યું ત્યા અમુક અરસાના કાવ્યો ક્રૉસ કરી ભેગાં મૂક્યાં છે. દરેક પ્રસંગે સમયનિર્ણયનું પ્રમાણ ટાંક્યું છે.

૧. કાન્તનાં લગભગ બધાં કાવ્યોની નકલો શ્રી કરુણાશંકરે એક ચોપડીમા ઉતારી લીધી છે અને તેમાનાં ઘણાંખરાંની નીચે રચ્યા સાલ કે તારીખ આપી છે. આ ચોપડી પ્રો ઠાકોરે જોઇ છે. એક બે ઠેકાણે એમાંની તારીખ વિસ્મૃતિને લીધે ખોટી હતી તે પ્રો. ઠાકોરે તે સમયના કાગળોને આધારે સુધારી છે.

વસન્ત વિજય. એપ્રિલ ૧૮૮૯. કાન્તમાલા પત્રો ૩, ૪, ૫.
મિત્રને આમન્ત્રણ
} પ્રો. ઠાકોર

રાજહંસને સંબોધન. જાન્યુઆરી ૧૮૯૦, યુગધર્મ ૪, ૨૭૭.

મત્તમયૂર. પ્રસિદ્ધ, ઓકટોબર ૧૮૯૦ બુદ્ધિપ્રકાશ. પણ લખાયેલુ તે પહેલાં. પ્રો. ઠાકોર.

અશ્રુને આવાહન
સ્નેહશંકા (મૂળ 'કોમલ ઉપાલંભ')
ઉદ્ગાર. ઑગસ્ટ ૧૮૯૦ બુદ્ધિપ્રકાશ.
} ૨૮–૫–૯૦ પહેલા. કાન્તમાલા પત્ર ૯ ઉપરની ટીપ.

ચક્રવાક મિથુન. ૧૮૯૦ ની પહેલી ટર્મ. યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

દેવયાની. ૧૬–૧૦–૯૦ પહેલાં. કાન્તમાલા પત્ર ૧૨.

રતિને પ્રાર્થના. ૨૨–૧૦–૯૦. યુગધર્મ ૪, ૨૭૭.

ઉપહાર. ૧૮૯૧. યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

વિધુર કુરંગ. ૧૨–૧૧–૧૮૯૧ ના અરસામા. કાન્તમાલા પત્ર ૧૬, ટીપ. પ્રસિદ્ધ આષાઢ ૧૯૬૫ વસંત.

પ્રમાદી નાવિક. પ્રસિદ્ધ જ્યેષ્ટ સંવત ૧૯૬૫. લખેલું ઇ. સ. ૧૮૯૧. कान्त*

માનસસર. સંવત ૧૯૪૯ ના કાર્તિકના જ્ઞાનદર્શનના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયું. ઇ. સ. ૧૮૯૨. પ્રો. ઠાકોરનો ખાનગી પત્ર.

---

* મૂળ 'નિરાશ નાવિક.' લખેલું ૧૮૯૩ એમ પ્રો. ઠાકોર કહે છે. જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૩ અંક ૧ પૃ. ૪૧.

પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય. ૧૮૯૩ યુગધર્મ ૪, ૨૭૬. પ્રસિદ્ધ, સં. ૧૯૪૯ ના પોષના જ્ઞાનદર્શનમા.

અગતિગમન. પ્રસિદ્ધ, સં. ૧૯૪૯ ના ભાદ્રપદના જ્ઞાનદર્શનમાં

પ્રણયવચન માટે પ્રાર્થના

સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ

(ઉપરનાં બધાં માટે:) પ્રો. ઠાકોરનો ખાનગી પત્ર

પ્રણયમા કાલક્ષેપ. ૧૮૯૫-૯૬. પ્રો. ઠાકોરનો ખાનગી પત્ર.

મુગ્ધાને સંબોધન. ૨૪-૮-૯૬. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

વત્સલના નયનો. ૬-૧-૯૭ કાન્તમાલા પૃ. ૩૪૧-૪૨.

આશા. ૧૦-૩-૯૭. કાન્તમાલા, પત્ર ૩૬ ની ટીપ.

અજ્ઞાન સખા પ્રતિ માર્ચ ૧૮૯૭. કાન્તમાલા, પત્ર ૩૯, ટીપ.

રજાની માગણી. ૨૧ કે ૨૨ માર્ચ ૧૮૯૭. કાન્તમાલા, પત્ર ૩૬, ટીપ.

પહેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર. ૨૩-૩-૯૭ ના પોસ્ટકાર્ડમા. કાન્તમાલા, પત્ર ૩૫, ટીપ.

વિપ્રયોગ. ૨૭-૩-૯૭ પહેલાં. કલાપીના પત્રો, ૧૨-૫.

પ્રિયાને પ્રાર્થના. ૧-૪-૯૭. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. જુઓ કાન્તમાલા પત્ર ૩૬ની ટીપ.

અનામી નામ. ૧૦–૪–૯૭. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. કાન્ત-
માલા, પત્ર ૩૭, ટીપ.

પુરાની પ્રીત. ૧૬–૪–૯૭. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

ગાનવિમાન } પ્રાણલાલના અવસાન (૧૮૯૮)સમયની.
મિત્રને નિવેદન } પ્રો. ઠાકોરનો ખાનગી પત્ર.

સ્વર્ગગીત. ૧૩–૪–૯૮ પહેલા. કલાપીના પત્રો: ૩૯–૩૨.

પવિત્ર ભોજન. ૨૫ કે ૨૬ માર્ચ ૧૯૦૦. શ્રી કરુણાશંકરની
પ્રતમા પ્રો. ઠાકોરની ટીપ.

બિરાદરોને પ્રાર્થના. ૨૫–૫–૦૧, કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૫.

ચન્દ્રાને સંબોધન. ૧૯૦૧ માણેકઠારી પૂનમ. યુગધર્મ ૪, ૨૭૭.

વસંતને પ્રાર્થના. પ્રસિદ્ધ ચૈત્ર ૧૯૫૮ વસંત. ૧૯૦૨.

બાલરુદન. મે ૧૯૦૨. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

સ્થિતિભેદ. ૨૬–૬–૦૨. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. પ્રસિદ્ધ
શ્રાવણ ૧૯૫૮ વસંત.

પ્રભુ પ્રાર્થના (પૃ. ૮૪). ૨૮–૬–૦૨. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

પદ. (વ્હાલાઓ શા માટે સતાવો.) ૨૯–૬–૦૨. કાન્તમાલા
પૃ. ૨૮૬.

મહેમાનોને સંબોધન. ૧૯૦૨. શ્રી મુનિકુમાર.

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના } કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૭
સાગર અને શશી } ૩૦–૬–૦૨. શ્રી કરુણાશંકરની
પ્રત. પ્રસિદ્ધ આષાઢ ૧૯૫૮ વસંત.

૫૬. (દીન ઉપર દયા કરજો.) ૧૧–૫–૦૩. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૭.
પશ્ચાત્તાપ. ૧૧–૧૦–૦૩. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
કલાપીને સંબોધન. પ્રસિદ્ધ, કલાપીનો કેકારવ ૧૯૦૩.
વ્હાલાંને આરામ. ૧૯૦૩. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
સ્નેહગીત. નવેમ્બર ૧૯૦૩. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૬.
ચંદાનો સંદેશો. પ્રસિદ્ધ જ્યેષ્ઠ ૧૯૬૦ વસંત. ૧૯૦૪.
કુસુમની બિમારી. ૧૯૦૪. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. પ્રસિદ્ધ
શ્રાવણ ૧૯૬૧ વસંત.
કાડનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના. પ્રસિદ્ધ પોષ ૧૯૬૧ વસંત. ૧૯૦૫.
પ્રભુ પ્રાર્થના. (પૃ. ૯૫) ૧–૪–૦૫. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
પ્રસિદ્ધ, ભાદ્રપદ ૧૯૬૧ વસંત.
આંતર સપ્તપદી. ૩–૬–૦૬ પહેલાં. કાન્તમાલા પત્ર ૭૫.
એક પ્રશ્ન. ૧૯૦૬. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
વ્હાલાઓને ઉપદેશ } ૧૯૦૬–૦૭. શ્રી મુનિકુમારના
પ્રાર્થના અને પ્રતિધ્વનિ } પત્ર.
સખીને આમન્ત્રણ. ૧૯૦૭. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
પ્રભુની પાઠશાલા. ૧૯૦૭–૦૮ માં સાંભળેલું.
હૃદયગીતા, પ્રસિદ્ધ કાર્તિક ૧૯૬૪ વસંત. ૧૯૦૭–૦૮.
અપાવરણ પ્રાર્થના. ૧૯૦૮. પ્રસિદ્ધ માર્ગશીર્ષ ૧૯૬૪ વસંત.
કાન્તની સ્મરદશા અને સલીમશાહ નાટકના બીજાં સંગીત કાવ્યો.
૧૯૦૮–૦૯ શ્રી મુનિકુમાર.

પૂર્વાલાપ

ઇશ્વિરસ્તુતિ ૧૯૦૯ શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

છેલ્લું આલિંગન. ૩૦–૪–૦૯ ના કાન્તના પત્ર સાથે. શ્રી કરુણાશંકરનું દફ્તર.

સામ. ૩૦–૫–૦૯ અને ૧૩–૬–૦૯. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૬.

અનન્ત સહચારની પ્રાર્થના. ૧૨–૬–૦૯. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૬.

નવલ નિવેદન. ૨૭–૭–૦૯. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

અનન્ત વાત્સલ્ય. પ્રસિદ્ધ આશ્વિન ૧૯૬૬. વસન્ત. ૧૯૧૦.

નયન પ્રાર્થના. ૧–૧૧–૧૦. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

હિંદપર આશીર્વાદ. પ્રસિદ્ધ કાર્તિક ૧૯૬૯ વસંત. ૧૯૧૨.

કાન્તાની પ્રાર્થના
સ્મરદશા } ૧૯૧૩. શ્રી મુનિકુમાર.

પરિષસત્કાર. ૧૯૧૬. શ્રી મુનિકુમાર.

તારક સ્તોત્ર. શ્રી મુનિકુમારનો પત્ર.

મનોહર મૂર્તિ. પ્રસિદ્ધ નવેંબર ૧૯૧૭. વીસમી સદી.

હિંદ માતાને સંબોધન. ૧૯૨૨. શ્રી મુનિકુમાર.

અંતિમ પ્રાર્થના. ૧૯૨૩.

અનુક્રમણિકા

પૂર્વાલાપ

શુદ્ધિ

ઉપોદ્ઘાત

પૃ.		પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૬		૫	બાલાવસ્થામાં	બાલ્યાવસ્થામાં
૭૨		૬	લભ્ય	અલભ્ય

પૂર્વાલાપ

પૃ.		પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૭		૮	અમોદ	આમોદ
૮૬		૧	વ્હાલાંઓનો	વ્હાલાંઓને
૧૨૫			પરિશિષ	પરિશિષ્ટ
૧૨૭		૮	માંડે	માટે
૧૩૮		૧૫	પારવર્તન	પરિવર્તન
,,		,,	આસપાની	આસપાસની
૧૪૭		૩	આવો,	આવો, આવો,*
,,		૫	માણું,	માણું, આવો,*
૧૫૧		૩	બોલાને	બોલોને
૧૬૩		૧૬	૧૯૧૨	૧૯૦૯
૧૬૯		૧૦	સ્વાનુભવ-	સર્વાનુભવ-
૧૭૮	ટીપ,	૧	શાન્તમાં ૭૮	શાન્તિમાં ૭૮
	ટીપ.	૨	સૂચતું-	સૂચતું દર્શાવવાની-
,,	ટીપ.	૫	પ્રિયવંદ	પ્રિયંવદ
૧૭૯		૩	વિષયવ્યાવૃત્ત	વિષયવ્યાવૃત્ત

* બને પંક્તિઓમાં એકવાર "આવો" વધારીને વાંચવાનું

૧૮૦	ટીપ,	૨	દાખવાનો	દાબવાનો
૧૮૩	ટીપ,	૪	કરતાં જ	કરતા
૧૮૮	ટીપ,		[* જોઇએ]	
૧૯૪		૧૧	મારૂ	મારો
૧૯૬		૪	‘ પહેલાનું ’	‘ પહેલાંની ’
૨૧૫		૮	વર્ણવતો	વર્ણવવો
૨૧૬		૨	હોસે°	હોશે°

૨૩૪ ૮–૯ [૧૮૮૯ ડિસેબરમા પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે ‘ અદૃષ્ટિદર્શન ’ લખ્યું તે ઉપરથી તે જ અરસામા આ કાવ્ય લખાયું છે. જુઓ યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.] એમ જોઇએ.

૨૪૫ ૩–૪ [sure it still સુધીની સતત પંક્તિ અને Will થી નવી પંક્તિ જોઇએ.]

૨૫૨	૧૬	વાગે	વાગી

પૂર્વાલાપ

ઉપહાર

દેવો ત્હારી સાથે, મિલનસમયે, સૌમ્યવનનાં
સરોવરોને જોતાં વિકસિતનવાં શૈલશિખરે,
અને કુંજે કુંજે અમલ કરતાં ચારુ પવન,
મયૂરોની કેકા ધ્વનિત કરતી જ્યાં ગગનમાં,
તરંગોનાં રમ્યાં રમણ રતિમાં જ્યાં વિલસતાં
વિલોકીને બેઠાં વિમલ ઋતુઓનો ગણ, અને
સરી ચાલ્યાં તેનો રસિક રમણીના ઉર પરે,
અને ત્યાં પાછાંના નજર રમણીરૂપ બની
ફરી સ્થાને સ્થાને કુદરત બધીને અનુભવી
કર્યા ઉદ્ગારો તે બહુ બહુ દશામાં લખી ગયા,
સખે, થોડા એવા ગગન મહિં તોયે રહી ગયા
કલાપીની ગાથા ઉચિત રસરંગે અહિં ત્રું,
અને તેને આજે નરસ પિક ત્હારા સ્મરણમાં
ગાજેતો સ્વીકારે ગત સમય કેરા સ્મરણમાં.

કાન્ત.

ઉપહાર

ફર્યો તારી સાથે, પ્રિયતમ સખે* ! સૌમ્ય વયનાં
સ્ફુવારોને જોતો વિકસિત થતા શૈલશિખરે;
અને કુંજે કુંજે શ્રવણ કરતો ઘાસ પરના
મયૂરોની કેકા ધ્વનિત ધસતી જ્યા ગગનમા !

તરંગોના સ્વપ્નસ્મિત સરિતમા જ્યાં વિલસતા
વિલોકીને વેર્યો વિમલ કુસુમોનો ગણ, અને
સરી ચાલ્યો તે તો રસિક રમણીના ઉર પરે,
અને ત્યા પાસેનાં તરુવર રહ્યા ઉત્સુક બની !

ઠરી સ્થાને સ્થાને, કુદરત બધીને અનુભવી,
કર્યા ઉદ્દગારો, તે બહુ બહુ હવામા વહી ગયા:
સખે ! થોડા બીણો ગહન મહિં તોયે રહી ગયા,
કલાથી વીણામા ત્રુટિત સરખા તે અહિં ભરૂ.

અને તેને આજે તરલ ધરૂ તારા ચરણમા,
ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરા સ્મરણમા !

---

* આ સંબોધન પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને

ઈશ્વરસ્તુતિ

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વિશ્વ આ સકલની છે સર્વ જે તાતથી,
ઉદ્ધારાર્થ મનુષ્યના અવતરે જે માનવી માતથી,
જે ધાતા જગનો, પવિત્ર, પ્રભુ, જે ત્રાતા સ્વયં નન્દન,
તે શ્રી સાથ દયાલુ શંકર પિતા! સ્વીકારજો વંદન!

મારી કીસ્તી

નવ સુઝે ઉપાય કે : ડોલાય મારી કીસ્તી !
આવા તોફાનમાં જરૂર, ડુબશે મારી કીસ્તી !

ભવસમુદ્ર છે સખત
બચે જો હો લખ્યુ લખત :
સહસા તોયે આ વખત, ઝૂકાવી છે મે કીસ્તી !

અજાણ્યો છું જો કે, અગર
નથી દીઠું બીજું નગર :
વિચાર કૈં કર્યા વગર, ઝૂકાવી છે મે કીસ્તી !

અન્ય દશા જોઈ ડરત :
ધીમે ધીમે ગતિ કરત :
પણ અરે ! આ તો તરત, ઝૂકાવી છે મે કીસ્તી !

દેખી નહીં શકું ચંદર :
કેમ દેખું ત્યારે બંદર ?
મોજાં તોફાનીની અંદર, ઝૂકાવી છે મે કીસ્તી !

પૂર્વાલાપ

સફરનો હતો વરસ :
ગણતો'તો ઘણી સરસ :
દિસે ઘણા થયાં વરસ ! ઝૂકાવી છે મે કીસ્તી !

નવ સુઝે ઉપાય કૈં : ડોલાય મારી કીસ્તી !
આવા તોફાનમા જરૂર, ડુબશે મારી કીસ્તી !

મૃગતૃષ્ણા

જાણી મધ્યાહ્નની વેળા સ્વસ્થાને સહુ જાય છે :
અરેરે ! કોણ બાલા આ દોડી શ્રમિત થાય છે ?

આકાશમાં રવિ અતિશય ઉગ્ર થાય,
વાયુ પ્રચંડ અતિ આકર આમ વાય.
એવે સમે અરર ! આ હરિણી બિચારી,
દોડે તૃષા થકી જણાય ગયેલ હારી !

કરે વ્યાકુલ દોડીને, સુકુમાર શરીરને.
પ્રયાસ કરીને શોધે, અરેરે ! હાય ! નીરને !

ન્હાની હજી, નથી અનુભવ કાંઇ એને :
પૂછે, કહો, જલ હશે ક્યહિં, એમ કેને !
આભાસ જોઇ સઘળા સ્થળમા ભમે છે,
અત્યંત ઉષ્ણ રવિ આતપને ખમે છે !

ધારાગૃહ વિષે એસી મનુષ્યો હાલ ન્હાય છે.
એ સમે, હાય ! નિર્દોષ બાલા આ આમ ધાય છે !

આંખો અતિશય પ્રયાસથી લાલ થાય,
ને સ્વેદબિંદુ વપુનાં જલદી સુકાય;
ચાલે નહીં ચરણ, ઠોકર ખૂબ ખાય,
શુદ્ધિ રહે નહિ જ, મૂર્છિત થાય, હાય !

હાશ ! આ ગમથી આવ્યું, સૂર્ય આગળ વાદળું:
છાયો થયો જરા તેથી, અને શાત થયું ગળું '

નીચે પડી નયન તોય જરા ઉઘાડે,
દેખી જલાશય વળી વપુને ઉપાડે:
અત્યંત દુઃખ પણ એ તનમા સહે છે,
સંકલ્પ ત્યા ગમનનો મનમા લહે છે.

અરે ! એ મૃગતૃષ્ણા છે : બાલે ' કા ભૂલ ખાય છે ?
અનુભવ વિના તારો શ્રમ સૌ વ્યર્થ જાય છે.

રે શું વિધિ, કદરહીન હશે બહુ જ,
નિર્દોષતા તણી નહીં કંઈ હોય બૂજ ?
આકાશમાં ક્યમ ચડી નહિ મેઘ આવે,
આ નિષ્કલંક પશુને દુખથી મુકાવે ?

દિસે છે ક્રૂરતા કેવી કર્તાની કરણી મહીં !
ત્રાતા જો હોય, તો આની કેમ સંભાળ લે નહી ?

પૂર્વાલાપ

> રે ! આ સમે જલ મહીં રમતો કરે છે,
> સાથે રહી રસિક દંપતીઓ તરે છે:
> વાળા તણી અતિ મનોહર ગંધ વ્યાપે,
> ઉદ્વિગ્ન કેમ નરનારી જણાય તાપે ?

અરે ! આ કોમલાંગીએ કેવા પાપ કર્યાં હશે !
કર્યાં હોય, તથાપિ આ ક્રૂર શિક્ષાથી શું થશે ?

> થોડો રહ્યો વખત ઝિંદગીનો, અરે રે !
> માતાપિતા સ્મરણ આર્ત્ત દિલે કરે રે !
> હા દૈવ ! આંખ પણ બંધ જરાક થાય,
> ને પ્રાણ છેવટ તમામ વિદાય થાય !

નથી ઈશ્વર દુઃખીનો : થયું જે જે હતું થવું :
દુનિયામાં હવે શાને, અરેરે ! હાય ! જીવવું ?

રમા

વ્યોમથી જલની ધારા જોરમાં પડતી હતી :
ઢળી પલંગને પાયે સુંદરી રડતી હતી !

ન્હાના સાદા શયનગૃહમાં સ્વચ્છ દીવો બળે છે,
વિદ્યુદ્દીપ્તિ પ્રબલ ચમકી જ્યોતિ સાથે મળે છે;
સાહિત્યો કૈં બહુ નહિ દિસે, એક પર્યંક માત્ર,
થોડાં ઝીણાં રજનીવસનો. પાસમાં વારિપાત્ર.

આષાઢી કૃષ્ણ રાત્રિના બાર વાગી ગયા હતા ;
પતિની રાહ જોવામાં બે કલાક થયા હતા !

વારે વારે પ્રથમ દિવસો લગ્નના યાદ લાવે,
સાથે સાથે અનુભવ તણું ધ્યાનમાં ચિત્ર આવે;
બાલાથી એ સહન ન થયું, આર્દ્ર હૈયું ભરાયું,
મૂંઝાવાથી કરુણ સ્વરમાં ગીત એકાદ ગાયું.

પતિનું ભવભૂતિનું ત્યાં ભાષાંતર સાંભર્યું,
પોતાને યોગ્ય શોધીને અશ્રુ સાથે શરૂ કર્યું:—

પૂર્વાલાપ

“ છત્ર જેવા બેઠા હતા પિતાજી ,
“ લગ્નગ્રંથિ અભિનવ રસાલ તાજી ;
“ જનેતાઓ રહેતા સચિંત જ્યારે ,
“ તે અમારા દિવસો વહી ગયા રે ! ”

ફેરવી, પલટાવીને વનિતા રડતી હતી ;
બારીએ જલની ધારા જોરમા પડતી હતી !

થોડી વારે ત્વરાથી પરિચિત ચરણો સીડીએ સંભળાય,
“આવ્યા છે, હાશ ! ” એવા વચન ઉચરતી દાદરા પાસ ધાય:
માની, પ્રેમી, પ્રમાદી, અનિયમિત પતિ વાંકને કેમ જાણે ?
પોતાની ન્યૂનતા છે પ્રણય મહિં, કદી એમ ચિત્તે ન આણે!

“ બહુ વાર થઈ ! ” એવું કહી માત્ર રડી ગયો ;
રમાહૃદયનો બંધ, હાય ! તેથી વધી ગયો !

વદનકમલ મ્લાનતા ધરે છે,
ઝળઝળિયાં નયનો જરા ભરે છે,
પતિ પાનું નિરખી હવે રહે છે,
હૃદય દબાવી પછી પ્રિયા કહે છે —

"નજર નાથ! તમે કરતા નથી,
પ્રબલ ખેદ થતો હરતા નથી;
નહિ જરા દરકાર દિસે, અહો!
અરરર! વાંક થયો મુજ! શું, કહો!

"આષાઢી કૃષ્ણ રાત્રિના બાર સુદ્ધાં થઇ ગયા;
ન આવી આપને તોયે આવવા જેટલી દયા!"

નીચું જોયું તરત પતિએ, ભૂલને સ્પષ્ટ જોઇ,
હૈયું ભીનું સદય બનતા માનિતા સર્વ ખોઇ;
ઝાલી લે છે કર મહિ પ્રિયા, હાથમાં હાથ જોય.
"દેવી! મારી થઈ કઠિનતા: છું ક્ષમાપાત્ર તોય!"

"નથી, નાથ! તમારો કૈં, વાંક મારો જ છે સહુ;
ક્ષમા હુકમથી માગો, દીનતા ન કરો બહુ!

"મારા મહીં જ નથી માલ ખરૂં કહુ છું,
મિથ્યાભિમાની મન નાહક હું રહું છું,
રે! આપને સુખ જરાય કરી શકું જો,
શાને રહો અવર પાસ કદી તમે તો?

“ લગ્નના દિવસમાં નવી હતી,
ઠીક તેથી રમણીય લાગતી:
આપ તોપણ હતા જ તે રહ્યા,
માહરા ગુણ બધા ગયા વહ્યા!

“ પ્રેમ છે, એટલા માટે પ્રેમ માગી શકું નહીં;
ક્ષમા, નાથ! નહીં એ મે જાણેલું મનની મહીં!”

* * * * *

ત્યાં તો શાથી કંઈ થઈ ગઈ બોલતી બંધ જાયા,
શબ્દો બોલ્યો પતિ પણ, અરે! તે નહીં સંભળાયા:
ઠાકે જોતાં ઝટ થઈ ગયુ મેઘનું ખૂબ જોર,
વ્યાપ્યું આખા નગરની મહીં તુર્ત અંધારું ઘોર!

રહી જરા જરા વ્યોમે ચમત્કારી થતી હતી:
સુવાડી સર્વને રાત્રિ એ પ્રમાણે જતી હતી!

કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ

" સુરસદન તણી જે વાડીઓમા રમે છે,
હૃદય થકી નિહાળી આપને જે નમે છે,
પ્રમદવન તણો એ અપ્સરાનોજ સાથ,
નમન સહ મને આ મોકલે, પ્રાણનાથ ' "

આવ્યો હતો પરમ યોગ થકી પ્રસંગ.
જામ્યો હતો સકલ વૃત્તિની માહિં રંગ,
શબ્દો પડ્યા ઉપર અમૃતધાર જેવા,
તાજા થયા હૃદય સાથ તરંગ તેવા !

માથું ઊંચું કરી નયનને સ્વલ્પ ઊંચુ કરૂં છું,
જોવા જેવું નિરખી મનને હું સુધાથી ભરૂં છુ,
અંગે અંગે ખૂબી નિરખીને આંખ તો જાય ચોટી,
સાચું માને નહિ હૃદયને વાત દેખાય ખોટી !

એક અદ્‌ભુત વસ્ત્રોમાં અપ્સરા નજરે પડે
વૃત્તિઓ થાય છે મદ મુગ્ધાની મોહની વડે.

અધર મધુર તેનો જોઈ પામે વિકાસ,
વિવિધ કુસુમની ત્યાં નીકળે છે સુવાસ;
મુજ નયનની સાથે યોગ્ય જોડું રચાય,
ખબર નહિ પડે, ને કીકીઓથી નચાય !

હૈયાના હોજમાંથી આ શું પાણી છલકાય છે?
પ્રેમ છે, એ નહી બીજું, પ્રતીતિ એમ થાય છે.

બોલે પછી પ્રણયથી ન્હવરાવતી એ:
વાણી સુધારસ બધે છવરાવતી એ:
"જાણ્યું હશે, હૃદય એમ મને કહે છે:
કે આપની ઈતર લોક વિષે રહે છે.

"કવિતા દેવીની તેથી અમે દાસી જ આપની:
દેખીએ દિવ્ય ચક્ષુથી બિના આપ પ્રતાપની.

"આવો નહીં વિપદ આપ સમી જરાય·
રાણી રહો અમર એ કવિતા સદાય.
જેની કૃપા થકી થયો સુરલોક વાસ·
સાહિત્ય ન્યાં સુખદ કોટિ જણાય પાસ!

"રચના દુનિયાની હું દેખાડું સરદારને:
પાંખ ઉપર બેસીને જુઓ દેશ હજારને!"

આહા! એવું વચન વદતાં અન્ય દેખાવ થાય·
પાસે ઊંચો ગિરિવર બને, શ્વેત શોભા જણાય:
ધોળાં ધોળાં ઝરણ ટપકે, વાદળાઓ ઘસાય:
આજુબાજુ ગહન વન આ એક ઊભું જ થાય.

પૂર્વાલાપ

રેહા, એ કંઇ જોવાનું દિસે છે આ દિશા મહીં :
આવે છે કોઇ પ્રાણી એ : મને સંશય છે નહીં !

છે મંદ મદ ગતિ આજ પ્રદેશ સામી :
આંખો થકી કહી શકાય અપૂર્વ કામી :
કસ્તૂરિકા મૃગ સમાન વપુ જણાય :
દેખાવને નિરખતા મન ત્યાં તણાય

જાણે કોઇ શર શિર વિષે તીક્ષ્ણ વાગેલ હોય,
ટોળું છોડી પરમ દુખથી જેમ ભાગેલ હોય,
તેવી રીતે ઘડી ઘડી પછી એ અગાડી ધસે છે,
વૃત્તિની કૈં ખબર ન પડે, એ પ્રમાણે હસે છે !

અચાનક મને એનું અનુમાન થઇ ગયું :
વાદ્ય અદ્ભુત અસ્પષ્ટ સંભળાય અહીં કયું ?

ઊંચે બધા શિખર શ્વેત થયા જણાય,
નીચે નદી ગહનમા તરુઓ તણાય;
વચ્ચે જગા વિકટ ઉપર એક ચાલે,
ગારૂડી કોઈ નઝરેથી ગુફા નિહાલે.

અસામાન્ય છટાથી એ બજાવે હાય બીનને !
ચાલે છે. ચિત્તના તંતુ ગાન ક્યાં રમ્ય ડીનને ?

પૂર્વાલાપ

દેખે છે કાલને સામે તોય પાછો નહીં વળે :
જવાની તો કહો, કેમ આશા સંગીતની મળે ?

અશ્રુ પડે નયનથી, બહુ ખિન્ન લાગે .
છે મૃત્યુની ખબર, તોપણ બદ્ધ રાગે:
કેદી સમાન હળવે ડગલા ભરે છે,
અત્યંત હર્ષ સહ ચિહ્ન બધા કરે છે.

આવે ચાડાલની પાસે, સુણે એકાગ્ર ચિત્તથી:
લુબ્ધ લુબ્ધકનું ચિત્ત થાય કસ્તૂરિવિત્તથી !

ધીમો તેથી કંઇ પડી ગયો બીનનો એહ નાદ :
રે ! રે ! કેવો શબરપતિ આ થાય તારો પ્રમાદ !
ઝાંખું તેથી મુખ થઇ ગયું એમ જોતા જણાય,
ધીમા તોયે સ્વર સમઝવા નાડીઓ પુર થાય !

કંઇ કરુણ ચીસોમા : " અરે રે ! આમ શું કરે ?
પ્રાણ દાન કરૂ તોયે તૃષ્ણા અત્યંત શું ધરે ? "

અરે ! ખૂની સામે મૃગવર બિચારો ટળવળે,
તથાપિ પારાધિ હૃદય તણી પીડા ક્યમ કળે ?
કરે તૈયારી એ શર તણી, ફરે ચિત્ત સુજનું,
ખરે ! પાપી પ્રાણી . નિધન કરૂ હું દુષ્ટ તુજનું !

આપે છે શસ્ત્ર તેજસ્વી સખા એ અપ્સરા મને
હોડું ચાંડાલની સામે રાખીને ખડ્ગને કને.

સારું જઈ શિર પરે તરવાર એને :
નીચે પડે, અરર બીન ! બચાવું કેને :
તે જોઇને જ મૃગ મૂર્ચ્છિત થાય, હાય !
આવું થતું નિરખતા જ મિજાજ જાય !

" અપ્સરા, અહીં ક્યાં લાવી ? " કહી હું ક્રુદ્ધ થાઉં છું :
કલ્પના જાય છે ઊડી, એકલો રહી જાઉં છું !

અતિ જ્ઞાન

ઊર્ધ્વગ્રીવ દૃષ્ટિ કરતાં નભ શૂન્ય ભાસે,
ઝાંખી દિશા પણ જણાય, અનિષ્ટ પાસે.
જામી ગઇ તરત ઘોર, કરાલ રાત,
લાગી બધે પ્રસરવા પુર માંહિ વાત.

ઇંદ્રપ્રસ્થજનો આજે વિચાર કરતા હતા
એક બ્રાહ્મણને માટે શંકા સૌ ધરતા હતા.

દુર્યોધન પ્રેષિત દૂત એક,
દેખાવમાં ઘાતક દુષ્ટ છેક,
જતો હતો અંધ થતી નિશામાં,
સુગુપ્ત રાજગૃહની દિશામાં!

શાને આવ્યો હશે, તેની કલ્પનાઓ ચલાવતા;
ભય સંદેહ દર્શાવી, શિર કોઈ હલાવતા!

નિગૂઢ શંકા પુરવાસીઓની આ,
જરાય નિષ્કારણ તો નહોતી હા!
કરેલ આમંત્રણ ધર્મરાજને,
રમાડવા દ્યૂત અનિષ્ટભાજને.

હા કહીને રજા આપી યશસ્વી જ્યેષ્ટ પાડવે,
બોલાવ્યા ત્રણ બંધુને મળવાને પછી હવે.

શિશુ સમાન ગણી સહદેવને,
ખબર આ કઇએ ન કર્યા હતા.
અવર સર્વ ગયા નૃપની કને,
પરમ દુઃખિત અંતરમા થતા !

કનિષ્ટ દ્રૌપદી સાથે પોતાના વાસમા હતો :
સતી ખેદ હતી જોતી વદને વધતો જતો !

ત્રિકાલનું જ્ઞાન હતુ કુમારને,
નજીક આંખે નિરખે થનારને :
સ્વપક્ષનો દ્યૂત વિષે પરાજય,
વળી દિસે દ્રૌપદીમાનનો ક્ષય !

જાણે બધુ, તથાપિ કૈં કહેવાની રજા નહીં:
શમાવી ન શકે તેથી મુંઝાય મનની મહીં.

નહીં શકુ હાય ! બચાવી કોઇને,
અશક્ત જેવો રહુ બેસી રોઇને
અરે ! દિસે દુઃખદ શાપ આ મને
નિહાળું છું ભૂત ભવિષ્ય જે કને !

"હા ધિક્ ! હા ધિક્ ! કૃતઘ્ની હુ આમ મૌન ધરી રહું :
આવતું વાદળું દેખી મુખથી ન કશુ કહુ !"

વિચારતા નેત્ર જલે ભરાય છે,
શરીરનુ ચેતન ત્યા હરાય છે,
લઈ જઇને પ્રિય વક્ષની સમી.
ગ્રહી કરે મસ્તકથી રહ્યો નમી !

રહી જરા ફરી પાછો છૂટો થાય શરીરથી
"પ્રિયે ! સ્પર્શ કરૂં શુ હુ ? અધિકાર જરા નથી !

"કરાય શુ નિષ્ફલ જ્ઞાન સર્વ આ,
થનાર ચીજો નવ થાય અન્યથા
સદૈવ ચિંતા દિલમા વહ્યા કરૂં,
અનેક હુ એકલડો સહ્યા કરૂ !

"રજની મહિં સખી ઘણીક વેળા,
નયન મળે નહિ ઊંઘ જાય ચાલી
કરી તુજ શિરકેશ સર્વ ભેળા,
વદન સુધાકરને રહુ નિહાળી !"

આવું કહ્યું, ત્યા શિર શૂળ ચાલ્યુ,
રહ્યું નહીં મસ્તક સત્ત ઝાલ્યુ.
મારી કુમારે અતિ આર્ત્ત હાય,
કહ્યું, "હવે એક જ છે ઉપાય !"

ચાલી જરા ને ગ્રહી એક સીસી,
પ્યાલી ભરી દંતથી ઓષ્ટ પીસી;
ખાલી કરી કંઠ વિષે ત્વરાથી,
ગયો બધો એ બદલાઈ આથી!

સતી બેભાન શય્યામાં ગંધથી જ પડી ગઈ;
સૂતો જ્યોતિષી પ્યાલીને છાતી સાથે જડી દઈ!

સ્નેહશંકા

વનોના વૃક્ષોને તરુણ વયમા છેદ કરતા,
જશે તે રૂઝાઈ, ત્વચ નવ ફરી વાર ધરતા;
જનોમાએ તેવા જડ હૃદયમા તેમ બનતુ,
થતા થોડી વેળા, ક્ષતરહિત પાછું થઈ જતુ!

મને બીજાઓના નથી વચનની લેશ પરવા,
સદા ચિંતા જેવી અભિમુખ રહું વૃત્તિ હરવા.
વહું સ્વેચ્છાચારે જગત ભણી દૃષ્ટિ જ ન લહું,
બધે એવો તોયે પ્રિયજન સમીપે શિશુ રહું!

નહી તેના શબ્દો કઠિન કહિયે થાય સહન,
જરા તેને શંકા મન મહિં કરે દુઃખ ગહન;
વિપત્તિમા ક્યારે પણ નયન જે કૈ ન ડરતા,
કહે થોડું તે, ત્યાં તરત જલ એ પૂર્ણ ભરતાં!

જનેતા! ને ભ્રાતા! પ્રિયતમ સખા! ને પ્રિયતમા!
જણાવું છુ. મારે તમ વગર કોની નથી તમા:
નહીં લેખું કાંઈ સકરુણ રહો સ્વલ્પ પણ જો,
તમારી પાસે તો કુસુમ સરખા કાન ગણજો!

રાજહંસને સંબોધન

બહુ દિવસથી સ્વેચ્છાએ તે પ્રવાસ શરૂ કર્યો,
સર સરિત કે જોતા જોતા અનેક જગે ફર્યો:
હજી પણ, સખે ! પાસે આવ્યું ન માનસ તો દિસે,
વિરતિ કરી લે માટે આજે હવે સ્થલ આ વિષે !

વિકટ વનથી થાકી દૃષ્ટિ જરા અહિંયા ઠરે,
અનિલ લહરી આવી પાસે તનુશ્રમને હરે;
મૃદુ રવ વળી ધીમે ધીમે વહી ઝરણા કરે,
સકલ રચના મેળે મેળે પ્રસન્ન તને કરે !

અનુભવ નથી રસ્તાનો કે હવે પછીના તણો,
શ્રમ પણ, સખે ! આગે જાતા કદાચ પડે ઘણો:
ત્વરિત ન થતા માટે આહીં જરા ઠરવું ઘટે,
મધુર જલમા ચિંતા છોડી જરા તરવું ઘટે !

કમલવન છે ક્રીડા માટે સમીપ મનોહર,
કુસુમિત લતાઓમાં પેસી પરાગ બધે ભર:
ક્ષણ સુખ તણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં,
અવર વિસરી એકત્વે થા તું સાંપ્રતની મહીં !

વસંત વિજય

"નહીં નાથ ! નહીં નાથ ! ન જાણો કે સ્હવાર છે !
આ બધુ ઘોર અંધારૂં હજી તો બહુ વાર છે."

હજારો વર્ષો એ વચન નિકળ્યાને વહી ગયાં,
અરે ! વક્તા શ્રોતા નથી તદપિ એ વિસ્મૃત થયાં;
સહુ માદ્રા પાંડુ તરત જ પિછાને ઉચરતાં,
ચઢી જોકે વેળા નિરવધિ શતશૃંગ કરતાં.

ગિરિના પ્રાંતમાં કોઈ બાંધી પર્ણકુટી હ્યાં,
અને રાણી તથા રાજા કરતાં કાલ ત્યાં ક્ષય.

નિદ્રા પ્રશાન્ત જરિયે ન હતી થયેલી,
દુઃસ્વપ્ન દર્શન મહીં જ નિશા ગયેલી:
"ખુલ્લા પ્રદેશ પર જૈ ફરૂં થોડી વાર,"
ઊઠ્યો નરેન્દ્ર મનમાં કરી એ વિચાર.

ધીમે શયનને છોડી જરા એ બ્હાર જાય ત્યાં,
"નહીં નાથ ! નહીં નાથ !" શબ્દો એ સુણાય ત્યાં.

"પ્રિયે મારી ! શું છે ? નથી નથી જતો સ્નાન કરવા.
વહી નિદ્રા, માટે અહિં તહિં જરા જાઉં ફરવા.
મટ્યું આ અંધારૂં તરત, નથી રાત્રિ પણ બહુ,
હંમેશાંને સ્થાને પછી કરીશ હું આહ્નિક સહુ."

ન જવાનું કહી દેવી નિદ્રાવશ થઈ હતી:
જાગર્તિ ક્ષણ રોકાઈ ફરી પાછી ગઈ હતી !

"સારૂં થયું પ્રિય સખી થઈ છે પ્રસુપ્ત.
સાચી બિના નહિં જ રાખી શકાત ગુપ્ત;"
સંતોષથી નૃપતિ થાય હવે વિદાય,
છે અંધકાર, પણ ભૂલ જરા ન ખાય.

કંસારી તમરાંઓના અવાજો આવતા હતા:
સ્થલ કાલ છતાં શાંત બંનેને ભાવતા હતા !

વહે થંડો વાયુ કરી દઈ બધે શાંતિ વનમાં,
ઘણા થોડા આજે ઉડુગણ પ્રકાશે ગગનમાં:
હજી એકે પ્રાણી ગિરિ મહિં નહીં જાગ્રત દિસે,
વધે અંધારામા નરવર અગાડી વન વિષે.

ત્યાં જવું હતું તે આવ્યું સર સુંદર પાસનું;
આપ્યુ હતું પુરા જેને નામ "માદ્રી વિલાસ" નું.

ઝાંખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,
જોતાં જ તર્ક નૃપના કયહિંએ તણાય;
બેસે શિલા ઉપર ચાલી સચિંત રાય,
ઊંડા વિચાર મહિં છેવટ મગ્ન થાય.

અનિદ્રા શ્રમથી તેનો ધૈર્યભ્રંશ થયો હતો:
પૂર્વના સ્મરણો માહીં ઘણો કાલ ગયો હતો.

થવા માડ્યા ત્યા તો રવિઉદયના ચિહ્ન સઘળે,
ઉઠેલી સૃષ્ટિના વિષમ સ્વર સાથે સહુ ભળે;
જવા માડ્યું સર્વે સ્થલમહિંથી અંધારૂં ઝટ જ્યાં,
પુરાયો પ્રાચીમા નવલ સરખો રંગ પણ ત્યાં !

કોલાહલ થવા લાગ્યો અરુણોદયથી બધે:
પૂર્વની રક્તિમા સાથે સહુ આક્ષોભ એ વધે !

વૃક્ષો અદશ્ય સઘળા નઝરે પડે છે:
ધોળાં અનેક ગમથી ઝરણાં દડે છે:
એ દેશ ચક્ષુ તજી ઉપર જ્યાં ચડે છે,
ઊંચા પ્રચંડ શિખરો નભને અડે છે.

" અરે ! શું આટલો કાલ નિષ્કારણ વહી ગયો ! "
સદ્ય એવું કહી રાજા સ્વસ્થાનેથી ઉભો થયો.

ઉઠી જોતાં શોભા બહુજ બદલાયેલ નિરખી :
ડગ્યું પાછું ધૈર્ય, સ્મરણ મહિં આવી પ્રિય સખી :
" નિહાળું છું શું હું મનહર વસંતપ્રસરને !
અરેરે શેની શી અનુભવ કરૂં છું અસર એ ! "

સૃષ્ટિસૌંદર્યને જોતા કૈં રોમાંચ થયું હતું:
ઘણા દિવસનું પેલું ગોગાધત્વ ગયું હતું.

ઉડે, દોડે, એવી જલચર કરે ગમ્મત ઘણી,
નિહાળી તે, જોયું વળી પછી જરા પર્વત ભણી;
ગમી ના એ વૃત્તિ, હૃદયરસથી સંયમ ચડયો,
" થઈ ન્હાવા વેળા, " નૃપતિ કહી એવું મહિં પડ્યો.

સ્નાનથી થઈને શાંત પડ્યો એ નિત્યકર્મમાં;
જતા રાગ બની વૃત્તિ પાછી તદ્રૂપ ધર્મમા.

પૂરૂં કરી તરત તે સ્થલને તજે છે,
ઇચ્છા વિરુદ્ધ દઢ આગ્રહને સજે છે :
" શાને થવું પતિત આશ્રમધર્મનાથી
સૌંદર્ય શું ? જગત શું ? તપ એજ સાથી. "

જઇ આશ્રમમાં લે છે નિત્ય માફક ભોજન:
પ્રચ્છે પછી જરા નિદ્રા પૂર્ણ વીસરવા વન.

ઉઠ્યો થોડી વારે નૃપતિ જયમ નિદ્રા કંઇ લઇ,
મનોવૃત્તિ તેવી સ્થિર, વિમલ ને સાત્ત્વિક થઇ,
જઇ થોડે છેટે પછી અનુભવે શીતલ હવા,
પડે દૃષ્ટિ માટે વન તરફ લાગે નિરખવા!

અક્ષુબ્ધ હૃદયે જોઇ રચના એ ઋતુ તણી:
મળવાને પછી ચાલ્યો બીજી પર્ણકુટી ભણી.

માદ્રી જ માત્ર હતી હાજર એહ વાર,
કુંતા ગયેલ કંઇ કારણથી બહાર;
માતા સતી નકુલ ને સહદેવની એ,
હા' તાપસી નૃપની સાથ હતી બની એ.

ઝીણા વલ્કલને આજે એણે અંગે ધર્યું હતું;
નહી લાવણ્યને ઓછું વનવાસે કર્યું હતું.

"નથી શું કુંતાજી? નહિ અરર આહીં રહી શકે
પ્રિયે તું એકાકી? સ્વજન વિણ વૃત્તિ કયમ ટકે:
ખરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ,
જરા આ પાસેના ઉપવન વિષે કાંઇ ફરીએ"

પ્રસંગ બદલાતા એ સિદ્ધાંત વિસરી ગયો:
મટી તાપસ એ પાછો ભર્તા–સ્વામી–ખરે! થયો!

શાન્તિ મળી નહિ થયો કંઇ ફેરફાર,
તેથી જ ઢાલ નૃપતિ વિસર્યો તરવાર:
માટી નટી કરી શકી કંઇએ નકાર:
જાણેલ હોય કદિ શું વિધિના પ્રકાર?

પૂર્વાશ્રમ તણી બુદ્ધિ પાછી આવી ગઇ હતી:
ફરે આપ્તને ભૂલી વનમા સાથ દંપતી.

વહી જતા ઝરણાં શ્રમને હરે,
નિરખતા રચના નયનો ઠરે:
મધુર શબ્દ વિહગ બધા કરે,
રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે!

વસંતે સ્થાપેલું પ્રબલ નિજ સામ્રાજ્ય સઘળે,
નવા રૂડા વસ્ત્રો નસ્વર ધરે છે સહુ સ્થળે,
બધી સામગ્રી એ મદનરસથી સૃષ્ટિ ભરતી,
જનોના જુસ્સાને અતિ ચપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી.

ઉછળ્યું લોહી તેથી એ સાવધાન થયો નહીં.
સ્ત્રીસંગે નર્મગોષ્ઠીમાં વધે છે વનની મહીં.

ઉત્તુંગ નમ્ર સહકાર દિસે ઘણાય,
લાખો વળી અગુરુ ચંદન ત્યાં જણાય;
વૃક્ષો, લતા, સકલ કૈક અપૂર્વ રંગ,
જામે ન કા પ્રબલ મિત્ર વડે અનંગ ?

ફરતાં ફરતા આવ્યો એક માલતિમંડપ;
પ્રવેશ સતીની સાથે કરે છે તે મહીં નૃપ.

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઇ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિમલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય:
બેસીને કોણ જાણે ક્યહિં પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
ગાળી નાખે હલાવી રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાબ જાય.

"સાભળ્યું મોહ પામીને હવે કોકિલકૂજન :
પ્રિયા પંચમ વૃષ્ટિથી ન્હાવાનું થાય છે મન"

જરા શંકા પામી, તદપિ નહિ કાંઈ કહી શકી,
વળી એવા ભીતિ નૃપવદન જોતા નહિ ટકી,
નહીં રાજાજીનો હુકમ પણ પાછો કદિ ફરે,
વિચારી એ માદ્રી તરત જ જરા કે શરૂ કરે.

દિવ્ય રાગ શરૂ થાતાં બન્યું શાંત બધું વન.
લોહચુંબકથી જાણે ખેંચાયાં સર્વનાં મન.

માધુર્ય એ ઉછળતુ ક્યહિં ના સમાય,
હા ! કેમ આ હલક અંતરથી ખમાય,
સાથે મળ્યાં તરત દંપતી સર્વ જોડી,
ભેટી રહ્યાં સ્વર વિષે દઈ વૃત્તિ જોડી !

ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ ન્હાય છે
હાય ! એક જ પાંડુના હૈયામાં કૈંક થાય છે !

સંગીતામૃત વર્ષનાં પ્રથમ તો આનંદ વ્યાપી ગયો.
સાથે એક કરૂં પ્રિયાહૃદયને આવેશ એવો થયો,
ખેંચાયો પણ વેગ પૂર્ણ કરતા, આવી સ્થિતિની સ્મૃતિ,
રાખે અંકુશ, તોય સ્પષ્ટ વપુમાં દેખાય છે વિકૃતિ.

નિહાળી નૃપને રાણી જરા ગાતાં રહી ગઈ;
હાય રે ! ઉલટી તેથી તેની શાંતિ વહી ગઈ !

"પ્રિયે ! માદ્રી ! આહા ! સહન મુજથી આ નથી થતુ,
નહીં મારે જોઇયે તપફલ, ભલે એ સહુ જતુ:
ચલાવી દે પાછી મધુર સ્વરની રમ્ય સરિતા,
છટાથી છોડી દે ! અરર ! કયમ રાખે નિયમિતા !"

વૃત્તિઓ પરથી તેનો અધિકાર ગયો હતો.
અપૂર્વ ધ્વનિથી પૂરો મદોન્મત્ત થયો હતો :

"સખા! દેવી! વ્હાલી! સ્વરૂપ તુજ આજે બહુ દિસે,
અરે! રંભા જેવી રસમય અહીં નંદન વિષે :"
નિહાળે વર્ષાવી પ્રણયરસ બંને નયનથી,
જરા ધાસ્તી પામે સતી પણ હવે હાય! મનથી.

ગીત પૂર્ણ થતાં રાજા જાય છે પાસ કૈ મિષે,
"ક્ષમા-પ્રાણ નહીં," બોલી લે છે એને ભુજા વિષે!

'રે હાય! હાય! નહિ નાથ નહીં," કહીને,
છૂટી જઈ ભુજ થકી અળગી રહી તે,
હા! દીન દૃષ્ટિ કરી એ નિરખી રહે છે,
દુ:ખે ભર્યાં નયનથી નૃપને કહે છે.—

"ડરૂં છું, ભય પામું છું, જોઇને આજ આપને :
અરે! કેમ વિસારો છો ઋષિના ઉગ્ર શાપને ?"

બહુ બ્હીતી બ્હીતી થરથર થતી એ કરગરે,
નથી ઓછી થાતી વિકૃતિ નૃપની તોપણ, અરે!
"વટે છે શું દેવી! હૃદય પર આ નિર્દય થવું?
અરેરે! આ આવું પ્રબલ દુખ! મારે ક્યહિં જવું?

" પ્રિયા ! પ્રિયા ! પ્રિયા ! તારા હાથમાં સર્વ હાય રે !
ત્વરાથી દેહ જોડી દે: આ તો નહિ ખમાય રે !

" જાણું બધું, પણ દિસે સ્થિતિ આ નવીન :
મારૂં નથી બલ, બન્યો જલ બ્હાર મીન :
દેવી ! વિચાર કરવા સઘળા તજી દે :
રે હાય ! સ્પર્શસુખ, પ્રાણસખી ! હજી દે ! "

વિચાર કરવા જેવો હવે વખત રહ્યો નહીં;
ઝંપલાવી પડી માદ્રી નરેંદ્ર ભુજની મહીં.

* * * * *

નહીં ચાલે આથી ગત સમયમાં દૂર હૃદય :
પડ્યા શબ્દો છેલ્લા શ્રુતિ પર બહુ મંદ સદય :
જરા ત્રૂટ્યા વાક્યો કંઈ કંઈ થઇને રહી ગયાં
હજારો વર્ષો એ પછી પણ હવે તો વહી ગયાં !

ઉપાલંભ

જોયું મે ન મળ્યુ મને નયનમા, શબ્દો મહીંએ નહીં,
હર્ષોન્મત્ત સદૈવ છેક બનતો તે કૈક આજે ક્યહીં:
રે પ્હેલા ન હતી કદી અનુભવી આવી ઉદાસીનતા,
દીઠી શું ન કઠોર ! તે કરુણ જે વ્યાપી મુખે દીનતા ?

હૈયાનું ઝરણું રસાલ સહસા ખૂટી પડયું શું સખે ?
પૃથ્વી કર્કશ જોઈ કાયર થતાં બીજે વળ્યુ શું રખે ?
સ્વાર્થી તું ન ગણી શકાય મનથી તોયે રહું રોષમા,
મર્માઘાત ન શાન્ત થાય, નિજને માનું બધા દોષમાં.

વર્ષોના સહવાસથી પણ અરે જાણ્યો નહીં તે મને,
જાણે શા થકી યોગ્ય છે પ્રણયના શા તુ ઉપાલંભને ?
સ્નેહી, સ્નેહ તણો અનાદર કહે શા રીતથી હું સહું ?
આલંબી ઉજ્ઝરેલ કેવલ રહું શાથી નિરાધાર હું ?

જો કે હોય વિકાર વૃત્તિ મહીં તો છે વ્યર્થ આ બોલવું,
શાને નિર્દયની કને હૃદયને મર્માતમા ખોલવું ?
પ્રેમી છું નહિ, પ્રેમથી અવશ છું, સ્વાતંત્ર્ય તો કૈ નથી,
રાખી તોય શકીશ વૃત્તિ મનમા તાટસ્થ્ય સામે મથી.

પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર

મોહ્યો હું દૃગથી, દૃગે નમન ના કીધું પછી કોઇને,
ગાંભીર્ય, દૃઢતા, અને સરલતા તારાં, સખે ! જોઇને;
ગર્વોન્મત્ત થયો, ખરી ફરજ મેં ભૂલ્યો, પડ્યો ગહ્વરે,
સ્નેહી માનવ! સાથ તું પણ પડ્યો એવો જ ! શું તું કરે ?

હાવાં મેં સ્મૃતિસાગરે લહરમાં આંસુ મિલાવી, અને
હૈયાને ન્હવરાવતો, પણ સખે ! ના એ પુરાણું બને:
છે તારૂંજ તથાપિ: નિર્મલ નહીં, તોયે ખરૂં: રાખતું
વાત્સલ્ય પ્રતિબિમ્બ આત્મગહને રે'શે હમેશાં છતું !

ચક્રવાક મિથુન

પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શૈલરાજની :
ન જણાય, જશે કેવી સંધ્યા એ મધ્ય આજની !

સરિતનાં જલ કૃષ્ણ જરા થયાં,
કિરણ સૂર્ય તણાં શિખરે ગયાં;
સભય નાથ પ્રિયા હૃદયે ધરે,
વિરહ સંભવ આકુલતા કરે !

ઝાંખાં ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ.
વર્ષાકાલે જલધિજલના હોય જાણે તરંગ :
પાસે સામે તમ પ્રસરતાં એક ઉદ્ગ્રીવ જોય.
ભીરુ શ્યામા પણ નયનમાં આવતું અશ્રુ લ્હોય.

વિહગયુગ્મ કિશોર રસજ્ઞ એ,
રસ મહીં જ પરસ્પર મગ્ન એ.
નિભૃત અત્ર અહર્નિશ આવતું,
રમણ આચરવા મન ભાવતું !

ઊંચે બેસી રવિઉદયને જેહ સાથે વિલોકે,
ઘેલાં જેવાં ક્ષણ સ્મૃતિ થતાં જે દિસે હર્ષશોકે:
ઘાટાં લીલાં વિટપ પર એ ત્યાં નિહાળે સુવર્ણ,
માણિક્યોથી ગ્રથિત સરખાં રમ્ય જ્યાં થાય પર્ણ.

હરિત નીલ સુદૂરે વનસ્થલી—
પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે;
ઉપવનો તણી સંવૃત આવલી—
મહિં જવા પ્રણયી તરુણો ભમે !

ન્હાનાં ન્હાના ક્યહિં શુચિ સરો, કચ્છ ઉત્તાન રમ્ય,
સ્નેહે જોવા થકી ઉપજતી ભાવના કૈં અગમ્ય !
આઘું આઘું મુદિત રવનું ચિત્ર સંગીત થાય
શાનો ક્યાંથી કંઇ નિસરતો મિષ્ટ આમોદ વાય !

અસર સુંદર અદ્‌ભુત રંગની,
સકલ સૃષ્ટિ નવીન ખરે બની;
રવિમરીચિ બધે હિમને હરે,
ગહનમાં તદનંતર ઊતરે.

શાખાઓમા તરુવર તણી ચક્રવાકી છુપાતી,
શોધી કાઢે દયિત નયનો, જોઇને હૃષ્ટ થાતી;
ચંચૂ ચંચૂ મહિં લઇ પછી પક્ષને પક્ષમા લે,
ક્રીડા એવી કંઇ કંઇ કરે મૌગ્ધ્યમાં દંપતી તે.

સુયુત બે ચરણો થકી ઊડતા,
પવનથી પડતા, કંઇ બૂડતા;
વિમુખ એકલી ન્હાતી પ્રિયા શિરે,
પતિ જઈ અભિષેક કદી કરે !

પૂર્વાલાપ

કાંઠે બેસી નજર કરતા આત્મછાયા જણાય,
બીજાંની ત્યાં પ્રતિકૃતિ ભણી એક દૃષ્ટિ તણાય.
પૂરા અંગો નહિ કંઇ દિસે, પ્રેમ તો તોય વાધે,
જોતાં જોતાં મુખ અવરનું ગાઢ આશ્લેષ સાધે!

પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથી :
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી :
સમયનું લવ ભાન રહે નહીં :
અવધિ અંકુશ સ્નેહ સહે નહીં !

હાવાં રક્ત દ્યુતિ ઉડી જતા થાય વૃક્ષો સરોષ,
હાવાં થંડી મૃદુ વહનથી સૂચવે છે પ્રદોષ.
આકાશે જ્યાં હતી વિચરતી દેવતાઓ ત્યહીંથી,
જાગ્યા પ્રેમી વિરલ સુખની મોહનિદ્રા મહીંથી.

વિરહ સંભવને વિસર્યા હતા,
બની નિરંકુશ એય ફર્યા હતા;
જવનિકા ત્રુટતા સ્મૃતિનાશની,
નિકટ મૂર્તિ ઉભી વિધિપાશની!

અનુભવે ન છતા ક્ષણ એક તે,
વિવશ, મૂઢ. નિરાશ જ છેક તે,
સહુ થનાર ક્રમે નજરે વહ્યું,
રુદન અંતરમા ઉછળી રહ્યું !

અંધારાનાં પ્રલયજલથી યામિની ! પૂર્ણ ઘોર,
સ્વેચ્છાના વા કુટિલ કૃતિના મંદ્ર અવ્યક્ત શોર,
ઊંડાણોમા પડી સુઈ જતો નિષ્ઠુરપ્રાણ કાલ :
આભાસોથી થતું યુગલ ઉન્મત્ત એ સ્નેહબાલ !

થઈ તથાપિ વિમુક્ત પ્રયાસથી,
લઈ વિદાય નદીતટ પાસથી:
મિથુન એહ ચડે અવકાશમા,
સ્થિતિ કરે દિનતેજ સકાશમા.

અવર કાંઈ હવે નથી દેખતા .
અવર કાંઈ હવે નથી લેખતા .
ચપલ, આખરની, ક્ષણ એ છતા,
ઉભય જીવન એક થતા દિસે !

ધીમે ધીમે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ઊડી બન્ને ગ્રહણ કરતા ઉન્નત સ્થાન તેમ;
દૃષ્ટિ પ્રેરે વિતત ગગને, કાંતિ કૈં ના જણાય,
આછી આછી રસ રહિત ત્યા વાદળીઓ તણાય.

ઉદધિને રવિબિમ્બ હવે અડે,
અતિ સમુચ્છ્રિત તેય હવે ચડે,
ક્ષણ લગી પરિરંભ કરી રહે,
હૃદય કંપિત સાથ ધરી રહે !

પૂર્વાલાપ

રોમે રોમે વિરહભયની વેદનાથી બળે છે,
છૂટી છૂટી, સહન ન થતાં, મત્ત પાછાં મળે છે;
વેળા થાતાં વિધિદમનની ગાત્ર ખેંચાય સામાં,
પ્રેમી બંને ધૃતિ અતિ છતાં થાય સંમૂઢ આમાં.

ટળવળે નિરખી રચના વને,
તરફડે સમજી રચનારને:
શ્વસન દુઃખિત છેવટ સારતી,
પ્રિયતમા વચ આમ ઉચ્ચારતી :—

" પાષાણોમાં નહિ નહિ હવે આપણે, નાથ ! રહેવું :
શાને આવું, નહિ નહિ જ, રે ! આપણે, નાથ, ! સ્હેવું !
ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ,
આનાથી કે અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ ? "

પ્રવદતાં અટકી ગઇ એ અહીં,
અધિક ધીરજ ધારી શકી નહીં:
થઇ નિરાશ હવે લલના રુવે,
મૃદુલ પિચ્છ થકી પ્રિય તે લ્હુવે !

પણ હજી દિન શેષ રહ્યાં જરા.
નજર ફેરવી જોઇ બધી ધરા.
પ્રણયવીર લહી સ્થિરતા કહે,
અગર જો રુજ અંતરમાં સહે—

હા ! શબ્દો આ સરલ સરખા મર્મને તીવ્ર ભેદે,
ગર્ભાત્માને સ્ફુરિત કરતા ધૈર્યને છેક છેદે ;
" લાંબા છે જ્યા દિનૈં, પ્રિય સખી ! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી,
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની, હાય ! આશા જ કેવી !

" અવર કાંઇ ઉપાય હવે નથી :
વિરહ, જીવન, સંહરીએ મથી :
ગહનમા પડીએ દિન દેખતા :
નયન મીચી કરી દઇ એકતા ! "

*　　*　　*　　*　　*

પાછું જોતા દ્વિજયુગલને અન્યથા થાય ભાસ,
ઊંડું ઊંડું દિનકર સમુ કૈંક દેખાય હાસ;
" આહા ! આહા ! અવર દુનિયા ! ધન્ય ! " એ બોલતામા,
નીચે નીચે ઉતરી પડતું વેગથી દંપતી ત્યા !

અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો,
જવ જનાર તણો વધતો જતો;
અમિત એ અવકાશ તણી મહીં,
ક્યહિં અચેતન એક દિસે નહી !

દેવયાની

" રજનીથી ડરૂં, તોયે આજે એ લેખતી નથી :
ક્યા છો? કચ ! સખે ! ક્યા છો ? કેમ હું દેખતી નથી ? "

લંબાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માહે ફરે છે,
પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૂતન શ્રી ભરે છે,
ન્હાના ન્હાના વપુ ધરી શકે શોધતા એ દિશામાં,
રેલંતા એ રતિ વિવિધ શી કૈ શશીની નિશામા !

દિવ્ય પ્રભા નિરખી ઉત્સુક જે થયેલી,
દેખાડવા સુહૃદને પ્રણયાર્દ્ર ઘેલી.
તે આ સ્વભાવ સરલા કરી દોડ ન્હાની,
બોલાવતી ધસતી બાલક દેવયાની.

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાલ હરિણી,
સરે વા જે રીતે સુર સરિતમાં સૌમ્ય કરિણી,
કરે એવું જ્યોત્સ્નાભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યાં અટકતો
શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેથે ઝબકતો !

તરુઓ અભિનંદે આ અંગો લલિતને નમી,
સમગ્ર નભ વર્ષે છે, આહા ! ઊપરથી અમી !

થંડો મીઠો કુમુદવનનો માતરિશ્વા વહે છે,
ક્રીડંતો જ્યાં તરલ અલકશ્રેણિ સાથે રહે છે:
બાલાને એ વ્યજન કરતો દાખવે આભિજાત્ય,
પ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકનો અગ્રણી દાક્ષિણાત્ય!

જેવી તરંગ શિખરે જલદેવી નાચે,
વક્ષઃસ્થલે શિશુ સમી ગણી સિંધુ રાચે:
અજ્ઞાત તેવું રમણીય નિહાલી લાસ્ય,
પામે પ્રમોદ વસુધા ઉભરાય હાસ્ય!

હવે તો મેદાને વરતનુ દિસે છે વિચરતી,
વિલોકે સામે, ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી;
રહ્યા બંને બાજુ તરુવર, નહીં કાંઈ વચમાં,
વસેલું આવીને પણ સકલ સૌંદર્ય કચમા!

રોહિણીપતિના ભાલે રશ્મિઓ રમતા હતા:
તુહિનાચલના જાણે શૃંગમા ભમતા હતા!

શોભિતા શા સહુ અવયવો, સ્નિગ્ધ, ગોરા, ભરેલા,
યોગાભ્યાસ પ્રબલ થકી શા યોગ્યતામા ઠરેલા:
ગાલે, નેત્રે, સકલ વદને, દીપ્તિ સર્વત્ર ભાસે,
જ્યોત્સ્નાનેએ વિશદ કરતો સ્વચ્છ આત્મીય હાસે!

આકાશ મંડલ ભણી દૃગ એ નથી જ,
વિશ્રામ આજ નથી ભૌતિક કોઈ ચીજ;
નેત્રો નિમીલિત થતાં હૃદયે તણાય,
અધ્યાત્મ ચિંતન નિમગ્ન થયો જણાય!

હવે તો આ આવી નિકટ ગુરુકન્યા કચ તણી,
અવસ્થાને જાણી નહિ, અગર જાણી નહિ ગણી;
"નિહાળે શું? હા! તો સફળ સમજું આગમનને!
નહીં: નીચી દૃષ્ટિ: અરર! અવમાને ગગનને!"

કર સાહી કહે ભીરૂ: "વ્યોમસાગરને તટે,
મુખ તો વિધુલક્ષ્મીનું જો. સખે! આમ ના ઘટે!"

પાડી નાખે તનુ પર પડ્યું બિન્દુ જે હેમ આવી,
ઝાડીમાંથી મૃગપતિ જરા યાળ જેવો હલાવી;
ફીણો નીચે સુતનુ કરને એ પ્રમાણે કચે જ્યાં,
ઝાંખા જેવો વિધુ પણ થયો દૈન્ય દેખી નભે ત્યાં!

સાશંક ધીર નિરખી રહી આસપાસ,
ન્હાનું દીસે મુખ અનાદરથી ઉદાસ:
ચાહે હવે કચ ભણી ક્યમ એ વદે છે,
તેનું જ આ! ઉતરતી દૃગને ભણે છે!

જરા જોયું, ત્યા તો અતિશય દિસે છે પ્રસરતી,
કુમારીને લજ્જા, નયન પણ નીચાં જ ધરતી;
રહી વેળા થોડી કંઇ પણ હવે આમ ઉચરે,
હતું ધીમુ તોયે, પરિચિત છતાં એ પણ ડરે !

" અવસ્થાભેદનું, દેવી ! તને ભાન દિસે નહીં :
મુગ્ધ ! શું સમજે છે તું બાલભાવ બધા મહીં ? "

રે રે ! એને શ્રવણ ન કદી વાક્ય એવું પડેલું,
હૈયું એનું મૃદુલ વિરલું ગર્ભમાંથી ઘડેલું;
આસુ આવ્યાં નહિ, પણ બની બાલિકા છેક ઝાંખી,
ઊભી યત્ને, વિવશ ચરણે, મર્મ નિઃશ્વાસ નાંખી !

આ તે ઉભી કુમુદિની સરખી નમેલી,
જે ચંદ્રની વિકૃતિને ન કદી ખમેલી;
લાવણ્યને વિવશ જોઇ નહીં શકે જે,
ચિત્તે બહુ વખત રોપ કયહાં ટકે તે ?

સ્વસા જેવી, જેને દિલગીર કરેલી નહિ કદા,
રહી સાથે જેની શિશુ સમ બનેલો પણ સદા.
કરી તેની આવી સ્થિતિ નિજ કઠોર પ્રવચને,
થયો પશ્ચાત્તાપ પ્રબલ મનમા તુર્ત કચને.

શબ્દ સાંત્વનને માટે શોધે, પણ મળે નહીં;
વિચારે બહુધા, તોયે કંઈ ચેન વળે નહીં!
રોતી હોશે અવનત મુખે એમ શંકા કરીને,
ઊંચી લીધી તનુ કટિ કને બાહુ સાથે ધરીને;
"બાલે! શું છે વદ નભ વિષે, સજ્જ છું સર્વ જોવા,
તારી સાથે, અધિક રડશે તો પછી સાથ રોવા!"

રોકેલ અશ્રુદલ જે હૃદયે જડીને,
ભીંજે કપોલ કચના હમણા પડી તે:
છાયું હતું ઘનપટે મુખ ખેદનાએ,
ત્યાએ સુહાસ્ય વિધુના સમ અલ્પ થાય!

ધરી હૈયા સાથે સદય મૃદુ આલિંગન કર્યું;
વહીને ઓષ્ઠેથી મધુર વદને ચુંબન હર્યું:
કરી નીચી હાવા સજલ નયને એ નિરખતો,
છવાયેલું હર્ષે વદન હિસતા હર્ષિત થતો.

સ્ફુરે લાવણ્યનું શું આ પરિવર્તન અંગમા
રમતી રમણી ભાસે દિવ્ય નૂતન રંગમાં!

શોભે જેવી શુચિ નિસરતી માનસેથી મરાલી.
વર્ષા કેરા વિમલ જલમા નાચતી વા મૃણાલી;
ઓચિંતી વા તનુ ચમકતી મેઘથી જેમ વીજ,
બાલા તેવી બની ગઈ, ખરે અદ્ભુત સ્પર્શથીજ!

વૃત્તાંત પૂર્વ સઘળું વિસરી ગઈ એ,
કર્તવ્યમાં દ્વિગુણબદ્ધ હવે થઈ એ,
સ્નેહોર્મિથી સહૃદયની થઈ આંખ ભીની.
જોતો રહ્યો સરલતા કય સુંદરીની!

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાલહરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમા સૌમ્ય કરિણી;
ફરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે ત્યા અટકતો
શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેંથે ઝબકતો!

વિશુદ્ધ સ્નેહનું જોડું વિશ્વસૌંદર્યમા વહે:
વિલાસી વિધુ ને તારા નભથી નિરખી રહે!

ઉદ્ગાર

(છંદ શિખરિણી)

વસ્યો હૈયે તારે :
રહ્યો એ આધારે :

પ્રિયે તેમાં મારે પ્રણય દુનિયાંથી નવ થયો !
નવા સંબંધોનો સમય રસભીનો પણ ગયો !

નહિ તદપિ ઉદ્વેગ મુજને :
નયન નિરખે માત્ર તુજને :

હરે દૃષ્ટિ, વ્હાલી, સદય મૃદુ તારીજ રુજને !

સદા રહેશે એવી :
સુધાવર્ષા જેવી :

કૃતી માનું, દેવી ! ક્ષણ સકલને જીવન તણી :
પ્રમત્તાવસ્થામા નજર પણ નાખું જગ ભણી !

માનસ સર

અંતર ઉછળ્યુ હો ! સહસા ધૈર્ય ગળ્યુ હો !

ક્ષોભ થયો વૃત્તિમા અતિશય, તરંગ જમ્બર ચાલે :
માનસસર મારૂ ડોળાયું, ખૂબ ચલિત જલ હાલે :
સ્થાનક ન મળ્યું હો ! સહસા૦

હાય ! વધે જલ, અલ્પ દિસે સ્થલ, છેવટ રે ! શું થાશે ?
નાજુક પાળ, પ્રચંડ ભરાવો : હા ! શી રીત સમાશે ?
જલબલ ન ચળ્યું હો ! સહસા૦

આવે ઉગ્ર ઉછાળા ઉપર, તોફાન ખરૂં જામે :
ન્હાનું સર, દેખાવ ભયાનક ! શાથી સદ્ય વિરામે ?
પાછુ ન વળ્યુ હો ! સહસા૦

રંગ ગયા આહ્લાદ, બરેબર નિર્મલતા પણ ઊડી !
જલસેના ઉભરાવા માંડી, પાળો પણ ગઈ ખૂટી :
સ્થલ સાથ ભળ્યુ હો ! સહસા૦

ઉપર ચઢી ઢોળાય બધેથી સુરત ધોધવ દોડે :
જંગ બરાબર થાતા નિર્મલ પરિસીમાને તોડે :
આખર ન કળ્યુ હો ! સહસા૦

અદ્વૈત

એક જ અવર્ણ્ય સત્ત્વ વ્યાપ્ત સર્વ વિશ્વ વિષે,
અવકાશ કાલથી અનંત જેવું ભાસે છે,
જ્ઞાન, પ્રેમ, દયાથી વા દૃષ્ટિજાડ્ય દૂર થતાં.
ભિન્નત્વ પ્રતીતિ પણ સ્વલ્પ વાર ન્હાસે છે.
અભેદની સાથે ઐક્યાનુભવ પ્રસંગોપાત્ત
અજ્ઞાત સ્વરૂપ છતાં સર્વ કોઇ પાસે છે,
પ્રમા વિષે સંશય વા અવિશ્વાસ લાવી જેઓ
તદ્રૂપ ન બને તેવા પછીથી વિમાસે છે !

દૂરત્વને દૂર કરી એક જ જણાય તેમ,
અનુરક્ત માતા બાલ હૃદય સમું ધરે;
શરીર જ ભિન્ન, નહીં અંશ, એમ સૂચવવા,
સખાઓ સખાઓ સાથ સ્નેહથી કોટી કરે;
અનુગ્રહ વા તો અનુકંપાની અવસ્થા વિષે,
મનુષ્ય અમાનુષને ઓળખે નહીં, ખરે !
પ્રેમથી થઇને મસ્ત, એકત્વ જાણી, કરીને,
યોગ્ય હષ્ટ, યુગ્મ રસસાગર વિષે તરે !

નવોઢા સ્થિતિમાં જ્યારે અજ્ઞ મૌગ્ધ્ય હતું, ત્યારે
એકત્વ વિષેની મારી પ્રાર્થના ન માનતી;
જડ દૃષ્ટિને જ માત્ર અનુસરનારી બાલા
તાત્પર્ય અભેદ તણું કશું નહીં જાણતી;

પ્રાબલ્ય થશે કદાપિ મારા ચિત્તનો આભાસ
પડે, ત્યારે જરા મારી ઈચ્છાને પ્રમાણતી:
ક્ષણ એક દેખે, તોય મૃગજલ જેવું ગણી,
એજ સત્ય છે,' એવું તો અંતર ન આણતી '

અધિક ગહન અન્ય વસ્તુઓનો અનુભવ
થતા દૃષ્ટિ શુદ્ધતર ધીમેથી થતી ગઇ.
પોતે તો નહીં જ, પણ જ્યારે હું બતાવું ત્યારે,
"નહીં," કહેવાની આગ્રહી મતિ જતી ગઈ,
સત્ય પ્રમા વિષે પછી અપૂર્વ આનંદ જોઈ,
પ્રથમ થવાની લજ્જા પણ તજતી ગઈ;
એકત્વનો અનુભવ આપવા થવાને માટે
નવા નવાં સાધન રસાલ સજતી ગઈ!

વખત જતા તો નહીં ભાષાની રહી જરૂર,
વૃત્તિઓ સમસ્ત ફક્ત આશ્લેષથી દાખવે;
પ્રેમ, ઉપકાર, હર્ષ, લજ્જા, ભય, ઉત્કલિકા,
સૂચિત કરે એ સર્વ અભિન્નત્વ રાખવે;
અસામાન્ય ખૂબીને બતાવે કોઇ કોઇ વાર,
યોગ્યતાથી સ્વેચ્છા વિષે પતિચિત્ત નાખવે;
જવને શમાવી, જરા અધૈર્ય નમાવી, પૂર્ણ
રસને જમાવીને સુધા સ્વર્ગીય ચાખવે!

અશ્રુને આવાહન

બધે આ વેળાએ ગહન સરખી શાંતિ પ્રસરી,
વહી ચાલી રાત્રિ જગ સકલને નિદ્રિત કરી;
કર્યાં કોટી યત્નો, બહુ બહુ ઉપાયો પણ વળી,
તથાપિ મારી તો, અરરર! હજી આખ ન મળી!

મળે એ શી રીતે? નથિ હૃદય પ્હેલા તણું હવે,
બન્યું એ તો બીજું: બહુજ બદલાયું અનુભવે;
હવે સૂવા દેતું નથિ શયનમા તુર્ત પડતા,
નિશાઓ ગાળું છું અતિશય ઘણી વાર રડતા!

અરે! એનો એ હું, બહુ વખત વીતી નથિ ગયો,
હતો કેવો! આજે, અરર! પણ આવો કયમ થયો!
જરા ન્હોતી ચિન્તા, હૃદય સુખમાં રોજ રમતું,
ખુશીથી, સૌ રીતે, સકળ વખતે, સર્વ ગમતું!

અરે! આજે તો આ રુજ હૃદયને દારુણ દમે,
બહુ રાખું ધૈર્ય, પ્રબળ પણ આઘાત ન ખમે;
નહીં આવે આસુ, કઠિન બલ સાખી કયમ શકું,
નથી ગ્રાવા છાતી, અશરણ હવે હુ નહિ ટકું!

અરે! આવો, વ્હાલા! અવર નથિ આધાર જ રહ્યો,
વહો, આંસુ મીઠાં! વિષમ ભર જાતો નથિ સહ્યો;
તમે ચાલો, વર્ષો, નયન થકી ધારા થઈ પડો,
બધે, અંગે અંગે, સુહૃદ સરખા સત્વર દડો!

રહ્યા છોજી મારા શિશુપણું હતું તે સમયથી,
વિનંતીને મારી કદિ પણ અકારી કરી નથી:
ઘણી વેળા ભીંજી તનુકુસુમને સૌમ્ય કરતા,
શમાવીને હૈયુ તરત વળી સ્વસ્થાન સરતાં!

નથી પાસે કોઈ પ્રિય હૃદયને શાત કરવા,
ધરી સાથે છાતી જ્વલિત મહિ પીયૂષ ભરવા;
વહો માટે વ્હાલા, વિવશ બનતા હું કરગરૂં,
તમે ચાલો વ્હાલા! સ્ફુરિતઉર આવાહન કરૂં!

અરે! આ તો સ્નેહી સદય દિલમાં દૂર ઉછળ્યા,
ચઢ્યા ઊંચે વેગે, ઉછાળ નયનો અંદર મળ્યા;
પછી ધારા ધોળી અમૃત સરખી શીતલ હવે,
નહીં થાતા ઓછી અચલિત રહી તાદૃશ જવે!

વિચાર્યું મેં, વસ્તુ પ્રણય સરખી છે નહિ અહીં,
પ્રતીતિ કીધી, કે ફલ લવ નથી જીવન મહીં;
હજારો વાતોના સ્મરણ ગહને ત્યાં પડી ગયો,
રહ્યા એ અશ્રુ તો નહિ, તદપિ નિદ્રાવશ થયો!

પ્રણયમાં કાલક્ષેપ

નહીં આવે આડે પ્રણય પ્રણયીના હિત મહીં
કદા, કહેવું એવું, પ્રિયતમ સખે! લાયક નહીં;
દિસે તેયે ખોટું, સહૃદય પર શું નિર્દય થવું?
તપાસી જો, જોશે અનુભવ વિષે અંકુર નવું!

વિચારે કે મોડું ક્ષણ પણ હતે, હા! નહિ વળે,
મળે જ્યારે ત્યારે સમય વહી જાતા નહિ મળે.
સખે! ધારા પ્રેક્ષી જલદ રસમા સ્નાન કરવું,
જરા વ્હેલું? હૈયે નહિ, અરર! એવું ન ધરવું!

નથી તારૂં એ કૈં, સકળ રચના છે કુદરતી,
નિસર્ગે બંધાતી, ત્રુટિત પણ મેળે થઇ જતી:
પડ્યું જો સંગીત શ્રુતિ પર નભોમંડળ તણું,
અરે! જો મા તારો સમય, વિરલું, અંતર ઘણું!

સુધાના સત્ત્વોનું મધુર મધુ કોને નહિ ગમે?
સ્વભાવે પ્રેરાતુ પ્રિય હૃદય નિષ્કારણ દમે!
ઉઘાડી દે હાવા પણ વિહગને પિંજર જવા,
બની ઘેલું પેલી કુસુમરજમા મૂર્છિત થવા!

રતિને પ્રાર્થના

રસમય બન્યો કે કે ક્રીડા પ્રદર્શનથી પ્રિયે!
વિવશ કરવા, સ્પર્શે સ્પર્શે, સગર્વ મથી પ્રિયે!
નવલ મધુરા હાસ્યે હૈયું દ્રવી શરણે ગયું,
રતિ વિરમવું દેવી! હાવા બચાવ બહુ થયું.

મૃદુ મદભર્યાં ગાત્રો ત્હારાં તજી ન શકું કદા,
વિરલ કચથી આચ્છાદીને પ્રસન્ન રહું સદા;
નયન નમણાં, ગ્રીવા ધોળી, લલાટ સુહામણું,
અવિરત ફરી ચુંબી ચુંબી કૃતાર્થ નહીં ગણું!

અધિક સુખના કાર્યે આજે નિયોગ હરે જરા,
વિતત કરવી પક્ષો કાન્તે! પ્રવાસ પરે જરા;
ઉડુગણ હજી ભાસે વ્યોમે સ્હવાર પડે નહીં,
ત્યમ વિચરવું વેગેથી ત્યાં વિમોહમયી મહીં!

નિજ સદનમાં શય્યા મધ્યે નિહાળીશ મિત્રને,
ચપલ દગથી જોશે શોધી સમાગમ ચિત્રને:
પ્રહર પણ આજે વીતે તેજ એક જ અંતનો,
જનન દિન છે આજે ત્હારા પ્રિયે! બલવંતનો!

સ્ફુરિત કરજે સ્વપ્નું આવું સખી ! હળવે રહી–
સુહૃદ પળતો રાત્રિમા જ્યા પરિક્રમણે વહી !
વિમલ કુસુમો વર્ષે હર્ષે સુમિશ્રિત વિસ્મયે,
ત્વરિત નિરખે ત્યા બાલા એ રસાલ નવી વયે.

લલિત નમનેથી ‘ આયુષ્માન્ ’ થવા વરદાન દે,
“ જય જય ” તણા મીઠે કંઠે વળી વચનો વદે.
કરી અભિનયે અંગોની કૈ સુકોમલતા છતી,
જલધિજલના તારાઓમા પડી ઉતરી જતી.

સ્વન મધુરતા વાદ્યે જેવી પ્રશાન્ત થતા વધે,
પરિમલ જતાં આદ્યે અંગો મહીં પ્રસરે બધે.
સહજ હળવે તેવી રીતે પ્રબોધ થવો ઘટે,
અસર સુખની ઉંડી જેથી નહી સહસા મટે !

રવિકિરણનો રંગી દેજે મનોહર રંગમા !
મૃદુ પવનના મોજાં દેજે સુશીતલ સંગમાં !
વિજય સરખો દર્શાવીને મહોત્સવ સૃષ્ટિએ !
પ્રણય કરતો જોજે હર્ષે પ્રકાશિત દૃષ્ટિએ !

નજર જ પડે તેવામા જો કદી પ્રતિમા ભણી,
તરત બદલી દેવી તારે પ્રભા નયનો તણી;
વદન હમણા લાગે જાણે હસી અભિનન્દશે,
પ્રકટિત થતા સ્નેહ સ્નેહી સખા અભિનન્દશે.

પૂર્વાલાપ

શુચિ હૃદયનાં સૌહાર્દોની સખી ! અધિદેવતા !
પ્રણયમય આ વિશ્વે આવે ! ત્હને સહુ સેવતા;
રતિરસ પધે રેલાવીને ફરી વળજે પ્રિયે !
સદય રહીને ક્યારે ક્યારે મ્હને મળજે પ્રિયે !

પ્રમાદી નાવિક

મનોહર તરંગ આ ઉપર ચંદ્રિકા વિસ્તરે,
સુધા ધવલ અંતથી ઝળક સાથ વિદ્યુત્ સરે,
વહી પવન મંદ મંદ જડ અંગ જાગ્રત્ કરે,
નહીં વિધુર અંતરે તદપિ કાંઇ આશા ઠરે!

હતો ચરસ મૂળથી સરતનો જરાએ નહી,
નહીં સફર લાભની પ્રગટતી સ્પૃહા એ મહી,
સદૈવ સુખનાવમા સ્વજન સંગ માટે જતો,
કૃતાર્થ સહચારથી પ્રણયથી હમેશા હતો.

ફર્યા સકલ ખંડના નવનવે કિનારે અમે,
હવાઈ દરયાઇ કૈંક નિરખ્યા ચમત્કારને;
શશી સહિત રાત્રિઓ મહિ અનેક ગોષ્ઠી કરી,
ગયા દિવસ તે બધા! નહિ જ આવવાના ફરી!

ગયા, વખત આવતાં સ્વજન સર્વ છૂટા થયા,
ઘણા સફરમા અને સરત જીતવાને ગયા.
રહી પ્રિયતમા સખી નિકટ માત્ર નૌકા પરે,
ગણી ઉભય અર્થ સર્વ ભટક્યાં મહાસાગરે!

ભર્યા દિલ વિલાસથી, મધુર કૈંક ગાનો કર્યા,
તર્યા જલધિમા અને વિરલ ટાપુઓમા ફર્યા:
જતા નિકટ બંદરો નિરખતા હલેસે વહી,
"ન હોય સુખનાવની કદર બંદરોને," કહી!

ઘણી વખત થાકતા, નિજ કરે સુવાડી મને,
પ્રિયા ઉભય નાવને ચલવતી ધરીને કને.
કદી ગહન અંધકાર પ્રસર્યા. પછી જાગતો,
તથાપિ ગણતો નહીં, સહૃયની ક્ષમા માગતો!

અહો! હૃદયહીનતા! અવધિ છેક કાઠિન્યની!
વ્યથા ન સમજી શક્યો પ્રિયતમા મુખે દૈન્યની!
કદાપિ લઇ અંકમાં રસિક કૈ કથાઓ કહું,
ગણી પરિસમાપ્તિ ચિત્ત કૃતકૃત્ય માની લહું!

કહે કરુણ એકદા: "નવ જશું કિનારે, સખે!
જરા જનસમાજમાં! જડ જલે થવાશે રખે!"
હતાં સજલ નેત્ર એ: મુજ ભરેલ નિદ્રા લસે:
પડ્યો તરત ઊંઘમા! સ્મરણ તે ન હાવા ખસે!

*   *   *   *

કરાલ રજની મહીં ગગન ગર્ત્તમાં ડૂબતી,
દગે દગ ઉઘાડતા ચઢી અનેક તારા સતી;
હતી શિથિલ નાવલી–સ્થિર,–જરા ન દીઠી ક્રિયા,
પડ્યો તરત જલ્પતો જલધિમા "પ્રિયા! હા પ્રિયા!"

વિધુર કુરંગ

શશી નિરખતો, અને ગગન મધ્ય ઊંડી કરી:
સુદૂર દગથી કુટુંબરત તારલાંઓ ફરી;
સુધા વરસતી બધે, નહિ જ ભગ્ન હૈયા પરે,
ફરે તરફડે, ઠરે નહિ જ, દેહ શાથી ધરે !

પ્રિયા પ્રિયતમા ગતા ! જગત સર્વ ઝાંખું થયું,
ગયું સુખ, ગયું બધુ, ન પણ જીવવાનું ગયું;
તજી ગઇ વિલાસિની નિજ કુરંગને, શાવને,
સુતો મૃદુલ બાલ તાત ચરણે, ન માતા કને !

કરી કઠિન ભૂમિ શૃંગખનને સુંવાળી જરા,
ગ્રહેલ રસનાગ્રથી શયન પાસના કાંકરા;
હિમે રજકણો શય્યા સ્ખલિત બાષ્પથી પાસસા,
કરે તદપિ શૈત્યનું હરણ ઉષ્ણ નિઃશ્વાસમાં !

નહીં હૃદયની ભણી હૃદય એહ લાવા વળે,
નહીં નયનને ફરી નયન તે પ્રિયાનાં મળે;
કુરંગ હતભાગ્યને ભવ અરણ્ય યાત્રા રહી
કર્યા કરવી એકલા, વિવશ જીર્ણ અંગો વહી !

પૂર્વાલાપ

દિશા કંઇ ભવિષ્યની ન કંઇ ભૂત તે સૂચવે,
પડી વિકટ વર્તમાન કુહરે રહેવું હવે;
પડી ઉચરવું, રડી ઉચરવું હર્યું સર્વદા :
પ્રિયા ! હૃદયદેવતા ! પ્રિયતમા ! સખી નર્મદા !

કદી સ્મરણ આવતા રુધિરનીર નેત્રે ઝરે,
દયા સ્વજનને થતા વદન પાસ પાણી ધરે;
નહીં સ્વજન તે : સખી ! સ્વજન એકલી તું હતી,
સહસ્રશત શલ્યમાં હૃદયની પથારી થતી !

✤

વિપ્રયોગ

(અંજની ગીત)

" આકાશે એની એ તારા :
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા :
તરુણ નિશા એની એ : દારા—
ક્યાં છે એની એ ?

" શું એ હાવા નહિ જોવાની ?
આંખડલી શું નહિ લ્હોવાની ?
ત્યાંએ ત્યારે શું રોવાની—
દારા એની એ ? "

*　　*　　*　　*

" છે, જ્યાં છે સ્વામીની તારા :
સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારા :
નહિ જ નિશા જ્યાં આવે, દારા—
ત્યાં છે એની એ !

" છે ત્યારે એ ત્યાં જોવાની :
આંખડલી એ ત્યાં લ્હોવાની :
સ્વામી સાથે નહિ રોવાની—
દારા એની એ '

મત્ત મયૂર

નાચે રસભીનો અલબેલો આવી રંગમાં રે !
શ્યામા સંગમાં રે !

વીજળી વ્યોમ છટાથી તરે છે,
ઘોર ઘટા ઘન શોર કરે છે;
જોબન જોર ભરે છે એના અંગમાં રે !

હર્ષે પ્રિયા નિરખી પિયુ પામે,
લોચન લોચન માંહિ વિરામે;
પ્રેમ-પરસ્પર જામે પૂર્ણ પ્રસંગમાં રે !

રાગ પ્રસન્ન, મનોહર, ઘેરો,
હારક નાજુક ઠેલડી કેરો;
કરતો વિવશ નમેરો છેક અનંગમાં રે !

હૃષ્ટ ઉડે ચરણો પ્રિય પાસે,
મોહ કરે મધુરૂં મુખ હાસે,
ધસતો ભાસે વીર કુશલ રતિજંગમાં રે !

પિચ્છ પ્રદેશ જલે છવરાયો,
ગર્જનનું કરી પાન ધરાયો
ચાલી હવે પ્રિય પાસ ભરાયો સંગમાં રે !

પ્રિયાને પ્રાર્થના

મને તું એક દુનિયામાં રખે ઠપકો, પ્રિયે, દેતી!
રહી એ એક ઠપકાની મને પરવા : રખે દેતી!

ચડ્યો સંગીતને નાદે : બન્યો ચકચૂર હું રસમાં :
તને સ્વર જો સુનાવું તો, અરે! ઠપકો રખે દેતી!

નહીં એ નાદની, બાલે! કદર કૈ પામરો સમઝે :
કદરની ના મને આશા! કહું, બેદિલ રખે કહેતી!

ન હાવાં કાલ પણ, વ્હાલી! જતો રસપૂર્ણ જીવનનો :
નહીં દોલત તહીં મારી : રખે કંઈ મોહમાં રહેતી!

બતાવીશ કૈક જો કે હું તને ભવના ચમત્કારો :
ગરીબી તોય રહેવાની : રખે સહ ગર્ત્તમા વહેતી!

કદાપિ ના શકીશ બોલી ફરીને સ્પષ્ટ આ શબ્દો :
ડુબી રસસાગરે પડતા જતાં ઠપકો રખે દેતી!

મુગ્ધાને સંબોધન

તને રાખું હમેશા નેહભર હૈયે ન્હાની !
કદી તકસીર તોપણ થાય તો કહીયે ન્હાની !

નિર્ધા દિલદાર ! રાખી દીનતા મારી ઉપર
જરા કંઈ મશ્કરી સહેવાય તો સહીયે ન્હાની !

" હવા મોટી થતાં મુગ્ધા કહી શકશે ક્યાંથી ? "
વિચારી એમ સ્હેજ ગુમાનમાં રહીયે ન્હાની !

બહુ શરમાળ જો તું તો ન હું ઓછો અંદર
અમે તો મર્દ હિમ્મત બ્હારની લહીયે ન્હાની !

કરીને ખ્યાલ બાલે ! ચાલ જો ચહીયે વ્હાલી !
ચડી રસ સાગરી મોજે પાછી વહીયે ન્હાની !

અનામી નામ

અનામી નામ તારું હા ! સખે એ રહેવાનું !
નહીં મારે કદાપિ કોઇને એ કહેવાનું.

તને પણ આખરે જ પ્રતીત છે સ્નેહી થવાની :
નહીં મારે અહીં સૌહાર્દ સુખ હા ! દેવાનું !

ચડે આસમાન તું, હું તો હજી પોચું પાંખો :
તને દેખાય ક્યાંથી રૂપ મારા જેવાનું !

છતાં સાચી પુરાની પ્રીત તારા આત્માની :
મને સરજ્યું જ આત્મ વિયોગ અંતર સહેવાનું !

તથાપિ એક દિનની સાભરે આશા જ્યારે :
રસીલા કોઈ જીવન સાગરે છે વહેવાનું !

અને જ્યારે અનામી વિશ્વને વ્હાલું એ નામ :
પ્રતિક્ષણ સ્વર્ગના વીણા મુખે છે લેવાનું !

•

પુરાની પ્રીત

સ્વરો તારા મને મીઠા સદા લાગે વ્હાલી!
છતાં આત્માં સદા બીજા સ્વરો માગે વ્હાલી!

તને ચાહું હમેશા પોષતો આશા અંતર:
છતાં સંતોષ હોવા ના બીજા રાગે વ્હાલી!

નહીં એ છે અજાણ્યો રાગ છેક તને બાલે
સુજે તેવી સ્મૃતિ લહરી તટે વાગે વ્હાલી!

સખી! જો સાભળે ઉસ્તાદની કૈ એ બાની;
સુખે ભ્રમભેદ આત્મા તો બધા ત્યાગે વ્હાલી!

અને બ્રહ્માંડમાં પ્રતિશબ્દ ફેલાતાં આખર
પુરાની પ્રીત સાચી સ્વપ્નથી જાગે વ્હાલી!

અંગતિ ગમન

બંધા ઝાંખા તારા, વિધુ પણ મહીં તેજ ન મળે,
થયેલું અંધારૂં પથિક તરુછાયાથી સઘળે;
નહીં ચાલે તેમાં ચરણ, દિલ તો દૂર ફરતું,
સખે ! બીજે તો કયા ? પ્રિય હૃદયની પાસ સરતું!

નથી તે શું ક્યારે ક્ષણ વિરલ એવી અનુભવી ?
સ્ફુરંતી ઊંડાણે અસર સહસા અદ્ભુત નવી :
વિચારો રેલીને પ્રણયરસ સર્વત્ર ઉભરે,
અને ન્હાતાં ન્હાતાં હૃદય હૃદયાલિંગન કરે !

બને ત્યારે આંખો મૃદુલ શિશુના સ્વપ્ન સમ, તે
જતી ભાસે સ્વર્ગે સહજ શિરના સ્વલ્પ નમને !
ફરી પાછું હૈયું ક્ષણ અવરમાં વાસ વસતું,
અને અંધારાથી ચરણ સમજી શીઘ્ર ખસતું !

પ્રણયવચન માટે પ્રાર્થના

(મિસિઝ બ્રાઉનિંગના એક કાવ્ય ઉપરથી)

કહે, કે ચાહે છે : ફરી ફરી કહે, કે જિગરથી
મને ચાહે છે તુ : કવિવર ! સુખેથી વચન એ
લખ્યું કાવ્યે તેવું પરભૃત તણું કૂજન બને !

વિચારી લે, વ્હાલા ! રસમય ટુહૂકા વગર એ
નદીતીરે, ખીણે, અગર ગિરિપૃષ્ઠસ્થિત વને,
બધી લીલા સાથે નહિ કદી વસંત પ્રગટતી !

પડ્યા દૈવી જેવા મધુર વચનો કૈં શ્રુતિ પરે,
હતી અંધારે ત્યાં; પ્રિયતમ ! પ્રતીતિ નહિ થતાં,
તને ચાહું છું, એ ફરી પણ કહે, એમ વિનવું.

કહે માટે, ચાહું, જિગર થકી ચાહું, પ્રસરતી
ભલે વાણી એ તો રજત જ ઝણત્કાર સરખી,
અને એકાંતોમાં પણ નહિ જતો માત્ર વિસરી !

❧

સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ

(મિસિઝ બ્રાઉનિંગના એક કાવ્ય ઉપરથી)

સખે ! એવું છે શું ? મરણ મુજ શું સત્વર થતાં,
તને ઓછું આવે કંઈ પણ પછી જીવન મહીં ?
અને શું આ મારે શિર કબરમાં ભેજ પડતાં
તને ઝાખાં લાગે રવિકિરણ કાલાંતર અહીં ?

સદા તારી, તોયે હૃદયગત આવી થઇ શકું,
નહીં એ જાણેલું : તદપિ કયમ હાવાં જઇ શકું ?
અરે ! મૂકી દે રે મરણ પરથી, જીવ ! મમતા !
અને હાવાં, પ્રેમી ! પ્રણય વરસાવી નયનથી,
પ્રિયાની સામે જો; શ્વસન કર મારા મુખ પરે !
અને જે બાલાઓ પરમ પદવી અર્પણ કરે,
ઝમીનોની સાથે, પ્રણયસુખની ખાતર મથી,
કરૂં હુંએ તેવું : કબર દઈ આપી, જગતમાં
રહું તારી સાથે, નયન પરનું જીન્નત તજી

પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય

(મિસિઝ બ્રાઉનિંગના એક કાવ્ય ઉપરથી)

સખે ! મારી સાથે પ્રણય કરવો, તો પ્રણયના
વિના બીજા માટે નહિં, નહિં જ આવું મન કહી:
"સ્મિતો માટે ચાહું, દગ મધુર માટે, વિનયથી
ભરી વાણી-માટે, અગર દિલના એક સરખા
તરંગોને માટે, અમુક દિન જેથી સુખ થયું !"
બધી એ ચીજો તો પ્રિયતમ ! ફરી જાય, અથવા
તને લાગે તેવી; અભિમુખ અને તું પ્રથમથી
થયો, તે એ રીતે વિમુખ પણ રે ! થાય વખતે !
અને આવાં મારાં જલભરિત લૂછે નયન જે,
દયા તારી, તેથી પણ નહિં, સખે ! સ્નેહ કરતો :
રહે કાકે તારી નિકટ, ચિર આશ્વાસન લહે,
ખુવે તે એ પ્રીતિ, સદય ! નિજ આંસુ વિસરતા !
અહો વ્હાલા ! માટે પ્રણય જ તણી ખાતર મને :
ગ્રહે કે જેથી એ નિરવધિ યુગોમાં અમરતા !

વ્હાલાંઓને પ્રાર્થના

(અંજની ગીત)

રોનારૂં ભીતરમા રોવું:
લ્હોનારૂં ભીતર ના લ્હોવું:
દૂર સખ્યાનું હૈયું
સાથે રોવું ને જોવુ!

વ્હાલાઓ! વ્હાલાંને કહેજો!
સાગરમાં તો સાથે વ્હેજો!
રહેવાના એકાબીજાના
સાથે સૌ સહેજો

ગાનવિમાન

સખી! એ દૂર માનસનાં મને સપનાં ભાસે:
હવે થાક્યો બની લાચાર પલ્વલના વાસે!

વસ્યો વર્ષો ઘણા: વર્ષો ઘણા ધોયા ગાત્રો:
ન પોષી પ્રાણને હાવાં શકું ઘરડે ઘાસે!

દૃગે દૃગ સ્નેહની તારા સમી ઝાંખું તારી:
નહીં પણ પાંખની શક્તિ હવે મારા શ્વાસે!

રહ્યું કર્તવ્ય પણ ના, જો! સલૂણો આકાશે,
તરે કલહંસ તારો નિર્મલે હસતો હાસે!

પ્રિયે! પ્રેરાય જો તવ દિવ્ય ગાનવિમાન હાવાં,
અહીં ઊડી શકું હ્હોચું પછી ક્ષણમાં પાસે!

મિત્રને નિવેદન

વદને બહુ નીર ભરાય, સખે !
તનુ ચેતન માત્ર હરાય, સખે !
જલને પડદે સઘળે નિરખું :
નિરખું નહિ નેહ જરાય, સખે !

કર વ્હાર, સખે !
કંઇ સાર, સખે !
હૃદયામૃત માર્દવધાર, સખે !

ભવમાં તવ એક સહાય, સખે !
નયનો દ્વયને જ ચહાય, સખે !
નવ ઐહિક આશ, હૃદા સહ જો
હૃદયે થકી સિંધુ તરાય સખે !

વત્સલનાં નયનો

તિમિરાશયનાં ગહને પડતાં,
સપનાં વિધુરાં નઝરે ચડતાં :
સહું તે, પણ કેમ શકાય, સખે ! સહી
વત્સલના નયનો રડતાં ?

નહિં તે કંઇ દોષભર્યાં નયનો :
પણ નિર્મલ નેહસરોવર સારસ–
યુગ્મ સમાં પરિપૂર્ણ દયારસ :
એ જખમી દિલનાં શયનો !

સ્વર્ગગીત

(અંજની ગીત)

" માગો, કે વ્હાલાંઓ ! મળશે :
શોધો, કે વ્હાલાંઓ ! જડશે :
ઠોકો, કે વ્હાલાંઓ માટે
દ્વારો ઉઘડાશે !

" માગે છે તે તે કામે છે :
શોધે છે તે તે પામે છે :
ઠોકે છે તે તે વ્હાલાને
દ્વારો ઉઘડાશે ! "

ઘવાયલો બુલબુલ

(અંજની ગીત)

અંધારામા ઝૂરાએલો :
ઘૂવડચાંચે ચૂરાએલો :
કારાગારે પૂરાએલો :
ઘાયલ હા ! બુલબુલ !

હૈયાને શાથી એ ખોલે ?
શાથી એ બોલાવ્યો બોલે ?
ઉલ્લાસે એ શાથી ડોલે-
ડોલાવે બુલબુલ ?

સ્થિતિભેદ

(અંજની ગીત)

આંબાડાળે કોયલ બોલે :
મલ્હારો મોરલિયા બોલે :
વ્હાલાંઓ પોઢ્યાં હિંડોળે :
જાવું ત્યાં હાવાં !

* * *

આંખડલીનાં આંસુ ખૂટ્યાં :
હૈયાનાં દોરડિયાં તૂટ્યાં :
રણવગડે લૂટારે લૂટ્યાં :
જાવું ક્યાં હાવાં ?

પવિત્ર ભોજન

(અંજની ગીત)

ભૂખે ના ભાખર જે ભાવ્યો :
તરસે ના આસવ જે ફાવ્યો :
છોડી તે સેવક સ્વામીનો
શબ્દ સુણી આવ્યો !

હાવાં તવ ભાખર છે લીધો :
દેવોનો દ્રાક્ષાસવ પીધો :
દુનિયાએ જો અળગો કીધો :
સ્વામી, સાચવજે !

પ્રભુપ્રાર્થના

(અંજની ગીત)

સાગર મોટા તાત દયાના !
એકલડા આધાર હયાના !
તારક ! ધારક ! વિશ્વશયાના !
　　　　સ્વામી ઓ મારા !

પાવન તારૂં નામ કરાજો :
સુસ્થિત તારૂં રાજ્ય ઠરાજો :
ઇચ્છા તારી સકલ સરાજો :
　　　　સ્વામી ઓ મારા !

મેનાવતીનું મૃત્યુ

અશ્રુ ઉભરે આજ જનેતા અશ્રુ ઉભરે આજ
ન્હાય સકલ આ વિન્ધ્યા શિખર
તારાનો સ્નેહ સમાજ—જનેતા—

વર્ષ ગયાં થઇ રાજ્ય ગયા પછી
આજ ગણું ગયું તાજ,—જનેતા—

તાજ હવે નહિ જોય તુ સદૃશ
માનવ જાતિ સમાજ,—જનેતા—

લુપ્ત થશે વસુધા પરથી નહિ
તે તવ અદ્‌ભુત કાજ,—જનેતા—

તું જનની નહિ માત્ર ગુરુ પણ
છે તવ ભેખ કૃપાજ,—જનેતા—

હાવાં થયું ભવસાગરની પર
એકલ મ્હારૂં જહાજ,—જનેતા—

વ્હાલાંઓનો ઉપદેશ

સાંભળજો, વ્હાલાઓ! વચનો દીનનાં!
દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર જો:
મોટો એ અધિકાર તમારો, માનવી!
અધિકારી છો જેના માનવ માત્ર જો!

એક પિતા પરમેશ્વર જાણો આપણો,
નિકટ સગાંઓ સમજો ભાઇ બ્હેન જો;
નીકો ન્હાની મોટી જે જીવો તણી,
વહતું તેમાં એક અખંડિત વહેન જો!

હસનારાંની સાથે હસવાનું ઘટે,
રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો;
એક બીજાના આંસુડાંઓ લૂછતાં,
ઊંચે ચડશો સ્ત્રી પુરુષો સૌ એમ જો!

ભૂતદયા છે ધર્મ બધાના મૂલમાં,
સઘળાએ સંતોનો એ ઉપદેશ જો;
દિવ્ય દયાસાગર! યાચંતાં આપજો,
દીન જનોને અમને એનો લેશ જો!

કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના

ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને :

આસપાસ અંધાર છે, રજની કાળી ઘોર :
દૂર રહ્યો ઘરથી ઘણો, પગમાં લેશ ન જોર !
ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

પદરક્ષા કરજો, પ્રભો ! પદ પર પાડી પ્રકાશ :
એક જ પદ માગું, નહીં આગળનો અભિલાષ !
ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

ન હતો આવો સર્વદા, ન હતો પ્રાર્થત આમ :
દોરો, તાત ! દયા કરી, પહોચું જેથી ધામ !
ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

માર્ગ નિરખવા ચાહતો, પસંદ કરવા તેમ :
પણ હાવાં પ્રાર્થું, પિતા ! દોરો આપ જ એમ !
ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

મેહમાનોને સંબોધન

મેહમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો !
તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાય જો !
કરજો માફ હજારો પામર પાપ, જે
દિનચર્યામાં પ્રભુ પાસે પણ થાય જો !
મેહમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો !

ઉન્નત ગિરિશૃંગોનાં વસનારા તમે :
ઉતર્યાં રંક ઘરે, શો પુણ્ય પ્રભાવ જો !
શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી :
લેશ ન લીધો લલિત ઉરોનો લ્હાવ જો !
મેહમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો !

વસંત પ્રાર્થના

વસંત વનદેવતા! શુભ, સદૈવ સત્યંવદા,
કરે વિહગ વિશ્વનાં મધુર ગાન તારાં સદા;
અને વનવને, અનેક ગિરિને તટે, સાગરે,
ભરે અનિલ બાલકો વિરલ દિવ્ય તારા સ્વરો!

વિભૂતિ વિભુની પ્રસન્ન તવ નેત્રમાં દીપતી,
તૃષા હૃદય દગ્ધની નિમિષ માત્રથી છીપતી;
સખી સકલ જીવની! સદય દેવિ! સાષ્ટાંગથી
નમી ચરણમા અમે યુગલ યાચીએ આટલું:—

વસો અમ શરીરમાં, હૃદયમાં, અને નેહમાં,
કસો પ્રકૃતિ સર્વથા પ્રણયદાનની ચેહમા;
વિશુદ્ધ સુખનાં લતાકુસુમ જીવને જામજો,
અપત્ય પરિશીલને વિમલ ધર્મને પામજો!

વસંત વનદેવતા! શુભ, સદૈવ સત્યંવદા,
કરો વિહગ વિશ્વનાં મધુર ગાન તારાં સદા!
અને અનિલ બાલકો વિરલ દિવ્ય તારા સ્વરો,
ભરો વનવને, અનેક ગિરિને તટે, સાગરે!

સાગર અને શશી

આજ, મહારાજ! જલ° પર ઉદય જોઇને
ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે,
સ્નેહધન, કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન,
નિજ ગગન માંહિ ઉત્કર્ષ પામે;
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !
નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે,
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !

જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસર માહિં સરતી;
કામિની કોકિલા, કેલિ કૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !
તરલ તરણી સમી સરલ તરતી,
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !

બાલ રુદન

પિતા! પિતા! જગત્પિતા! તવ બાલકો રડે:
તવ બાલકો રડે, પિતાજી! ધોધવા દડે! પિતા૦

મદદ કશી આપે નહીં, મોટાં તવ સંતાન:
ન્હાનાં નિર્બલ બાલકો, પિતા! અમે હેરાન!
તવ બાલકો રડે, ને નૈને ધોધવા દડે! પિતા૦

ન્હાનાં પણ તારા અમે, નહિ એ કોને ભાન:
સાચું કહેતા સાચને, દુનિયા કહે નાદાન!
તવ બાલકો રડે, ને આંસુ ધોધવા દડે! પિતા૦

પશ્ચાત્તાપ

અરે! ધિક્કાર છે હુંને! બન્યો પાપી: બન્યો પાપી!
પિતાની સ્નેહની આંખો મહીં શૂળી, અરે! આપી!

તરફડું ધૂળમાં હાવાં: બદન પર ખૂબ સારૂં ખાઉં:
છતાં ના આગ હોલાતી! બન્યો પાપી: બન્યો પાપી!

પડ્યો કંગાલ હું મેળે, નજરથી પાપને જોતો,
સળગતા નીચ ખાડામાં! બન્યો પાપી! બન્યો પાપી!

પિતા! આ પાપથી રક્ષો: શરણ માગું: દયા બક્ષો!
અરે! હું દુષ્ટ શું માગું? બન્યો પાપી! બન્યો પાપી!

છતાં માગું: પિતા! માગું. ક્ષમા માગું! સઝા માગું:
અને એ નૂરની ઝાંખી પડેલો દાસ ના ત્યાગું!

ચંદાને સંબોધન

તને હું જોઉં છું, ચંદા ! કહે, તે એ જુએ છે કે ?
અને આ આપની માફક કહે, તેની રૂએ છે કે ?

અને તવ નેત્રમાં તે નેત્રનું પ્રતિબિમ્બ જોવાને,
વખત હું ખોઉં તેવો શું, કહે, તે એ ખુએ છે કે ?

સખી ! હું તો તને જોતાં, અમે જોયેલ સાથે તે,
સ્મરંતાં ના શકું સૂઈ ! કહે, સાથી સુએ છે કે ?

સલૂણી સુંદરી ચંદા ! ધરી તવ સ્વચ્છ કિરણોમાં
હૃદયના ઘાઉ ધોઉં છું પડ હું : કહે, તેએ ધુએ છે કે ?

વ્હાલાંને આરામ

(અંજની ગીત)

માગું હો વ્હાલાંને આરામ !
યાચું હો વ્હાલાંને આરામ !
પ્રાર્થું હો બક્ષાવા, સ્વામી !
વ્હાલાને આરામ !

વ્હાલાં, જે લાધેલા માગી :
વ્હાલા, જે સાધેલા જાગી :
પ્રાર્થું તે રક્ષાવા, સ્વામી !
બક્ષાવા આરામ !

પ્રભુ પ્રાર્થના

નમું : નમું : જગત્પિતા ! નમું : નમું : નમું !
દયા કરો કે સર્વદા પદાંબુજે રમું !

આજ્ઞા પ્રમાણે દિલ મહીંના દ્વેષને દમું :
તે હું નહીં : હું તો ભવાટવી વિષે ભમું !

પાપોની સજા થાય તે નીચે પડી ખમું :
ઉતાડો જગન્નાથ ! શાંતિએ પછી શમું !

દુનિયામાં ભલે કોઈને હું દીન ના ગમું :
તમને ગમું જો તાત ! તો ન કાંઈ તે સમું !

પ્રેરો પ્રભો ! પ્રસાદ તે રાજી થઈ જમું :
માગું નમી નમી આજ. કે રસેશમાં રમું !

એક પ્રશ્ન

(અંજની ગીત)

સર્વોપરિ સ્વામીની સેના
સુમનસ સકલ, હૃદય રસ જેના
નાથ નિવાસ, ભુવન ઉતરે ના–
એ તે કેમ બને ?

સખીને આમંત્રણ

ચાલો ને, સહિયર! ઉન્નત જીવનજલ ઝીલવાને જઇએ રે!
પુણ્ય સલિલ અવગાહનથી, સખી! અંતર પાવન થઇએ રે!
ચાલો ને, સહિયર૦

પ્રભુના ગિરિથી અવતરે શાંત સદાશિવ નીર :
શમવે મનુકુલતાપને છાયા તરુવર તીર!

શીતલ સૌમ્ય સુધારસ, સુંદરી! રેલી રહ્યો જઈ લઇએ રે!
ચાલો ને, સહિયર૦

સ્ફટિક વિશદ વરસી રહ્યા સુરસરિતાના ઘોધ :
લલિત કરી ક્લાંતાત્મને પ્રેરે પ્રાણ પ્રબોધ!

સાડી સજો, સખી! સ્નેહસુરંગી : વારિ પરસ્પર દઇએ રે!
ચાલો ને, સહિયર! ઉન્નત જીવનજલ ઝીલવાને જઇએ રે!

❦

પ્રાર્થના અને પ્રતિધ્વનિ

" પિતાજી ! બચાવો : બચાવો : બચાવો, મહાસાગરે !
જીવ મારો બહુ ગભરાય ! બચાવો મહાસાગરે !

પારાવારે દુશ્મન મળી મારે, પિતા વિના તારે નહીં બીજો માનવી.
દયાનિધિ ! તમે જ સહાય ! બચાવો મહાસાગરે !

નથી એકલની, નાથ ! હોડી: પૂંજી છે ના થોડી પિતાજીના સ્નેહની :
મારે વાંકે રખે એ ડુબાય ! બચાવો મહાસાગરે ! "

* * * * *

" મહાસાગર દયા મહાસાગર ! વ્હાલાંઓ, ડરશો નહીં !
નથી સંસાર પારાવાર ! વ્હાલાંઓ, ડરશો નહીં !

દિલમાંના દુશ્મન દૂર થાશે, પાછા પડી જાશે પિતાજીના શબ્દથી :
પ્રભુ જીવનમાત્રાધાર ! વ્હાલાંઓ, ડરશો નહીં !

હોડી દાનવ ના શકે તોડી : વિધાતાએ જોડી બધાં નિજ બાલની :
સ્વામી સંકટે ઉદ્ધરનાર ! વ્હાલાંઓ, ડરશો નહીં ! "

પ્રભુની પાઠશાલા

અમે ચેલા બધા ઘેલા : પ્રભુની પાઠશાલાના !
અમે ઘેલા અને મેલા : પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમારામાં કશો ના માલ !
અમે તો મૂર્ખ ને કંગાલ !
છતાંએ બાલકો છઇએ : પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમે ઘેલા બધા ચેલા : પ્રભુની પાઠશાલાના !
અમે મેલા અને ઘેલા : પ્રભુની પાઠશાલાના !

ધર્મ વિજય

છો લાખવાર દયાળુ દેવ
મનુષ્ય ક્રુન્દનને હસે,

છો સાત લાખ સવાર રક્ત—
સમુદ્રમાં સામે ધસે;

હ્હોએ નહીં ડરશો, પડી
સહુ ગર્ત્તમાં નીચે જશે.

સ્વામી સમર્થ સખા સદા
રાજાધિરાજ વિરાજશે !

નવલ નિવેદન

(રાગિણી આશાગોડી)

આપે મને ન્હવરાવ્યો, ઓ તાતજી
આપે મને ન્હવરાવ્યો !
રંક ગરીબ હું ભાવ્યો, ઓ તાતજી
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

શબ્દ સરોવર : તારક ભર્તા ;
સ્નેહસુધા જીવરાવ્યો, ઓ તાતજી
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

ભૂખ હતી શિવની કરુણાની :
ભાખર શો ખવરાવ્યો ! ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

અદ્ભુત પાઈ શરાબ કશાનો,
રાગ નવો ગવરાવ્યો, ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

પૂર્વાલાપ

નારા મહીં નિજ સ્નેહે સુવાડી,
નર્મદાને ધવરાવ્યો, ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

રંક ગરીબ હું ભાવ્યો, ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !
આપે મને ન્હવરાવ્યો ! ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

અપાવરણ પ્રાર્થના

અંતરની શ્રુતિ ખોલો, ઓ તાતજી !
અંતરની શ્રુતિ ખોલો !
વેદના વાયક ખોલો, ઓ તાતજી !
વેદનાં વાયક ખોલો !

" हिरणमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ "

સુવર્ણમય પાત્રેથી સત્યનું મુખ બંધ જે,
ઉઘાડી આપ તું, પૂષન્! સત્યધર્મદૃગર્થ તે !

વેદનાં વાયક ખોલો, ઓ તાતજી !
વેદનાં વાયક ખોલો !
અંતરની શ્રુતિ ખોલો, ઓ તાતજી !
અંતરની શ્રુતિ ખોલો !

અનંત વાત્સલ્ય

આપ જ આવા તો જોયા, પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવા તો જોયા !
મેં તો માનેલું, કે ખોયા, પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવા તો જોયા !

દુર્બલ, દીન, નિરાશ, વળેલો,
દૂરથી દેખી શું રોયા ? પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવા તો જોયા !

પંકનિમગ્ન હતા ચરણો તે;
પોતે દયાથી શું ધોયા ? પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવા તો જોયા !

સ્વચ્છ કરી જખમો સહુ જૂના,
લેપ લગાડીને લોહ્યા ? પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવા તો જોયા !

મેં તો માનેલું, કે ખોયા, પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવા તો જોયા !
આપજ આવા તો જોયા, પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવા તો જોયા !

તારક સ્તોત્ર

(મિ. મેસનના ઇંગ્લિશ સ્તોત્ર ઉપરથી)

પ્રભુ તારકની સહુ કીર્તિ કરો,
અવનીતલમા અને સ્વર્ગ મહીં :
તેનું શાસન વિસ્તરો સર્વ જગે,
તેના રાજ્યનો અંત જ આવો નહીં;

જે છે સારૂં અને સાચું, એ સહુનો
તે છે આલ્ફા અને તે છે ઓમેગાએ;
ઝરો ઝિંદગીનો, સવિતા દ્યુતિનો,
બધા હર્ષ ખરા રહ્યા, તે ભેગા છે.

આદિ, અંત, તે ઇશ્વર માણસ છે,
તેનું આંતર સત્ ન કો જાણી શકે;
પણ માનવ દૈવી રૂપ મહીં તેના
આદિને અંત પ્રમાણી શકે.

જે છે, જે હતો, જે ફરી આવનારો છે,
સનાતન, અનંત અહંબ્રહ્માસ્મિ,
પ્રભુ સૌ શક્તિમાન્, સર્વોપરિ ઇશ્વર!
દ્યાવાપૃથિવ્યૌ બોલો, તથાસ્તુ!

મનોહર મૂર્તિ

(કવ્વાલી)

દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !
નવરંગ, પ્રફુલ્લ, ગુલાબ સમી
મૃદુ, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

નયને કંઇ નૂર નવું ચલકે,
વદને નવી વત્સલતા ઝલકે;
સખી ! એક જ તું ગમતી ખલકે
મને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

શિરકેશ સુકોમલ સોહી રહ્યા,
સ્મિત જોઇને તારક મોહી રહ્યા;
કામધેનુ શી બાલક દોહી રહ્યા
તને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

હૃદયે શુભ, ઉજ્જ્વલ ભાવ ભરો :
પ્રણયામૃતની પ્રિય ધાર ધરો :
સહચાર મહીં ભવ પાર તરો,
સખી ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

પૂર્વાલાપ

નવરંગ, પ્રફુલ્લ, ગુલાબ સમી
મૃદુ મૂર્તિ મનોહર માશુકની !
હેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

આપણી રાત

(કવ્વાલી)

શરદ પૂનમની રઢિયાળી સદા,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!
હસે આકાશે ચંદ્રમા, તારા લસે;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

વદને નવજીવન નૂર હતું,
નયને પ્રણયામૃત પૂર હતું;
હૃદયે રસમાં ચકચૂર હતું,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

ન્હાતાં ન્હાતા પ્રકાશમાં, પ્રેમ તણી
કીધી વિશ્રબ્ધ વાતો રસીલી ઘણી;
કલ્પનાની ઇમારત કૈક ચણી,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

તારું સ્વાર્પણ અંતરમાજ લહું;
કથા અદ્‌ભુત એ જઇ કોને કહું?
સ્મરનાં જલ માંહિ નિમગ્ન રહું:
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

પૂર્વાલાપ

રાત રૂપાળી, રૂડી, રસાળી હતી:
આશકોની અપૂર્વ દિવાળી હતી:
આખી ઉત્સવ માફક ગાળી હતી!
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

પ્રાણો આપણાનો ત્યારે યોગ થયો,
અંગે અંગનો ઉત્તમ ભોગ થયો;
અને આખર આમ વિયોગ થયો!
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

હસે આકાશે ચંદ્રમા, તારા લસે,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!
શરદ પૂનમની રઢિયાળી સદા;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

আঝঁগিঙ

કલાપીને સંબોધન

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા!
ઊછળતા શા ઉરસાગર ઉલ્લાસ જો!
નિર્ઝરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સ્નિકા.
નયને ઝળકે નમણું નિર્મલ હાસ જો!
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા!

આજે ને અજવાળે આંખડલી સખી,
અંતર ઉપર ઉઘડે આલમનૂર જો!
હેત હયાના વહતી વાજે વાસળી,
ઊડે સ્વર આકાશે અંદર દૂર જો!
સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા!

નંદન વનના પ્રાસાદોની ટોચથી,
મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો!
સુરભીઓની સાથે સંસારે સરી,
અંતર્દ્વારે ગીતા શી અથડાય જો!
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા!

"**तत्सवितानुं भर्ग वरेण्यं धीमहि!**"
ગાયત્રીનો જૂનો ભેદક મંત્ર જો!
આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમે,
નમતો સાથે આત્માનો એ તંત્ર જો!
સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા!

હિંદ પર આશીર્વાદ

(રાગ વાગેશ્વરી)

ઉતારો જી અમ દેશે ઈશ્વર આશીર્વાદ.
બાંધવ દેશ થયા જાગ્રત સૌ :
એક રહી અમ દાદ !
ઉતારો જી અમ દેશે ઇશ્વર આશિર્વાદ.

શતકો વીત્યા ભર નિદ્રામા,
કીધો પૂર્ણ પ્રમાદ;
પૂર્વજની ઉજ્જ્વલ કીર્તિની
ન કરી સાચી યાદ ! ઉતારો૦

જીવન વિગ્રહને નવ સમજ્યા,
કરતાં નિષ્ફલ વાદ :
આજ કરી કરુણા નવ યુગનો
નવલ સુણાવો નાદ ! ઉતારો૦

પરિષત્સત્કાર

(ઝૂલણા ગીત)

નવલ યુગનો દિસે સૂર્ય આજે ઉદિત,
હિંદ સંતાન ઉલ્લસિત ફરતાં :
બાલ વીરો અને પ્રૌઢ વીરો સહિત,
વીરમાતા તણાં વૃંદ સરતાં !
આદરો સંઘનું કાર્ય ઉચ્છરંગમાં,
આર્ય સંસારનું સુખ વધારો :
પૂજીએ પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બહેનો, પધારો !

પરિષદો છે પુરાણી પ્રથા આપણી,
નવલ આનંદ શો આજ રેલે !
સર્વના નયનમણિ દીપ્તિમય ભાસતાં,
હૃદયના રંગ શા રાસ ખેલે !
કેળવો દેશમાં દિવ્ય શિશુવાટિકા,
સજ્જનો ! પ્રથમ નિજ ઘર સુધારો !
પૂજીએ પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બહેનો, પધારો !

હિંદ માતાને સંબોધન

ઓ હિંદ ! દેવભૂમિ ! સંતાન સૌ તમારા !
કરીએ મળીને વંદન ! સ્વીકારજો અમારા !

હિંદુ અને મુસલમિન : વિશ્વાસી, પારસી, જિન:
દેવી ! સમાન રીતે સંતાન સૌ તમારા !

પોષો તમે સહુને, શુભ ખાનપાન બક્ષી :
સેવા કરે બને તે સંતાન સૌ તમારાં !

રોગી અને નિરોગી, નિર્ધન અને તવંગર,
જ્ઞાની અને નિરક્ષર : સંતાન સૌ તમારા !

વાલ્મીકિ, વ્યાસ, નાનક, મીરાં કબીર, તુલસી !
અકબર, શિવાજી, માતા ! સંતાન સૌ તમારાં !

સૌની સમાન માતા, સૌએ સમાન તેથી
ના ઉચ્ચ નીચ કોઈ, સંતાન સૌ તમારા !

ચાહો બધાં પરસ્પર, સાહો બધાં પરસ્પર !
એ પ્રાર્થના કરે આ સંતાન સૌ તમારા !

ગાયનો

હૃદયગીતા

(બિભાસ અને પરજના સ્વરોમાં)

ધીરજ ધરને, હૈયા તું મારા!
આત્મા શાશ્વત અમર છે!
દૂર થવાનું અંધ નિશાનું, અંધ નિશાનું, અંધ નિશાનું હા!
સ્વર્ગોમાં સ્નેહે ભેટવું!
સ્વામીનો શબ્દ તો સાંભળી માનજો:
દેહી શાશ્વત અમર છે:

નવ કુસુમ નવ મરતું!
પ્રભુ નિકટ ઝટ સરતું:
અયિ હૃદય! ધૃતિ ધર
દિલ નજર કર:
વિરલ તરુવર,
વિમલ સરવર,
સમીપ સુરજનભવન ઝળહળતાં!

કાંતાની પ્રાર્થના

(રાગ ગૌડ મલ્હાર: તાલ ત્રિતાલ)

વિભુ જે વિલસે, ચરાચરે હસે,
બધે વ્યોમ વસે, રસે તે ભજું !
પૂરે પ્રચ્છાને !

પતિ કાંત વર વિના નહિ અવર.
સકલ જગત સુખ સુરવર, નરવર.
પરમ કારુણિક પિતા !

ઉપાધિ શમાવો,
કમાણી કમાવો,
જનોમાં જમાવો.
ન મારૂં ગજૂં ! નૂરે ભીંજાવો.

સ્મરદશા

(રાગ કલાઇડાની ધૂન : તાલ લાવણી)

રટ, રસના! રટ રસના!
 પ્રિયતમનું નામ રટ, રસના!
લવ ઇતર ઉપર આમ વસના!
 પ્રિયતમનું નામ રટ, રસના!

દિવસ રાત બસ એજ વાત,
 જપ કર પ્રિય નરવર જસના!
જપ કર પ્રિય નરવર જસના,
 પ્રિયતમનું નામ રટ, રસના!

મનોહર રૂપ સ્મરૂં!
 ધ્યાન તે ધરૂં, કશાથી ન ડરૂં:
 સાગરો તરૂં, બિયાબાં ફરૂં,
 સર્વ પરહરૂં, કાંતને વરૂં!

અયિ રસિક રમણી! જરી હસ ના!
 પ્રિયતમનું નામ રટ, રસના!

ફકીરી

(રાગ ભૈરવ: તાલ દાદરા)

હવે શરણે પ્રભુ ચરણે દયાઝરણે !
અફસોસ, અફસોસ, અફસોસ ના કરો !

સંસારના બંધ તમામ તૂટયા,
સંબંધીઓના પણ દોર છૂટયા;
હવે રહ્યું શાશ્વત જીવવાનું,
પ્રેમે પ્રભુના પદમાં જવાનું !

પ્રિય પિયૂ પરમ મુજ દિલને :
જલમાં, સ્થલમાં, સઘળી પલમાં :

શું કરું ? દયિત ! શું કરું ?
ખમવું, ભમવું : દિલને દમવું : શિવમાં રમવું !

વિરહાનલ

(રાગ હિંડોલ : તાલ દાદરા)

નહિ કંઈ ચેન પડે ક્યાય રે, સજની ઓ !
ઘડી ઘડી પલ પલ સ્મૃતિ ગભરાવે,
આંખ ન મિંચાય નહીં જાય રે રજનીઓ !

ચિંતનથી પણ ઠારવા, કશો મળે ન ઉપાય
સમજી ન હતી આવડી, વિરહાનલની લ્હાય !

બહુ બહુ યત્ન કરૂં, દિલને દિલાસા ધરૂં,
તદપિ ન શાંતિ મળે ક્યાંય રે, સજની ઓ !

ફકીરી

(રાગ ભૈરવ: તાલ દાદરા)

હવે શરણે પ્રભુ ચરણે દયાઝરણે!
અફસોસ, અફસોસ, અફસોસ ના કરશો!

સંસારના બંધ તમામ તૂટયા,
સંબંધીઓના પણ દોર છૂટયા;
હવે રહ્યું શાશ્વત જીવવાનું,
પ્રેમે પ્રભુના પદમાં જવાનું!

પ્રિય પિયૂ પરમ મુજ દિલને:
જલમાં, સ્થલમાં, સઘળી પલમાં:

શું કરૂં? દયિત! શું કરૂં?
ખમવું, ભમવું: દિલને દમવું: શિવમાં શમવું!

વિરહાનલ

(રાગ હિંડોલ : તાલ દાદરા)

નહિ કંઈ ચેન પડે ક્યાય રે, સજની ઓ !
ઘડી ઘડી પલ પલ સ્મૃતિ ગભરાવે,
આંખ ન મિંચાય નહીં જાય રે રજનીઓ !

ચિંતનથી પણ ઠારવા, કશો મળે ન ઉપાય
સમજી ન હતી આવડી, વિરહાનલની લ્હાય !

બહુ બહુ યત્ન કરૂં, દિલને દિલાસા ધરૂં,
તદપિ ન શાંતિ મળે ક્યાંય રે, સજની ઓ !

રાસ

(રાગ બરવા જિલ્લા : તાલ હીંચ)

કાંતા

સખી ! રમીએ લો રાસ રંગમાં ?
હો મારી સાહેલી રે ! મારી સાહેલી રે !
રમીએ, રમીએ લો રાસ રંગમા !
રંગમા ને અંગના ઉમંગમાં રે !
સખી ! રમીએ, રમીએ લો રાસ રંગમાં !
ભરી ભરતી હૈયાની ગહન ગંગમા હો !
સખી ! રમીએ, રમીએ લો રાસ રંગમાં !

સહુ સાથે, હો ! સહુ સાથે,
પદ પાટી ફેરો ફૂદડી !
ઉભય હાથે, હો ! ઉભય હાથે,
દઈ તાલ સરો, સુંદરી !
તરો સ્વર્ગ નવલ ભર્ગ ભરી નેત્રમાં !
હરો નિસ્સાર સંસારનો ભાર આવાર
આ દ્વાર ક્ષેત્રમાં !

૧ લી સખી.

લસે ઉલ્લાસપૂર, હસે હૈયામાં નૂર;
વસે દેવો ના દૂર, સખી સંગમાં, !

૨ જી સખી.

સખી ! શું તારૂં રૂપ રચ્યું તાતે અનૂપ !
જીવન જંગમા !

૧ લી સખી.

અહો ! શોભે શો આજ સુંદરીનો સમાજ,
બને અંતરનો પાજ, સરે સ્વર્ગે અવાજ;
સખી કાંતા શિરતાજ સમી દીપન્તી !

કાંતા

ફરંતા, સરતા, તરંગે તરંતાં,
કલાઓ કરંતા, સુભગો ભરંતા !
ભરી ભરતી હૈયાની ગહન ગંગમાં હો સખી ! રમીએ

છેલ્લું આલિંગન

(રાગ જોનપુરી ટોડી : તાલ ગઝલ)

ભેટી લે પ્રાણ મારા !
સ્વર્ગોમાં ફરી તો છે ભેટવું !

પ્રીતિને ના પરહરો : તાવો !
પ્રભુને ઉછંગે, પ્યારા ! લેટવું !

ભવમા તવ આ મૈત્રી
હમેશા ગવાશે, જનો નહી ભુલે !
મરજીવા બનીને,
સંસારે તો, પ્રિય ! તરો, તારો !
પ્રિયોને પ્રભુને પંથે છે જવું !

পরিশিষ্ট

સ્મિતપ્રભાને

ક્યારે મળું, ક્યારે મળું, એની એ જ ઝંખનામા
સ્વપ્ન વિશે એકવાર ભેટ પ્રિયાની થઈ;
ઝટ દોડી ઝાલ્યો હાથ એટલે તો પાછી ચાલી
પરમ પ્રયાસ વતી હાથ છોડાવી દઇ;
પિયુ ઝંખવાણો પડયો, પરિતાપ તેનો જોઇ
ભીતિ બધી દૂર કરી સસ્મિત પાસે ગઈ;
સ્મિતપ્રભા જોવા માંડે બીજું કૈ કરી ન શકયો
એટલામા અરે, હાય ! આખ ઉઘડી ગઇ.

એજ સ્મિતે હર્યું હશે કૃષ્ણનું રાધાએ ચિત્ત,
સુભદ્રાએ કુંતીપુત્ર મોહિત કર્યો હશે;
એજ સ્મિતે દુષ્યન્તની ફેરવેલી હશે વૃત્તિ,
એજ સ્મિતે નળરાય સતીથી ઠર્યો હશે;
એજ સ્મિતે પુરૂરવ લુબ્ધ થયો ઉર્વશામાં,
એજ સ્મિતે વિશ્વામિત્ર દર્પને હર્યો હશે;
નહીં જોઉ એવું સ્મિત ફરી ફરી એમ જાણી,
પ્રીતમ મદાલસાનો ઘેલો થઇ ફર્યો હશે.

સૃષ્ટિસૌંદર્યથી મન ઉપર થતી અસર

(માલિની)

મધુર મધુર થંડો વાય છે વાયુ આજે,
પરમ વિમલ શોભા ચન્દ્રિકાની વિરાજે;
અનુકુળ સઘળી છે હર્ષની આજ ચીજે,
અવસર નહિ આવે આ સમો કોઇ બીજે.

(અનુષ્ટુપ)

વધતું કહીને શાને વ્યર્થ મારે વધારવું ?
ફરવાને જવા ચાહું પ્રિયે ! આપે પધારવું.

(મંદાક્રાંતા)

વ્યાપ્યો આખા વપુ મહીં સુણી હર્ષ અત્યંત એને,
આવી સારી ઋતુમહિં નહીં થાય આનંદ કેને!
" થંડી વાશે પ્રિય પતિ, કદી તો પછી કેમ થાશે "
આવ્યો એવું કહિ-હસિ-અને પ્રેમથી હસ્ત પાશે.

(રથોદ્ધતા)

સજ્જ એ ઝડપથી થઇ રહી, નીકળ્યાં સુખદતા મને વહી,
મંદ મંદ પ્રિય સાથ જાઉછું, વાટમાં સરસ કાંઇ ગાઉછું.

(પુષ્પિતાગ્રા)

રસિક સમજીને પ્રમોદ પામી, નયનથી જોઇ રહીજ મારી સામી;
કર મહિં કરને નખાવી ચાલે, પ્રણય થકી પતિને પ્રિયા નિહાલે.

(વસંતતિલકા)

દેખાવ તો બહુ જ, સુંદરે આસપાસ,
શી ચંદ્રિકા ! કુસુમદામનિ શી સુવાસ !
આનંદ એ પ્રિયતણો વધતો જ ચાલ્યો
ને છૂટથી પ્રસરિને મન માહિં માલ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

થવા લાગી મને ચિંતા, કેમ આનું હવે કરું ?
હદથી વધતા હર્ષ—પરિણામ થશે બુરું !

(મંદાક્રાંતા)

આવી ત્યાં તો વિકટ તરુની એક વિસ્તીર્ણ ઝાડી,
રે'તા જેમાં દિવસ સમયે નીચ લોકો અનાડી;
તેમાં શાથી કંઇ પડી ગયો વાતમાંહી વિરોધ,
આવ્યો તેના પર મન થકી તુર્ત અત્યંત ક્રોધ.

(અનુષ્ટુપ)

વિનોદ સઘળો એ ક્યાં કોણ જાણે શમી ગયો;
વાતચીત પડી બન્ધ સ્વર છેક નમી ગયો.

પૂર્વાલાપ

(સ્વાગતા)

વાર તો બહુ ગઈ ન હતી જ્યાં એ પ્રદેશ થકી મુક્ત થયાં ત્યાં.
અંધકાર ટળતા અજવાળું, એ સુશોભિતં બહૂજ નિહાળું.

(સોરઠો)

મન્દ સ્વરથી એક નાળું ત્યાં વહેતું હતુ:
તે દેખીને છેક સર્વે તર્ક ફરી ગયા.

(સ્વાગતા)

ત્યાં સુધી " કદરહીન બહુ છે " વાક્ય એ ઉચરતો દુઃખમાં હું;
"એજ એજ જગ માહિ સહુ છે" એમ શબ્દ નિકળ્યા મુખમાં ત્યાં.

(પુષ્પિતાગ્રા)

જગત બધું બહૂજ શાંત લાગે, અતિશય દૂર પ્રસન્ન વીણ વાગે;
ગગન પણ ખુશી જણાય છે આ, પવન મનોહર રાગ ગાય છે હા !

(અનુષ્ટુપ)

મસ્તકે પડવા માંડયાં શીત અમૃતનાં કણો;
શાંત કોપ થયો મારો તથા હર્ષ વધ્યો ઘણો.

(વસંતતિલકા)

પ્રાણપ્રિયા મુજથકી હતી દૂર થોડી,
ત્યાં હું ગયો હૃદય સાથજ તુર્ત દોડી;

દર્શાવિને નયનથી સહુ ફેરફાર,
છાતી સમી કરી રહ્યો ધરી થોડીવાર.

(દુહો)

અશ્રુ આવ્યાં આંખમા, થયો ગળગળો સાદ !
પૂરૂં બોલી નહિ શક્યો–' પ્રાણ–ક્ષમા–પ્રસાદ !'

(અનુષ્ટુપ)

લજ્જા તેણે તજી દીધી સ્વસ્થ તુર્ત મને કર્યો;
બાલાએ બાલચેષ્ટાથી ચિત્તના ખેદને હર્યો.

(ગીત)

શૂં શૂં ચેષ્ટા કીધી, તે વર્ણવવૂં નહીં ઉચિત ધારૂં;
અનુભવ રસિકો સમજે, બીજાને શૂં જણાવવૂં વારૂ !

સ્વર્ગગંગાને તીર

(અનુષ્ટુપ અને મંદાક્રાંતા)

સખે સ્વપ્ન થયું પૂરૂં ચાલી ગઈ વિભાવરી;
શું હવે સંભળાવું હું, નહિં જોઉં ફરી ફરી.

કાલે રાતે મુજ શયનમાં અપ્સરા એક આવી,
યંત્રો થોડા–નવિન–કરમાં રાખીને સાથ લાવી,
મારા સામું ક્ષણ નિરખિને પ્રત્યભિજ્ઞા લહે છે,
ધીમે ધીમે મધુર વચનો આ પ્રમાણે કહે છે.

'વિમાન લઇને સાથે, આવી છું આપની કને,
સ્વર્ગમા ફરવા ચાલો, આજ્ઞા છે બાઇની મને.'

ઉભા મારા તનુપર થયાં હર્ષથી સર્વ રોમ,
આવ્યું શબ્દો પ્રિયકર સુણી દેહમાં ખૂબ જોમ.
તેના યંત્રો ઉપર હળવે ચાઉં છું હું સવાર,
ઊડું ઊંચે તદપિ નિરખું સૃષ્ટિ સૌંદર્યસાર.

પર્વતો થાય છે નાના, રસા બાલક જેવડી;
સરિતા સર્વ મુક્તાની માલાઓ હોય તેવડી.

જોતાંમાં તો થઈ ગઈ સખે પૃથ્વી અત્યંત ન્હાની,
બીજા સર્વે ગ્રહગણ વિષે ઓળખું એહ શાની!

આવ્યો ત્યાંતો પરમ સુખને આપનારો પ્રદેશ,
સાહિત્યોની વિવિધ સુખનાં જ્યાં નહીં ખામી લેશ.

પૂર્ણ ચંદ્ર પ્રકાશે છે, વરસે છે સુધા સદા,
અંતરિક્ષ વિશે ગાય અપ્સરાઓ પ્રિયંવદા.

વૃક્ષોમાંથી પરિમલ લઈ વાયુ જે સંચરે છે,
સ્થાને સ્થાને હૃદયકમલો હર્ષથી તે ભરે છે,
મીઠો મીઠો રવ કરી કરે પક્ષિઓ સર્વ ગાન,
ક્રીડા કેરાં સદન નિરખી છેક ભૂલાય ભાન.

" બીજું જોવા નહીં દેવું આજ્ઞા છે એમ આકરી,
માટે આપ વળો આમ, કવિરાજ, કૃપા કરી "

લીધો રસ્તો પ્રિય સખિ તણું વાક્ય એ સાંભળીને,
છોડી દીધું અવર સઘળું અન્ય માર્ગે વળીને;
થોડીવારે પવન લહરી આવવા માડી શીત,
ધીમું ધીમું શ્રુતિ પર પડ્યું દૂરથી કોઇ ગીત.

સાંભળી વિકૃતિ મારી આંખોમાં સહસા થઇ,
ઓળખ્યો સ્વર મે એવું અપ્સરા સમજી ગઇ.

દેખાયો ત્યાં મધુર સ્વરના જન્મનો દેશ પાસે,
ઘાટાં વૃક્ષો મહિં પણ જહીં ચન્દ્રિકા સ્પષ્ટ ભાસે:

મૂર્ચ્છાલાપ

સ્વપ્ન અદ્ભુત એ મારૂં લંબાયું હોત જો કદા,
સર્વ નિશ્ચય થાતાં તો સંતોષી રે'ત સર્વદા.

રે! હું ક્યારે ફરી નયનથી સ્વર્ગગંગા નિહાળું!
જ્યોત્સ્ના તો એ ટળી ગઈ—થયું પાસ અંધારૂં કાળું.
દુર્ભાગી હું શયન પરથી હાય! નીચે પડું છું;
પાછું આવે નહિ તદપિ તે સ્વપ્નને હું રડું છું.

જાણું છું નામ હૂં તોય જણાવું કેમ આપને,
અનુમાન જ હોવાથી બહુ સંદેહ રે' મને.

પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન

(પુષ્પિતાગ્રા અને દ્રુતવિલંબિત)

" અરર મુજ હશે નસીબ કેવું
નથી મળતું કયંહિ માન, હાય ! " એવું
કહી પછી ચરણો વિશે પડે છે,
પ્રિય કવિતા મુજ વેગથી રડે છે.

બહુ જ વિસ્મય ખેદ મને થયો,
તદ્દન સ્તબ્ધ જ મૂઢ બની ગયો;
પણ પછી ઝટ શાન્ત જરા કરી
નિજ પ્રિયા સરખી હૃદયે ધરી.

રહી પણ ગઈ એ જરાક છાની
બહુ દિલગીર હું થાઉં એમ માની;
મુજ મુખ ભણી નેત્રને લહે છે,
અતિશય આર્ત્તસ્વરે પછી કહે છે:—

" દીલ દયા ધરી માફ કરો મને
દુખી થઇ કરું છું દુખી આપને;
અરર જીવિત આમ ભલે જતું
સહન, નાથ, નથી મુજથી થતું.

પૂર્વાલાપ

ગુણ નથી મુજ માંહિ એક સારો
નિજ મનમાં, પ્રિય પ્રાણ, એ વિચારો;
તદપિ પ્રણય શાદને કરો છો,
મુરખ પ્રિયાપર ચાહના ધરો છો.

વિષમ ટેવ પડી મુજને ખરે,
હૃદયને બહુ માન ગમે અરે !
ગુણવિના પણ કેમ જ એ મળે ?
મફત નિર્બળતા થકી શું વળે !

નથી નથી નથી યોગ્ય હૂં તમારે
જીવતર આ નથી રાખવૂં જ મારે;
મનથી લઈ રજા હવે મરૂં છૂં,
પણ તમને પ્રિય મુક્ત હૂં કરૂં છૂં."

નયનથી બહુ નીર મને વહે,
હૃદય શબ્દ કહો કયમ આ સહે ?
વચન તો મુખથી નવ નીસર્યું,
તદપિ ચુમ્બન મે હળવે કર્યું.

ધડક ધડક થાય હાય છાતી,
ધીરજ રહી મુજનીય સાવ જાતી;
વદન કમલ જોઈને કહૂં છું,
નજર ઠરાવી ત્યહાજ હૂં કહૂં છૂં:—

" કદર અવર શૂં જનો પિછાને ?—
મન મહીં એ ધરી શોક કોણ આણે
ઉભય મળી મને ખુશી કરો છો,
પર પરવા શીદ અન્તરે ધરે છો. "

મધુર શબ્દ થકી ખુશ મે કરી,
દીલગિરી મનની સઘળી હરી,
કરીં વીદાય કહી બહુધા અને,
વિરહથી બળતી વનિતા કને.

ચંદાનો સંદેશો

(૫૯)

આવો, અંદર આવો, વ્હાલા, વાસમાં !
સંદેશો શો લાવો ચંદા બ્હેન જો ?
કોમલ શીતલ મધુર સુધા વરસાવતા
સ્નેહ ભરેલા નમ્ર તમારા નેન જોઃ આવો૦

" હૃદય સરોરુહ જીવન સમઝી પોષજોઃ
જનસેવાનો ધરજો શાશ્વત ધર્મ જોઃ
પ્રગટ પિતાના પુણ્ય પુરાતન પંથમાં
સ્નિગ્ધ પરસ્પર કરજો કેવલ કર્મજો ! "—આવો૦

સામ (Psalm)

(રાગિણી આશાગોડી)

માર્ગો બતાવ ઓ સ્વામી ! મને તવ પંથો શિખાવ દયાના !
દોર મને તવ સત્યની માંહીં, શીખવ વિશ્વશયાના !
મને તવ૦ માર્ગો૦

તુંજ પ્રભુ મુજ તારણ કેરો દિનભર તુજ પર થાના !
મને તવ૦ માર્ગો૦

[સુધારેલો પાઠ]

માર્ગો બતાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પંથો શિખાવ દયાના !
દોર મને તવ સત્યમાં, શિક્ષણ આપ દયાલ !
તું સ્વામી તારણતણો દિનભર તુજ હિ ખ્યાલ !
માર્ગો૦

શાંતિ પ્રાર્થના

(૫૬)

ઓમ્ શાંતિ સદા શિવ આપો, દયાધન ! શાંતિ૦
સંહરો સંકટો શાપો, કૃપાધન ! શાંતિ૦

શાંતિ, પિતા, શુભ નામ તમારૂં
પાપ પ્રબલ, પ્રભુ, કાપો ! દયાધન૦

સેવક હોઇ નથી કરી સેવા
શુદ્ધ જપ્યો નથી જાપો ! કૃપાધન૦

સ્થાન ભવાટવી, ગાન પશૂનું,
તમ કરે, પ્રભુ, તાપો ! દયાધન૦

આંતર સપ્તપદી

(૫૬)

આ પિતા, કર્યાં ક્રૂર કર્મો:
હણ્યા મર્મો: પડ્યો; રડ્યો· પડ્યો ! પડ્યો !

મને ન હતી આશા:
ખરે, પિતા ! મને ન હતી આશા !
તેમાં અચાનક ગંભીર ગહ્વરે
દિવ્ય સુવર્ણિત જ્યોતિ જ્વલન્ત !
સ્નેહવસ્તુ ! જ્ઞાનરૂપ ! અનન્ત !

નયન પ્રાર્થના

(૫૬)

આપ જ તાતજી દોરો હવે મને   આપ૦
રોતો હું આપનો છોરો હવે૦

જંગલમાં ભટક્યો બહુ વાટે, વાટે મળ્યા કોરા ચોરો—
હવે૦ રોતો૦
ગર્ત્ત બધે પડતો ઝરડાતો આવી શકું નહિ·ઓરો—
હવે૦ રોતો૦

બિરાદરોને પ્રાર્થના

(રાગીણી આશાગોડી)

સ્નેહ કરો ન સતાવો, બિરાદર ! સ્નેહ૦
અન્ય અહીં નહિ લ્હાવો, બિરા૦
એક પિતા પરમેશ્વર સૌનો એ નિજ કર્મ બતાવો—
બિરાદર૦
પ્રાણપદાર્થ કરી પુરુષાર્પણ ક્લેશ વિશેષ પતાવો.—
બિરાદર૦

(૫૬)

વ્હાલાઓ, શામાટે સતાવો ?
વાક કશો જો હોય બતાવો !
પરમેશ્વરમા પાપ પતાવો
માગું એ હાવા !

વિશ્વપિતાના આપણ બાલો:
સાંકડમા તો સાથે ચાલો !
વસુધાની વાડીમા મ્હાલો
માગું એ હાવા !

સ્નેહગીત

(પદ)

પોકારૂં બેસી બારણે, વ્હાલા ! ઉઘાડો દ્વાર;
વ્હાલાં ઉઘાડો દ્વાર, ઓ વ્હાલા, પોકા૦

હૈયું દેવાલય ખરૂં દીન દયાનું દ્વાર,
યજમાનો માનવ બધા સારાનો એ સાર,
ઓ વ્હાલાં, શાને લગાડો છો વાર,
ખોલો દ્વાર, આવો બ્હાર, પ્રાણાધાર ' પોકા૦

અનંત સહચારની પ્રાર્થના

(પદ)

અત્યારે અબઘડી મળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે૦
હૃદય પરસ્પર હળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે૦

લગ્ન થયા તે આપણો પ્રભુ ઘરમાં સહબન્ધ,
સ્મરણ કરૂં, બોલી તહીં ' શિરને સોપ્યું સ્કન્ધ '! અત્યારે૦

કવિતા દેવીને પ્રાર્થના

(પદ)

ઓ દેવી ! દેવી ! દેવી ! બોલાવી એ ના શકું.
તારાં હૃદયના દ્વાર ખોલાવી એ ના શકું.

મલિન કર્યું હૈયું હજી નહિ તવ આસન પાત્ર,
જ્વલતાં પશ્ચાત્તાપમાં શુદ્ધ હજી નહિ ગાત્ર.
ઓ દેવી૦

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના

(પદ)

આવો, આવો, આવો, દેવી !
આવો, આવો, આજ !

મારાં આવો, આવો, દેવી !
આવો આવો આજ !

રજની ખોલે છે નવી નિર્મલ ધવલ પ્રકાશ
સાગર ગાય સુહામણું હૃદયે પ્રકટે આશઃ
સ્વામીના દયાળુ દેવી ! કરશો ના નિરાશ
મારાં કરશો ના નિરાશ.

દેવી ! આવો, આવો, આવો,
આવો, આવો, આજ !

(૫૬)

દીન ઉપર દયા કરજો, નાથ, દીન૦
વિશ્વદુરિત પરિહરજો, ઓ તારક, દીન૦

દીન છતાં અમે બચ્ચાં તમારાં કરુણા સુધારસ ઝરજો,
ઓ પિતા, કરુણા૦ દીન૦

ઓ સવિતા, પરમેશ, પિતાજી! ભર્ગ નયન માંહી ભરજો,
ઓ પિતા, ભર્ગ૦ દીન૦

કુસુમની બિમારી

કુસુમ મારૂં કરમાય, અરર ! હૈયું ભરમાય;
ઉંડૂં ઉંડૂં શરમાય : સખે, શું કરૂં હવે ?

"દાવાનલમાં દેશનાં બહુ બહુ કુસુમ હણાય
સહુ તે જીવન પામવા તાત સમીપ તણાય!"

શ્રુતિ સ્વર્ગોની તોય, ભુવન જેનાથી સ્હોય,
નયનધારા તે લ્હોય, સખે, શું કરૂં હવે ?

સૌમ્ય સ્નેહોને ધામ : એકલાને આરામ;
કુસુમ નિરખું તે આમ ! સખે શું કરૂં હવે ?

પતિપત્નીસંવાદ

સ્નેહ ઝરણી! સખી! સ્નેહ ઝરણી!
રૂપ વપુ શોભાય:
દેખી દિલ લોભાય!

આવ, વ્હાલમની પાસ આવ:
સુંદરતા ખાસ લાવ:
અંતરના હાવભાવ
લેશ, સખી! ના છુપાવ:
સ્વર્ગોની સાચી સરણી!

કૃપાના છો નિધાન:
પ્રાણના છો જી પ્રાણ:
હું તો દાસી અજાણ:
મને આવું શું માન!
અહો સ્વામી સુજાણ!
કરો ચાહે તે પાન:
દેહીએ દીધેલું દાન!

પૂર્વાલાપ

કુલની કામિની !
દિલની દામિની !
યમની યામિની !
વ્રણની વામિની !
સહુ સંતાપની શામિની !

ત્રીડા કંઇ હરજો જી:
ક્રીડા કંઈ કરજો જી:
ઉલ્લાસે ફરજો જી:
ભાગ્યોદય ભરજો જી:
સાગરિયે સરજોજી, રાજ !

શાસ્ત્રોપદેશ

(રાગ ખટઃ તાલ ચતુસ્ર જાતિ ત્રિતાલ)

સદા વચન ઋત બોલોને !
અતિશય અહિત રહ્યું અસતમા :
સાચું કહ્યા થકી હાનિ ભલે થાય,
તદપિ ન ઇતર ધર્મ મતમા !

સત્યમેવ જયતે

ના ડરવાનું : ના ફરવાનું :
વિરલ ગહન વ્રત કઠિન વિષમ સત પરમ સાધુ તણું !
ફલ પણ તેમાં ઘણું :
શાસ્ત્રો બોધે એવું ફરી ફરી :
ખરૂં હૃદય નિજ ખોલોને !

કાંતાનો ઉલ્લાસ

(રાગ બિહાગ: તાલ ત્રિતાલ)

આજ ઉલ્લાસ ઉલ્લાસ અંતરમાં થાય !
સ્ફુરે ઉંડાણોમાં હાસ,
સ્વર્ગ સરીખો ભાસ;
દિવ્ય દશાનો રાસ
રાગિણીઓ ગાય !

નિહાળીને સલૂણી છબી,
પ્રીતિ વર્ષે, ને આકર્ષે, હૈયું હર્ષે ન્હાય !

કાંતની સ્મરદશા

(રાગ ભૈરવી: તાલ ત્રિતાલ)

હા! અગન ઇશ્કની જાગે!
હા! અનહદ લગની લાગે!
સંસારે મસ્ત છું!

તન, મન, ધન સહુ જલસમ વિગલિત:
હા! હા! હો! મસ્ત છું!

સુતનુ હૃદય સહ વળગી,
ક્ષણ પણ નવ કરું અળગી;
નયનસુમણિ શિર કલગી!
હા! હા! હો મસ્ત છું!

ઇશ્ક છે શી ચીજ તે કવિ મસ્તને પૂછ્યું ઘટે,
દિલ સુનેરી પાત્રને વૈરાગ્યથી લૂછ્યું ઘટે;
આતશે ઇશ્ક તે છે, જેમાં સમંદર બલ જાય!
ફોરઆને વેદે કહ્યું: તેમાં અહંતા જલ જાય!

વિભૂતિ વિરલ પરમની,
વિમલ, સુખદ, શી રમણી !
નવલ કુસુમ શી નમણી !

ક્ષણ પણ ન કરું અળગી !
સુતનુ હૃદયથી વળગી !
નયનસુમણિ શિર કલગી !

પારાવારે હો મસ્ત છું.

કાંતાની સ્મરદશા

(રાગ કાફી · તાલ ત્રિતાલ)

હા ! સમજું ન શું મને થયું !
દગથી ગયું બલ, ના ગયું !
કુમાર નિહાલી બિમાર છું :
મારું બાલાપણું એ વહ્યું !

અનુભવ આ નવો હુંને,
હૃદયને પૂછવું કોને ?
કશાથી થાય ના શાન્તિ,
અનેરી ઊછળે ભ્રાંતિ !

નઝર ના ઠરે, ગિરિવરો પરે :
એ જ સૂરત ! એ જ મૂરત ! નેન ઝૂરત દર્શને !

ભાવાં શું નહિ મળશે ? શું નહિ વળશે ?
શું નહિ ફળશે ?
ભાસે પાસે, હાસે રાસે !

કાંતને સંબોધન

(રાગ ઝિંઝોટી : તાલ ત્રિતાલ)

શાં વ્હાલાં લાગે વેણ તમારાં કોડીલા કુંવરજી !

ઉછાળા મારે શૂર, તનમાં ધસે પૂર;
નૈનમાં હસે નૂર, ચિંતાઓ કરે ચૂર !

ઓ મારા પ્યારા ! મારા પ્યારા ! મારા પ્યારા !
રેલાવો રતિધારા ! ખેલાવો ખેલ સારા !
કોડીલા કુંવરજી !

અયિ સુવીર ! હૃદય કીર ! નિકટ નીર ! સુખદ તીર !
ધર ન ધીર કાં ? ધર ન ધીર કાં ? ધર ન ધીર કાં ?

અંતરમાંના ઊમળકા શા ખોલું ? જાણો છો મરજી !
જાણો છો જી મરજી !

હિંદીવીરોને સંબોધન

(રાગ પહાડી: તાલ તિસ્રજાતિ દાદરા, તિસ્રજાતિ દીપચંદી,
તથા ચતુસ્રજાતિ ત્રિતાલ)

પ્રમાદને છોડી,
કીર્તિ તરફ જોડી,
હૃદય સમરમાં ચડો,
આગ્રહથી દોડી;

પાછી પાની જરાએ ના ઘટે:

વીરો કશાથી ના ડરે લાખો શરો સામે!
દેશને બચાવવા કે લોકના ભલાને માટે,
જખમ કદી પડે, શ્રમ તનને ચડે,

છતાં અન્ય નહીં ધન્ય:

નવ ડરો, નવ ફરો, શ્રમ હરો,
ઉર ધરો જય ખરો, નયન ત્યાં ચોડી!

અંતિમ પ્રાર્થના

(૫૬)

ઊંચા પાણી મને આ સતાવે પિતા !
પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો !
કંઇક નારકી દૃશ્ય બતાવે, પિતા !
મને પાતકીને દયાથી તારી લ્યો !

મારી હોડી ખરાબામાં તૂટી ગઇ
મારી જોડી હા ! માયા તે લૂંટી ગઇ
મારી હિંમત છેક જ ખૂટી ગઇ
પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો !

મારા પાપ તણો અરે પાર નથી
મારા અન્તરમાં કશો સાર નથી ·
ભવસાગરે અન્ય આધાર નથી :
પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો !

টিপ্পনী

ઉપહાર

પૃ. ૨ ઉપર ખંડો પાડેલા છે તે મુજબ વાંચવું. અંગ્રેજીમાં સૉનેટ (sonnet) નામનો કાવ્યપ્રકાર મશહૂર છે તેનું આ અનુકરણ છે. તેમા ૧૪ ચરણ આવે છે અને ચમત્કારવાળી પ્રાસરચનાઓ થઇ શકે છે.

જુવાનીના પરોડમાં કવિએ પોતાના સુહૃદ સાથે જ્ઞાનના અનેક પ્રદેશોમાં વિહાર કરેલા તેને કુદરતની સુંદરતાવાળા કોઈ પ્રદેશમાં કરેલી આનંદયાત્રાના રૂપે વર્ણવે છે. એ વ્યંગ્યાર્થ વિના, કેવલ કુદરતના ચિત્ર તરીકે પણ વર્ણન હૃદયંગમ છે.

સૌમ્ય વય: દુનિયાના અનુભવના તાપથી હજી પ્રખર નહિ થયેલી માટે સૌમ્ય. કેવળ બાલ્યજીવન નહિ પણ જ્ઞાન-જીવનનું પરોડ માટે સવારો. બાલસૂર્ય ઉદય પામતાં જ જેમ પર્વતના શિખર ઉપર પ્રથમ કિરણો નાખે છે તેમ જુવાનીમા કલ્પના અને બુદ્ધિ ઊંચા આદર્શો બાધે છે માટે શૈલશિખરો.

અને કુંજે કુંજે: " આ કુંજો કઈ? આ મયૂરો કોણ? સામાન્ય વાચનાર આ શબ્દોને સામાન્ય અર્થમાં

લઇને પણ કાવ્યાર્થ અને તેમાંનો રસ પામી શકે છે. તોપણ આ સૉનેટ (sonnet) લખાઈ તે વખ્ત અમારા મનમા ખાસ કરીને કઇ કુંજો હતી તે જાણીને કેટલાકને આ કવિતા વધારે આકર્ષક પણ બને. પહેલે દરજ્જે અંગ્રેજી સાહિત્યની કુંજ, બીજે દરજ્જે પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યની કુંજ, ત્રીજે દરજ્જે યુરોપીય સાહિત્યની કુંજ; અને એ કુંજોમાના મયૂરો તે એકલા કવિઓ અને નાટકકારો નહિ, કેમ જે મણિશંકરને લૅન્ડોર અને રસ્કિન, બેકન બાર્કલી અને માર્ટિનો, ગિબન અને હીરોડોટસ, પાસ્કાલ અને પ્લેટો, પ્લુટાર્ક અને કાર્લાઇલ, ગ–અ–થ અને ટૉલસ્ટૉઇ ઉપર કંઇ ઓછી પ્રીતિ નહતી. દૂમા અને લીટન, લેસિંગ દૂગો અને જ્યૉર્જ ઇલિયટ, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ અને સેટ બવ પણ એમણે ઠીક વાંચ્યા હતા.” જુઓ જયન્તી વ્યાખ્યાન એટલે પ્રો. બલવંતરાયે સ્વ. કાન્તની જયન્તી નિમિત્તે વાંચેલું તા. ૧૬–૬–૧૯૨૯ નું “ મણિભાઇની કવિતા વિશે કેટલીક અંગત માહીતી ” એ વ્યાખ્યાન યુગધર્મ પુ. ૪ પૃ. ૨૭૫.

તરંગોના સ્વપ્નસ્મિત—તાદાત્મ્યે છઠ્ઠી. તરંગો એજ સ્વપ્નસ્મિતો. જાગ્રદવસ્થાના સ્મિતોમાં હર્ષેતર ભાવોનું મિશ્રણ હોવાનો સભવ છે પણ સ્વપ્નનાં સ્મિત કેવળ સાત્ત્વિક હર્ષજ વ્યક્ત કરે છે.

કવિ સૌંદર્ય તરફના સ્વાભાવિક આદરને લીધે તેને કુસુમો અર્પે છે તે, રમતી રમતી જતી એવી સરિતા પણ સ્વીકારતી હોય તેમ ઉર પર ધારણ કરે છે. આ ધન્ય દૃશ્ય જોવાને ભાગ્યશાલી થયેલા તરુઓ પણ તેથી ઉત્સુક બની ગયાં ! આ શ્લોકમા આવના સ્વપ્નસ્મિતોનો વિલાસ, કુસુમોનુ અર્પણ, રસિક રમણીનું તે ઉરપર ધારણ કરવું અને પાસેના તરુઓનું ઉત્સુક બનવું એ અર્થોમાં કોઇ રમણી તરફના કવિના સ્નેહનું અસ્ફુટ મધુર વ્યંજન છે. છેલ્લા ચરણની કલ્પના અતીવ મનોહર છે.

ઠરી સ્થાને°: જગતની હવામા ઘણા કાવ્યોદ્દગારો ઉડી ગયા. થોડા જ આત્માના અનુભવના કોઇ ગહન સ્થાને સચવાઈ રહ્યા

અને તેને—તેને એટલે ઉદ્દગારોને. ત્રુટિત સરખા વાણામા છે માટે તરલ.

પૃ. ૩. ઈશ્વર સ્તુતિ

સને ૧૯૧૨મા પૂર્વાલાપ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા થયેલી ત્યારે તેના પ્રારંભમાં મૂકવા રચેલી.

અવતરે જે માનવી માતથી—ઇશ્વરાવતારની પ્રાચીન હિન્દુ માન્યતાનો આ ઉલ્લેખ છે જે માનવી થઇને માતાને

ઉદરે અવતાર લે. અથવા જે માનવી માતાથી–મનુષ્યજાતિની માતાથી અવતાર લે. કદાચ, જીસસ ક્રાઇસ્ટ મનુષ્યમાતાથી અવતરેલ અને તેને માનવી પિતા નહોતા એ ક્રિશ્ચન માન્યતા પણ અહીં ધ્વનિત થતી હોય.

કર્તાને હિન્દુઓના સર્વ દેવોમા શંકર માટે અનન્ય ભાવ હતો.

પૃ. ૪. મારી કીસ્તી

પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું બુદ્ધિપ્રકાશના ૧૮૮૯ના ઑગસ્ટના અંકમાં. તેમાં 'કિસ્તી' શબ્દ અપરિચિત હોવાથી 'કિશ્તી' શબ્દ મૂક્યો હતો અને નીચે ફુટનોટમા લખ્યુ હતું કે. 'એક નવાઈ તરીકે' એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે.

અન્ય દશા૦ : મારી જગાએ કોઈ અન્ય હોત તો આ તોફાની દશા જોઇને ડરી જાત અને ધીમે ધીમે સંભાળી સંભાળીને ગતિ કરત.

પૃ. ૫. સફરનો હતો૦ : સફરનો શૉખ હતો...છતા આટલાં બધાં વરસ કેમ ઝુકાવ્યા વિના બેસી રહ્યો !

પૃ. ૬. મૃગતૃષ્ણા

આકાશમાં૦ : આકર=આકરો. ભાષાની છૂટ

પૃ. ૮. માતાપિતા સ્મરણ આર્ત્ત દિલે કરે છે–

આર્ત્ત દિલથી મૃગબાલા પોતાના માતાપિતાને સંભારે છે.

પૃ. ૯ રમા

પૃ. ૧૦. છત્ર જેવા°—દિંડીને મળતો છંદ છે.

પૃ. ૧૩. કલ્પના અને કસ્તુરીમૃગ

કે આપની° · આપની રાણી, કવિતા દેવીઃ નીચેના સંબંધથી લેવું.

આહા! એવું°—ચિત્ર નજર આગળ ખડું થતું જાય છે તેમ તેમ વર્ણન ચાલે છે. 'ગહન વન આ એક ઊભું જ થાય' અર્થાત્ આંખ આગળ ખડું થાય.

પૃ. ૧૭. મારું જઇ°: કલ્પનાદશ્ય જોનાર કવિ મૃગને બચાવવા પારાધિને મારે છે. પણ તેથી બીન પડી જાય છે અને સંગીતમાં ભંગાણ પડતાં મૃગ મૂર્છિત થઇ જાય છે.

પૃ. ૧૯. અભિજ્ઞાન

પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું સુરતના 'ગુજરાત દર્પણ' નામના વર્તમાન પત્રમા–વસંતવિજય પહેલાં.

ઉદ્ગ્રીવ દૃષ્ટિ કરતાં: ઊંચી ડોક કરીને નજર કરતાં.

રાજગૃહ—ગૃ સંયુક્ત વ્યંજન નથી છતાં સંયુક્ત વ્યંજન હોય તેની પેઠે અહીં આગલા હ્રસ્વને થડકારો આપી

દીર્ઘ કરે છે. કાન્ત તત્સમની જોડણીમાં અન્ત્ય સ્વર સિ-
વાય હ્રસ્વનો દીર્ઘ કરવાની કોઈ જગાએ છૂટ નથી લેતા
અને એ અન્ત્ય સ્વરની છૂટ કદી કર્ણકટુ લાગતી નથી છતાં
ઋકાર સંયુક્ત વ્યંજનથી થડકારો આપે છે તેનું કારણ
એ છે કે એનો ઉચ્ચાર 'ર'કાર યુક્ત સંયુક્ત વ્યંજન જેવો
જ ગુજરાતમાં થાય છે. 'અમૃત'નો ઉચ્ચાર 'અમ્રત'
કે 'અમ્રુત' જેવો જ થાય છે, બહુ બહુ તો એ સ્વર છે
એમ બતાવવા એ સંયોગ નિર્બલ હોય તેવો ઉચ્ચાર થાય
છે. કવિનું ઉપાદાન બોલાતી અને સંભળાતી ભાષા છે એ
જોતાં આ દોષ ન ગણાવો જોઇએ. અથવા કવિની સુક્ષ્મ્ય
છૂટ ગણાવી જોઇએ. 'વિકૃતિ' 'શતશૃંગ' વગેરે શબ્દોમા
કવિએ આગળ પણ આવા પ્રયોગો કર્યા છે

અનિષ્ટભાજને=અનિષ્ટ પાત્ર, કુપાત્ર એવા દુર્યોધને.
પૃ. ૧૯ ત્રિકાલનું જ્ઞાન સહદેવને ત્રિકાલનું જ્ઞાન હતું પણ
કોઈ બાબતનું ભવિષ્ય કોઈ પૂછે નહિ ત્યા સુધી ન કહી
શકાય એવું એને બંધન હતું.

પૃ. ૨૦. લઈ જઈને°: પ્રિય અર્થાત્ પ્રિયાને, વક્ષની
સમી કહેતા છાતી સરસી લઈ જઈને. તેને મસ્તકથી
પોતાના હાથે ઝાલી રાખીને, તેના ઉપર પોતે (સહદેવ)
નમી રહ્યો. ચિત્ર સુંદર છે.

રહી જરી° : એ સ્થિતિમાં થોડીવાર રહીને, કંઇ વિચાર આવતા છૂટો થાય છે.

આ બે શ્લોકોમા, સહદેવને દ્રૌપદીનું અનિષ્ટ ભાવિ પ્રત્યક્ષ થતા કરુણજન્ય સ્નેહ થાય છે તેથી તે ભેટીને ચુંબન કરવા જાય છે, અને એટલામા, પતિએ પત્નીનું કરવું જોઇએ એવું રક્ષણ તે કરી શકવાનો નથી માટે, ચુંબનનો તેને અધિકાર નથી એમ વિચાર આવતા આશ્લેષ છોડી દે છે.

કરાય શું° અને રજની મહિ°. આ નિષ્ફળ અતિજ્ઞાનને લીધે તેને ઘણીવાર ચિંતાઓ થતી તેથી ઊંઘ ન આવતી. એવા અનેક પ્રસંગોમા આજ સુધી દ્રૌપદીના સૌંદર્યનો સાત્ત્વિક ઉપભોગ તેની ચિંતાઓનો શામક હતો, પણ આ પ્રસંગે જ્યારે ચિંતા દુઃસહ છે ત્યારે એ ઉપભોગનો અધિકાર નથી.

પૃ. ૨૨. સ્નેહશંકા

ત્વચ નવ ફરીવાર ધરતા : નવી છાલ ફરીવાર ધારણ કરે છે

સદા ચિંતા° : બીજાંઓ માટેની ચિંતા જેવી વૃત્તિને પરિહરવા સદા અભિમુખ, તત્પર રહુ છુ બીજાઓની મને પરવા નથી, બીજાઓની મને ચિંતા નથી.

પૂર્વાલાપ

પૃ. ૩૩. રાજહંસને સંબોધન

પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે ૧૮૯૦ માં બી. એ. ની ડીગ્રી લીધી તે પ્રસંગ ઉપર તેમને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખાયેલું. "કૉનવૉકેશનમાંથી નીકળતાં જ ગ–અ–થના ફા–ઉસ્ટ (ઇંગ્રેજી તરજુમા) ની એક નકલ એમને માટે ખરીદીને જ કૉન્વૉકેશનમા ગયો હતો, જે તેમાં કાગળ સાથે, એમણે આ કવિતાનું પાકિટ મારા હાથમાં મૂક્યું, ને મેં એ ચોપડી એમના હાથમા મુકી દીધી." એ સંબંધી પ્રો. ઠાકોર લખે છે:–મારી પાસે આ °**સંબોધનની** મૂળ પ્રત છે, તેમાં

સખે રાજહંસ

એમ મથાળું છે, અને અંતે

> "ચાહી પ્રવાસ બાકીનો સુખરૂપ થજો તને
> અભિનન્દન આપું છું પ્રિય, ઉલ્લાસથી તને."
>
> હું છું તારો
>
> **સારસ.**

એ પ્રમાણે અંત છે. પૂર્વાલાપમા આ મથાળું અને આ અંત બન્ને છોડી દીધાં છે, તે યોગ્ય જ કર્યું છે.

> ક્ષણ સુખતણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં;
> અવર વિસરી એકત્વે થા તું સાંપ્રતની મહીં!

એ પંક્તિઓ જ અંગત આશીર્વાદ કે સલાહ કે સામાન્ય ચિત્રની અંતિમ રેખા તરીકે ઉત્કૃષ્ટ છે.

જયન્તી વ્યાખ્યાન. યુગધર્મ ૪,૨૭૭.

પૃ. ૨૪. વસંતવિજય

૧૮૯૦ ના જાન્યુઆરીના બુદ્ધિપ્રકાશમા મકરન્દની નીચેની ટીકા સાથે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું છે,

આ કાવ્ય મારા એક મિત્ર—જે મુંબાઈની યુનિવર્સિટીના ગ્રાડયુએટ છે તેમનું રચેલું છે. એમનું **मारी किश्ती** નામે કાવ્ય આ ચોપાનીઆમાં અને **अतिज्ञान** બીજે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. **वसंतविजय** વિરલ સ્વાનુભવરસિક કાવ્ય છે. આ કાવ્યના અર્થ અને મર્મના પ્રકાશન સારૂ જ્યાં જ્યાં જરૂર છે ત્યાં ત્યાં હું નીચે ટીકા આપું છું. સર્વ ટીકાની જવાબદારી મારે શિર છે. એક બે સ્થળ સિવાય તેમાં કવિનો કશો ભાગ નથી. મકરંદ.

આ કાવ્યની કથા મહાભારતના આદિપર્વના સંભવ પર્વના પાંડુપરમ નામના ૧૨૫ મા અધ્યાયમાંથી લીધેલી છે; એ અધ્યાયના પ્હેલા બાર શ્લોકમાં જ આ કાવ્યનું વસ્તુ આવી જાય છે. એક વખતે પાંડુ રાજા મહારણ્યમાં શિકાર કરતો હતો. ત્યાં કિંદમ નામે મુનિ અને તેની ભાર્યા મૃગમૃગીને રૂપે મનુષ્યોની લજ્જા મૂકી રતિ કરતાં હતાં. મૃગ જાણી પાંડુએ તેમને બાણથી ભેદી નાખ્યાં. મરતાં મરતા

પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તે તપસ્વી ઋષિપુત્રે પાંડુને શાપ દીધો કે સર્વ પ્રાણીઓના હિત અને ઈપ્સિતકાલમાં તેં મારી કામમોહિતની હિંસા કરી માટે હે મૂઢ! તારો પણ એવી જ અવસ્થામાં અન્ત આવશે. ઋષિના મરણ પછી શોકદુઃખાર્ત્ત પાંડુએ વનમાં તપ કરી દેહ પાડવાનો વિચાર કર્યો. તેની બે સ્ત્રીઓ–કુન્તી તથા માદ્રી–એ કહ્યું કે હમે પણ કામસુખ તજી ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી તારી સાથે તપ કરીશું. પછી તેઓ વનમા રહ્યાં અને શતશૃંગ વગેરે પર્વતોમાં ફર્યા. (ત્યાં પાંડુથી ભિન્ન કારણથી કુન્તીને ત્રણ અને માદ્રીને બે પુત્ર–પાચ પાંડવ–થયા.) અધ્યાય ૧૧૮–૧૨૪. હવે આપણા કાવ્યની કથા શરૂ થાય છે. એક પ્રસંગે વસંત ઋતુમા વનમા ફરતા વનની લીલા જોઈ પાંડુના હૃદયમાં કામ ઉત્પન્ન થયો. માદ્રીએ વાર્યા છતાં પાડુ કામને દાબી શકયો નહિ. શાપનો ભય છોડી બળથી માદ્રીને ગ્રહણ કરતા પાડુ કિન્દમ ઋષિની અવસ્થામાં મરણ પામ્યો. આટલા પ્રસંગને લઈ આ કાવ્ય રચ્યું છે. એમાં વસંતનો તપ ઉપર વિજય વર્ણવ્યો છે. કેટલીક વાર કામ ઇન્દ્રિય-નિગ્રહને જીતે છે અને અનિષ્ટના પૂર્વજ્ઞાનથી તેથી દૂર રહેવા કરેલો નિશ્ચય વિકારના પ્રાબલ્ય અગાડી જતો રહે છે તેનું કવિયે યથાસ્થિત વર્ણન કર્યું છે. સદ્ અને અસદ્ વૃત્તિનો વિરોધ થતા મનમા કેવી અકળામણ થાય છે, મનમાં કેવા

જુદા જુદા ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, મન કેટલી વાર સત્કર્મનો (કે દુષ્ટકર્મનો) નિશ્ચય કરે છે ને કેટલી વાર તે નિશ્ચય તોડી પાછું નિર્બળ થઈ પડે છે અને અંતે કેવી રીતે અસદ્ (કે અનિષ્ટ) વૃત્તિનો જય થાય છે, મનુષ્ય સદ્ ઇષ્ટનું જ્ઞાન છતા અસદ્ અનિષ્ટ કૃત્ય કરે છે, તેનું રસમય ચિત્ર કવિયે અત્યુત્તમ કૌશલથી આપ્યુ છે. નીતિશાસ્ત્રના એક ઉપયોગી તત્ત્વનું ઉદાહરણ આપતા કવિયે પરોક્ષ રીતે પ્રશસ્ત ઉપદેશનું યોજન કર્યું છે. સ્વાનુભવરસિક કવિતાના ત્રણે વિષય–સૃષ્ટિરચના, પ્રસંગ અને જનસ્વભાવ–નો એમાં સમાવેશ થયો છે. વર્ણન, વૃત્તાત અને મનોવૃત્તિના ચિત્રમા છેલ્લાનું ચિત્ર વિશેષ મહત્ત્વનું છે અને તે આ કાવ્યમાં અદ્ભુત છે.

શ્લોક ૧. [નહીં નાથ°] કાવ્યની કથા ત્રીજા શ્લોકથી શરૂ થાય છે. પણ પ્રસ્તાવના દાખલ વચમાંથી એક શ્લોક ક્હાડી કવિયે પહેલો મૂક્યો છે. ચમત્કારની આ એક યુક્તિ છે. માદ્રીની આ પાંડુપ્રતિ ઉક્તિ છે.

શ્લોક ૨. [હજારો વર્ષો° ચોથું ચરણ પ્રથમ આ પ્રમાણે હતું–વટી જો કે વેળા અસીમ શતશૃંગે વિચરતા.] ચરણ ૧. અન્વયઃ એ (ઉપરનાં) વચન નિકળ્યાને હજારો વર્ષો વહી ગયા. ચરણ ૨. ‘ ખરે ’ આ શબ્દ નિરર્થક

નથી. આટલાં વર્ષ પછી ઉપલાં વચન વિસ્મૃત થયાં હશે એમ લાગે પણ કવિ કહે છે કે ખરે તેમ નથી. મારા મનમાં તો તે હજી આજ બોલાતાં હોય એમ રમી રહ્યાં છે અને તેના વક્તા શ્રોતા હજી મારી નજર અગાડી છે. સ્થિતિનો પૂર્ણ અનુભવ કરવા કવિ સર્વ ચિત્ર પ્રથમ કલ્પના દ્વારા પોતાની સમક્ષ ઉભું કરે છે. ચરણ ૩. 'સહુ' અલબત્ત, સહુ સહૃદય, કવિના ભાવ અનુભવનારા: ચરણ ૪. 'અસીમ' ખરેખરી રીતે અસીમ નહી પણ એટલી લાંબી કે સ્મૃતિ રહેવા માટે અસીમ લાગતી.*

શ્લોક ૩. [ગિરિના°] પ્રાન્તમાં કોઇ=કોઇ પ્રાન્તમાં. પર્ણકુટી=પાંદડાંની બનાવેલી ઝુંપડી. બન્ને રાણી=કુન્તી અને માદ્રી. કરતાં કાલ ત્યાં ક્ષય. (કાલનો ક્ષય કરતાં.) સાધારણ રીતે, કાલ સર્વનો ક્ષય કરતો કહેવાય છે પણ 'કાલનો ક્ષય કરવો' ઇંગ્રેજી 'To kill time' આવાં વાક્યોમાં એ કલ્પનાનો વિપર્યય થાય છે. કાલ એકમાં અવિભક્ત અને વિભાજક ને બીજામાં વિભક્ત અને વિભાજ્ય કલ્પાય છે.

---

* 'અસીમ' કે 'નિરવધિ' શતશૃંગનું પણ વિશેષણ લઇ શકાય. એ નિરવધિ શતશૃંગ પર્વતમાં ફર્યાને સમય વહી ગયો છે. તેનો ધ્વનિ એવો પણ હોય કે એ નિરવધિ શતશૃંગ એજ જાણે નિરવધિ કાલનું રૂપ અને વેળા, વખત તેમાં ફરતો ફરતો વહી ગયો છે. સંપાદક.

શ્લોક ૪. [નિદ્રા°] ' દુઃસ્વપ્નદર્શન. ' આ અપશકુન ભવિષ્યમાણ અનિષ્ટની સૂચના કરે છે. તેમ જ વળી મનની અવ્યવસ્થા થતાં તે અસ્વચ્છ થઈ પોતાના અહિતમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ચરણ ૩. " જૈ " આ કવિ આવી જોડણી ગણ સુલભતા માટે નહિ પણ પોતાની પદ્ધતિને અનુસરીને કરે છે. કવિની પ્રાન્તીય ભાષા ઘણે ઠેકાણે જણાઇ આવે છે.

શ્લોક ૫. [ધીમે શયનને°] શબ્દો એ–પ્હેલો શ્લોક આખો. પહેલો શ્લોક આ જગાનો છે પણ તે ઉપર આપ્યાથી અહીં તેનું પ્હેલું ચરણ જ મુકયું છે. એ શ્લોક પ્હેલો મુકયાથી પ્રસ્તુત વિષયના એકદમ અકૃત્રિમ આરંભ સાથે વાંચનારની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. કાવ્યનો યોગ્ય રીતે આરંભ કરવો એ કુશળતાનું કામ છે.

પૃ. ૨૫. શ્લોક ૬. [પ્રિયે માદ્રી°] આહ્નિક=નિય-મિત સમયે કરવાનાં સંધ્યાપૂજાદિ નિત્ય કર્મ.

શ્લોક ૭. [ન જવાનું° પ્રથમમાં ' જાગૃતિ ' શબ્દ છે.] ચરણ ૩, ૪. સાધારણ રીતે નિદ્રા આવી અને ગઇ એમ કહેવાય છે. અહિં કવિયે એથી ઉલટી કલ્પના કરી છે કે જાગૃતિ (જાગૃત અવસ્થા) આવી, ક્ષણવાર રોકાઇ અને પાછી ફરી ગઈ. આ કલ્પના પણ યુક્ત છે. જાગૃત અવસ્થામાં નિદ્રા આવે તેમ નિદ્રાવશતામાં જાગૃતિ આવે.

'હતી' અને 'હતી' ના અનુપ્રાસથી દોષ ભાસશે કે એના એ શબ્દથી અનુપ્રાસ મેળવ્યો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે 'થઈ હતી' ને 'ગઈ હતી' નો અનુપ્રાસ છે.

શ્લોક ૮. [સારૂં થયું°] 'સાચી બિના', પોતાને દુઃસ્વપ્ન આવ્યાં છે, અને જીવ સ્વસ્થ નથી તે.

શ્લોક ૯. [કંસારી તમરાંઓના°] ચરણ ૩, ૪. સ્થલ અને કાલ (રાત્રીનો) શાંત છતાં તે બન્નેને એ અવાજો ભાવતા હતા, માફક આવતા હતા, શાંતિ અને નાદનો વિરોધ લાગતો નહોતો.* એકના એક સ્વર ચાલ્યા જવાથી સ્વરભેદના અભાવને લીધે સ્વર શાંતિમાં ભળી જતા હતા. બે જુદા ભાવ એકાકાર થઇ જતા હતા. સરખાવો.

" એ નાદ વડે નિઃશબ્દ શાન્તિના રાજ્ય વિશે,
" નવ ભંગ થતો કંઈ લેશ,—શાન્તિ અદકી જ દીસે.

કુસુમમાળા (રા. નરસિંહરાવ કૃત)×

---

* શાન્તિમાં ભંગાભાસ કરનાર અપ્રધાન શબ્દ શાન્તમાં જ ડુબી જઇ શાન્તિ પૂર વ્યાપી રહેતું.—શાન્ત સ્થળ તથા કાળને, શાંત છતાં એ શબ્દો ભાવતા હતા, અનુકૂળ થતા હતા. તદ્રૂપ થઇ શાન્તિ ભિન્ન જણાતા જ નહોતા.—આ રીત અપૂર્વ તથા ખૂબીદાર છે. પ્રિયંવદા ૧૮૯૦ પૃ. ૧૩૨.

× આ કુસુમમાળાના ઉદાહરણને સર્વથા લાગૂ લાગ્યે પડશે. ત્યાં તો શાન્તિનું જોર પ્રધાન હોઇ, કોઇ વિરલ શબ્દ ઉઠી આવે

શ્લોક ૧૦. [વહે ચડો°] ચરણ ૨. 'આજે' ન હોય તો પ્રભાત થવા આવ્યું છે તે માટે ઘણા થોડા તારા છે એમ કહી શકાય.

પૃ૰ ૨૬ શ્લોક ૧૨ [ઝાંખી ભરેલ°] ચરણ ૧ 'ઝાંખી ભરેલ' એ 'જલનું' વિશેષણ છે, 'સ્થિરતા'નું નહિ ચરણ ૨ 'કયંહિએ' અર્થાત્ પ્હેલાં માદ્રી સાથે અહિં વિલાસ કર્યો હતો તે વગેરેમા રાજાની વિકૃતિની અહિંથી કંઇક શરૂઆત થાય છે, તેમા 'માદ્રીવિલાસ' સરને વિકૃતિનું પ્રથમ કારણ કરવામા કવિયે બહુ કૌશલ વાપર્યું છે. ચમત્કારમય અને તે છતા અકૃત્રિમ આકસ્મિકતાથી એક પછી એક વિકારોત્પાદક કારણો આવી મળે છે.

શ્લોક ૧૩ [અનિદ્રા શ્રમથી°] ચરણ ૨. ધૈર્ય ભ્રંશ –વિકારના પ્રાબલ્યને મદદ કરનારૂં આ એક બીજું કારણ છે ચરણ ૩, પૂર્વના=ગૃહસ્થાશ્રમના. સ્મરણોમાજ,–નિદ્રા ન

તો તે બંધ પડતાં જ પડછાના બળે શાન્તિ અધિક જ જણાય,– જેમ અંધકારમાં જરાક ભડકો થઇ જતો રહેતાં અંધકાર વિશેષ વ્યાપે, તેમ–; એ કારણથી જ શાન્તિભંગ નથી થતો એમ આશય છે આ સ્થળમાં, તમારાંના નાહમાં પણ આ કારણ અસંભવનીય નથી. પરંતુ મકરન્દનું કારણ વધારે સુઘટિત છે.

શાકુ૰ પૃ. ૧૩૨.

આવે ત્યારે ઘણી વાર વિચારપરંપરા ઉત્પન્ન થઈ કાર્યથી કારણ કે ઉત્તરથી આદ્ય એ ક્રમમાં થઇ ગયેલી બિનાઓનું સ્મરણ થાય છે. સરખાવો "I've thought of all by turns, and still I lie sleepless. Wordsworth. રાજાના કમનસીબે પૂર્વના સ્મરણના વિલાસે વિકારને સહાયતા કરી.

શ્લોક ૧૪ [થવા માંડયાં°] ચરણ ૨. અન્વય, ઉઠેલી સૃષ્ટિના સહુ વિષમ સ્વર સાથે ભળે (એમ થવા માંડયું). વિવિધ પ્રાણીઓના જુદા પડતા સ્વર સઘળા સાથે ભળી કાનપર આવવા લાગ્યા. ચરણ ૪. 'નવીન સરખો'=કંઇક નવો અને કંઇક જુના સાથે ભળી જતો.

શ્લોક ૧૫. [કોલાહલ થવા°] ચરણ ૩, ૪. સહોક્તિ અલંકાર. આક્ષોભનું વધવું 'વધે' શબ્દથી કહેલું છે અને રક્તિમાનું વધવું 'સાથે' ના અર્થના સામર્થ્યથી માલમ પડે છે. સરખાવો

सह मणिवलयैर्हि बाष्पधारा गलन्ति। काव्यप्रकाश.

(મણિવલયનિ સાથે આસુધારા ગળે છે.)

ચરણ ૪ મા 'એ' શબ્દથી અલંકાર કથળી જાય છે, 'વધે' જાણે પ્રથમ રક્તિમા જોડે આવી ગયો હોય એમ આભાસ થાય છે, અને 'વધે' પ્રધાનતાથી 'આક્ષોભ'નો

વિધેય છે એ પ્રતિપત્તિ બરોબર થતી નથી. 'એ' ને બદલે 'ત્યાં' હોય તો દોષ ન આવે.*

શ્લોક ૧૬. [વૃક્ષો અદૃશ્ય°] ચરણ ૧. 'અદૃશ્ય', પ્હેલાં અદૃશ્ય હતાં તે હવે પ્રકાશથી દેખાય છે. ચરણ ૨ દડે છે ગબડે છે, આંસુ દડદડ પડે છે આ વાક્યમાં આ શબ્દ વપરાય છે, ચરણ૩. 'તજી' નું કર્મ 'દેશ' છે અને 'ચડે છે' નો કર્ત્તા 'ચક્ષુ' છે. આ શ્લોકમાં 'પડે છે,' 'દડે છે' 'ચડે છે,' અને 'અડે છે' આ અંત્ય શબ્દો વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદ હોવા છતાં તેમના અર્થ કંઇ જુદી જુદી છાયામાં જાય છે. 'પડે છે,' શુદ્ધ વર્તમાન, 'દડે છે'=દડતાં માલમ પડે છે, 'ચડે છે'=શુદ્ધ વર્ત્તમાન, 'અડે છે"=અડતાં માલમ પડે છે. ચરણ ૪. 'નભને અડે છે,' ઘણી ઉંચાઈ માટે આ કલ્પના સાધારણ છે. સરખાવો.

"નભ ચુંબતિ આ પેલિ માળ ગિરિરાજનિ ઊભી"

કુસુમમાળા.

"प्रासादमभ्रंकषमारुरोह" कालिदास.

---

* 'એ'='પણ' એમ લઇએ તો આ ક્ષતિ થાય ખરી. પરંતુ 'એ'='તે' એમ કેમ ના લેવાય ? એ સહુ આક્ષોભ ઉપર કહેલો અરુણોદયથી થયેલો બધો કોલાહલ પૂર્વના રક્તિમા સાથે વધવા લાગ્યો-આમ અર્થ, સુઘટિત થાય છે.

સુદર્ પૃ ૧૩૬

પૃ. ૨૭. શ્લોક ૧૮. [ઉડી જોતા°] ચરણ ૧. 'બહલાયેલ', સૂર્યનો પ્રકાશ વધ્યો તેથી. ચરણ ૨. પ્રિય સખી = માદ્રી. ચરણ ૩. મનહર વસંતપ્રસર.

सुपुष्पितवने काले कदाचिन्मधुमाधवे ।
भूतसंमोहने राजा सभार्यो व्यचरद्वनम् ॥

महाभारत

(અર્થ—સારા પુષ્પવાળા વનમાં, પ્રાણીઓને મોહિત કરનારા ચૈત્ર વૈશાખના કાળમાં રાજા ભાર્યા સાથે એક સમે વનમા ગયો.) માદ્રીને સાથે લીધા પહેલા રાજા વનમા ફરી વિકૃતિ અનુભવી સ્નાન કરી આવ્યો એ પ્રસંગ આપણા કવિયે ઉમેર્યો છે, મૂળમા નથી. ચરણ ૪. 'શેની શી,' શેની અને કેવી જાત. શી અસર થાય છે તે સમજાતું નથી. અને તે શાથી થાય છે તેપણ સમજાતું નથી. વિકાર ચોરની માફક મનમા પ્રવેશ કરે છે. 'શેની શી'ને બદલે 'શેની આ' પદ મૂક્યું હોય તો અર્થ આવો ચમત્કારી ન થાત.

શ્લોક ૧૯ [સૃષ્ટિ સૌંદર્યને°] ચરણ ૨. "રોમાંચ" સાત્વિક (વિકાર કે સંક્ષોભના બહાર દેખાતા ચિન્હ) આઠ છેઃ સ્વેદ, વૈવર્ણ્ય, વેપથુ, સ્તંભ, રોમાંચ, સ્વરવિકાર, અશ્રુ અને પ્રલય. ચરણ ૪. 'યોગાધત્વ' યોગથી રસ-

પરાયણતા જતી રહે છે, માટે યોગનું પરિણામ રસિક કવિ આવા પરુષ શબ્દમા જણાવે છે. સરખાવો

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलः
कालिदास

શ્લોક ૨૦. [ઉડે, દોડે°] ચરણ ૪. મહિં=માદી વિલાસ સરોવરમાં.

શ્લોક ૨૨ [પૂરૂં કરી°] ચરણ ૨. "ઇચ્છા વિરુદ્ધ" આગ્રહ સજવો એ પણ ઇચ્છાથી જ થાય છે, પણ 'ઇચ્છાવિરુદ્ધ' મા ઇચ્છા' તે વિકારે ઉત્પન્ન કરેલી રસ અનુભવવાની ઇચ્છા. ચરણ ૩. આશ્રમ અર્થાત્ વાન-પ્રસ્થ. 'આશ્રમ ધર્મનાથી' 'આશ્રમના ધર્મથી, માટે આવો, પ્રયોગ ચાલે નહિ, માટે 'નાથી' એ આખું પંચમીનો પ્રત્યય સમજવો.

પૃ. ૨૮* શ્લોક ૨૪. [ઉઠયો°] ચરણ ૨. સાત્ત્વિક=

---

* "ઇચ્છે પછી જરા નિદ્રા પાર્શુ વીસરવા વન"

'વન વીસરવા'—એટલે વનમાં દીઠેલા પદાર્થ; વનમાંની રચના જોઇ થયેલા વિકાર ક્ષોભનું મર્દન કરી નાંખવા એ વિકાર-જનક વનલીલાને વીસરવાને.

આ કવિ આ રીતે એકજ શબ્દમા (જેમકે અહિં 'વન' એ શબ્દમાં) ભરપૂર અર્થભાર ભરવાનું કૌશલ સારૂં ધારણ કરે છે.

એથીજ હાલ નૃપતિ વિસર્યો સવાર (શ્લોક ૩૦)

સત્ત્વગુણવાળી. ચરણ ૪. 'પડે દૃષ્ટિ માટે,' વનની શોભાથી આકર્ષાઈ કે તે જોવાની ઇચ્છાથી નહિ, પણ દૃષ્ટિ તે તરફ ગઈ માટે. વિકૃતિ હવે રહી નથી તે જણાવવા આ પદની જરૂર છે.

શ્લોક ૨૬ [માદ્રીજ માત્ર°] ચરણ ૪. "હા!" માદ્રીને તાપસી થવું પડયું તે રસિક કવિને પસંદ નથી પડયું.

શ્લોક ૨૭. [ઝીણા વાલ્કલને°] ચરણ ૧. 'વલ્કલ' આ શબ્દ અહીં વસ્ત્રના જ અર્થમાં છે.*

શ્લોક ૨૮ [નથી શું°] ચરણ ૧. 'કુંતાજી', રજપૂત કુટુંબોમાં નામને છેડે 'જી', મુકવામાં આવે છે. વર વહુના પછાડી "જી" પદ મુકે એવો પણ રીવાજ છે. ચરણ ૩. રાજા વિલાસની ઇચ્છાથી માદ્રીને વનમાં આવવાનું કહેતો નથી, પણ, તે એકલી છે ત્યારે કાલ નિર્ગમન કરવા તેને સાથે ચાલવાનું કહે છે.

હેમાં પણ, રહવારે બનેલો બનાવ,-વિકારક્ષોભ, ત્હેનું શયન, અને તે દાખવાનો નિશ્ચય ' એ બતાવવા 'રહવાર' શબ્દ અર્થગર્ભ શખ્યો છે;-તે સમજાવો. આ કવિની સર્વ કાવ્યભાષા જ અર્થ-ભારથી ભરેલા શબ્દોવાળી છે; ઘન, સંક્ષિપ્ત છે; નિરર્થક, દ્રાવિડી પ્રાણાયામ કરનારાં વચનોવાળી નથી. આ ગુણ સંપાદન કરવો ઘણો કઠણ તથા વિરલ છે. સદર. પૃ. ૧૨૩.

* વનવાસ હતો માટે વલ્કલ અર્થ લેવો જ ઉચિત છે. વલ્કલ પણ ઝીણાં હોઇ શકે છેવટ કવિની કલ્પના ગણીએ.

પૃ. ૨૯. શ્લોક ૨૯. ચરણ ૧. 'પ્રસંગ', સવારનો પ્રસંગ. 'સિદ્ધાન્ત,' દૃઢ આગ્રહ 'શાને થવું' ઇત્યાદિ. શ્લોક ૨૨ મો જુવો. ચરણ ૨. 'વિસરી ગયો,' સિદ્ધાન્તની જાણી જોઈ અવગણના કરી કે તેથી ઉલટું આચરણ કરવા ઈચ્છા કરી એવો અર્થ નથી. પ્રસંગ બદલાયાથી અગાડી કરેલો નિશ્ચય તેની સ્મૃતિમાથી ખસી ગયો એટલો જ આશય છે. ચરણ ૪. 'ભર્ત્તા–સ્વામી'. અર્થ વધારે દૃઢ કરવા 'ભર્ત્તા'નો પર્યાય ફરી વાપર્યો છે. 'થયો,' જાણીજોઈને નહિ પણ અજાણતા જ સ્વામી માફક પત્નીને લઈ ફરવા લાગ્યો. હજી એ કાન્ત થયો નથી.

શ્લોક ૩૦ [શાન્તિ મહીં°] ચરણ ૨. 'સવાર,' સવારની બિના અને નિશ્ચય. ચરણ ૩. 'નહી કરી શકી,' પોતાનું ચાલ્યું નહિ તેથી નહિ પણ તેને સુઝયું જ નહિ તેથી. આનું પરિણામ શું થશે તે જાણતી નહોતી તેથી આવતી આપત્તિને તે અટકાવી શકી નહિ.

ચરણ ૪. વિધિ=દૈવ, નશીબ, અદૃષ્ટ. સરખાવો

न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।
विधिपर्यागतानर्थान् प्राज्ञो न प्रतिपद्यते ॥

महाभारत.

અર્થ—બુદ્ધિ વિધિને પહોંચી શકતી નથી, પણ બુદ્ધિને

તો વિધિ પ્હોચી વળે છે. વિધિથી આવેલા અર્થોને બુદ્ધિવાળો જાણી શકતો નથી.

શ્લોક ૩૨. [વહી જતાં°] કવિના વર્ણન સાથે વર્ણનની ભાષા પણ મનોહર છે, તેમ યોગ્ય વૃત્ત પસંદ કરવામાં તેની કુશલતા છે.

શ્લોક ૩૩ [વસંતે સ્થાપેલું° બીજું ચરણ 'નવાં લીલાં વસ્ત્રો°' એમ હતું] ચરણ ૨. 'લીલાં'=તાજાં આ અર્થમા આ શબ્દ ઘણીવાર વપરાય છે. ચરણ ૩. સરખાવો

पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चंपकैः पारिजातकैः।
अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फलपुष्पसमृद्धिभिः ॥
जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम्।
पांडोर्वनं तं संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥

महाभारत

(અર્થ—પલાશ, તિલક, આંબા, ચંપા, પારિજાતક અને ફલપુષ્પની સમૃદ્ધિવાળાં બીજાં ઘણા ઝાડથી જુદી જુદી જાતના સરોવરોથી અને પોયણીઓવાળા તળાવોથી શોભતા તે વનને જોઇને પાડુના હૃદયમાં કામ ઉત્પન્ન થયો.)

શ્લોક ૩૪ [ઉછળ્યું°] નર્મ=ગમ્મત.

પૃ. ૩૦. શ્લોક ૩૫. ચરણ ૧. 'ઉત્તુંગ નમ્ર.' ઉંચા છતા ફળભારને લીધે નમેલા. 'સહકાર,' સુગંધી જાતના

આંબા. ચરણ ૪. 'મિત્ર', વસંત કામનો મિત્ર કહેવાય છે.
मन्मथसुहृत्कालः

(**काव्यप्रकाश**)

શ્લોક ૩૭. [ધીમે ધીમે°] આખા કાવ્યના વર્ણનાત્મક શ્લોકમા આ શ્લોક સહુથી વધારે રમણીય છે. ચરણ ૧. જે પ્રમાણે પવનની મન્દ મન્દ લહરીઓની ગતિ થાય તેજ પ્રમાણે આ લીટીના શબ્દો વણ્યા જાય છે. 'ડોલતો', મન્દ વાયુ ઘડીમા રહી જતો લાગે અને ઘડીમા ધીમે ધીમે આવતો લાગે તે આ શબ્દથી તેમ તેના અર્થથી સંપૂર્ણરીતે પ્રકાશિત થાય છે. ચરણ ૨. 'નેત્રને તૃપ્તિ થાય,' પરિમળ પ્રસરે તેથી નહિ પણ સ્વતંત્ર રીતે વનની લીલા જોઇને. સ્પર્શ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ એ સર્વ ઈંદ્રિયોની તૃપ્તિનાં સાધન આવી જાય છે. ચરણ ૩. 'કોણ જાણે ક્યંહિ' * સરખાવો

---

* કોયલના ગૂઢ ગાનનૂં આ સાદું પણ અત્યંત કવિત્વ યુક્ત વર્ણન અતિ રમણીય તથા અદ્‌ભુત છે. મકરન્દે કુસુમમાળાની...લીટી સરખાવવાને સૂચવ્યું છે. પણ એ લીટી આ સાદી પણ તેથીજ કરીને વધારે સુંદર લીંટી કરતાં જ કવિત્વ ગુણમાં નિઃસંશય ઉતરતી છે. ' ઝાડના ઝુંડમાં છુપી ' એટલું પણ સવિકલ્પક જ્ઞાન હોવાથી એ લીંટીમાં કોયલનું—અને હેના ગાનનું—નિગૂઢપણું સંપૂર્ણ પ્રદર્શિત થતું નથી, ક્ષત થાય છે. અને આ

કોયલડી રહિ છુપી ઝાડના ઝુંડમાં રે, (કુસુમમાળા)

Thrice welcome, darling of the spring
Even yet thou art to me
No bird, but an invisible thing
A voice, a mystery. Wordsworth

(આવી ભલે મિઠિ વસંતનિ કોકિલા ! તું
પક્ષી નથી હજિ સુધી મુજ ઇન્દ્રિયોને,
તું કો અદૃશ્ય ચિજ છે સ્વર ને રહસ્ય.)

લીટીમાં-'કોણ જાણે ક્યહાં બેશીને' એ રમણીય અનિશ્ચિતતાના શબ્દોથી એ ગૂઢતા ઘણી જ સુંદર રીતે બતાવાઇ છે આથી પણ વધારે અનિશ્ચિતતામા લિપ્ત થયેલી, અને તેથી કરીને વધારે સુંદર, અને અત્યંત આધ્યાત્મિક રૂપથીજ છવાયેલી વર્ડ્સવર્થની કવિતા (મકરન્દે આજ ટીકામાં આપેલી) છે. વર્ડ્સવર્થને મન કોયલ તે પક્ષી નથી, પણ કોઇક અદૃશ્ય પદાર્થ, કોઇક શબ્દ, કોઇ ગૂઢ રહસ્ય,-આધ્યાત્મિક તત્ત્વ છે વર્ડ્સવર્થે એક સ્થળે કહ્યું છે કે સર્વે ઈન્દ્રિયોમાં-શ્રવણેન્દ્રિય સર્વ કરતા વધારે આધ્યાત્મિક છે, અને ત્હેનું કારણ એ જ કે શ્રવણેન્દ્રિય પોતાના વિષયની સાથે કોઇ પણ પ્રકારના-દૃષ્ટિના, સ્પર્શના, ઇત્યાદિના-સંસંર્ગની અપેક્ષા રાખ્યા વિના ત્હેનું ગ્રહણ કરે છે. માટે જ અદૃષ્ટ કોયલનો સ્વર તેને આધ્યાત્મિક તત્ત્વવત્ લાગે છે. એ સ્વર અને સ્વરનું અધિષ્ઠાન કોયલ તે અભિન્ન લાગે છે...કોયલ "કોણ જાણે ક્યહાં બેશીને ગાન ગાય છે " માટે જ એ ગાન સ્વર્ગીય છે.

સદર. પૃ. ૧૩૩, ૧૩૪.

શ્લોક ૩૮ [સાભળ્યું મોહ°] ચરણ ૨, "હવે"= હવે જયા. ચરણ ૩. પ્રિયાપંચમ=પ્રિયાનો પંચમ. કોયલ સપ્ત સ્વરમાનો પાચમો સ્વર **પ** બોલે છે એમ સાધારણ માનવું છે. રાજાએ કોકિલનો પંચમ સાભળ્યો છે અને હવે પ્રિયાનો પંચમ (પ્રિયાનું ગાયન) સાભળવા મન કરે છે. (પંચમ એ એક રાગનું નામ પણ છે.)

શ્લોક ૩૯. [જરા શંકા°] ચરણ ૧, 'શંકા' અર્થાત્ અનિષ્ટની શંકા. ચરણ ૪. "કૈ," કૈ ગાયન.

પૃ. ૩૧. શ્લોક ૪૦. [દિવ્ય રાગ°] ચરણ ૪. 'સર્વના' પશુ, પક્ષી વગેરે સર્વનાં.

શ્લોક ૪૧. [માધુર્ય એ°] ચરણ ૨. 'હલક'=રાગમાંનો સહુથી ઉચો અને મધુર સ્વર. રાગ કંપ સાથે ઉચો ચઢી જઇ અતિ મધુરતાથી મનોહર લાગે છે તે હલક કહેવાય છે. ચરણ ૩. 'દંપતી સર્વ,'=પશુ પક્ષીના જોડાં, *

---

* કુમાર સભવના ત્રીજા સર્ગમાં, કામ, મહાદેવને ધ્યાનચ્યુત કરી કામમોહિત કરવા પોતાના સખા વસન્ત સાથે આક્રમણ કરે છે ત્યાં વનનું આવું જે વર્ણન છે. સરખાવોઃ—
तं देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने । काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥ રતિની સાથે, પુષ્પચાપ ચડાવીને **મદન** તે દેશમાં

પાડુ અને માદ્રી માત્ર નહિ. ચરણ ૪. સ્વર વિશે દઈ વૃત્તિ જોડી=સ્વર સાથે એકાત્મ થઈ જઈ, ઊંચો ચડી કાંપતા સ્વરમા તલ્લીન થઇ તેથી થતી અન્તઃપ્રેરણાને અનુસરતાં. અમાનુષને આ ગાયનથી આવી વૃત્તિ થાય તો પાંડુની શી દશા ! વિકારમાં અવશેષ રહ્યું હતું તે ગાયને પૂરૂં કર્યું.

શ્લોક ૪૨. [ઘેલી બની°] આ શ્લોકનો અલૌકિક ભાવ શબ્દમા જણાવવો અશક્ય છે. અનુભવવાથી જ તે સમજાશે.

શ્લોક ૪૩. [સંગીતામૃત° ત્રીજા ચરણમા પહેલાં 'ખેચાયું' એમ હતું.] ઉપલા શ્લોકમાંના 'કૈક થાય છે' નું આ શ્લોકમા સવિસ્તર વર્ણન છે. ચરણ ૨. 'આવેશ,' જે આવેશને પશુપક્ષી અનુસર્યા હતાં તેવો જ. ચરણ ૩. ખેચાયું=ખંચાયું; પોતે યોગ્ય સ્થાનથી બીજે કંઇ ખેચાય છે એમ હૃદયને લાગ્યું, અપૂર્વ બળથી પોતે તણાતું હોય એમ લાગ્યુ. 'ખેચાયું' નો કર્ત્તા હૃદય છે (અધ્યહાર)*

આવ્યો ત્યારે પરાકાષ્ઠાએ ગયેલા સ્નેહથી યુક્ત તેવા ભાવને સર્વ દ્વન્દ્વોએ પ્રગટ કર્યો. કુમારસંભવ સ ૩, ૩૫. અને તે પછીના શ્લોકો.

* હાલનો પાઠ વધારે સારો છે. ઉપલી લીટીમાં આવેશ થયાનું વર્ણન છે, ત્યાં કર્તા 'આવેશ' છે કારણ કે તેમાં પાંડુ ધ્યાનપૂર્વક કશું કરતો નથી પણ આ લીટીમાં સ્મૃતિ જાગૃત થતા

'વેગ પૂર્ણ કરતાં'=જે આવેશ થયો હતો તે પૂર્ણ કરતા, તે પ્રમાણે વર્તન કરતાં, ગાયનથી થયેલા આવેશ પ્રમાંણે આલિંગન કરતા હૃદય ખંચાયું. 'સ્થિતિ' અર્થાત્ વાનપ્રસ્થમાં પોતે શું કરવા જાય છે તે. ચરણ ૪. 'વિકૃતિ' રોમાંચાદિ.

શ્લોક ૪૫. [પ્રિયે માદ્રી°] ચરણ ૧. મધુર સ્વરના પ્રકર્ષનો ધ્વનિ હજી રાજાના કાનમા છે; બોલતાં બોલતાં તેનું સ્મરણ આવ્યાથી રાજાથી વચમાં "આહા!" કહેવાઈ જવાય છે, 'આહા' ને આ લીટીના વાક્ય જોડે કશો સંબંધ નથી. ચરણ ૨. "જોયે" [પહેલાં એ પાઠ હતો] (પ્રાન્તીય)=જોઇએ.

પૃ. ૩૨. શ્લોક ૪૭. [સખી દેવી°] ચરણ ૧. 'સખી–દેવી–વ્હાલી,' રાજા જેમ આજે સખાથી સ્વામી અને સ્વામીથી કાન્ત થયો હતો, તેમ તેજ ક્રમમા તે મા-દ્રીને સખી, દેવી અને વ્હાલી એ વિશેષણોથી બોલાવે છે. ચરણ ૨. 'રંભા'=ઈન્દ્રના સ્વર્ગલોકમાંની સહુથી સુન્દર અપ્સરા અને કુબરના પુત્ર નલકૂબરની ભાર્યા. નન્દન (ઈન્દ્રના બાગ) મા જેવી રંભા તેવી તું અહીં રસમય

તે પોતાના વેગને પ્રયત્ન પૂર્વક રોકે છે માટે કર્તા 'પાંડુ' જ છે. અર્થ પણ આમાંજ વધારે વિશદ છે.

પાંડુ અને માદ્રી માત્ર નહિ. ચરણ ૪. સ્વર વિશે દઈ વૃત્તિ જોડી=સ્વર સાથે એકાત્મ થઈ જઈ, ઊંચો ચડી કાંપતા સ્વરમાં તલ્લીન થઇ તેથી થતી અન્તઃપ્રેરણાને અનુસરતા. અમાનુષને આ ગાયનથી આવી વૃત્તિ થાય તો પાંડુની શી દશા! વિકારમાં અવશેષ રહ્યું હતું તે ગાયને પૂરૂં કર્યું.

શ્લોક ૪૨. [ઘેલી બની°] આ શ્લોકનો અલૌકિક ભાવ શબ્દમા જણાવવો અશક્ય છે. અનુભવવાથી જ તે સમજાશે.

શ્લોક ૪૩. [સંગીતામૃત° ત્રીજા ચરણમા પહેલાં ' ખેચાયું ' એમ હતું.] ઉપલા શ્લોકમાંના ' કૈક થાય છે ' નું આ શ્લોકમા સવિસ્તર વર્ણન છે. ચરણ ૨. ' આવેશ, ' જે આવેશને પશુપક્ષી અનુસર્યા હતા તેવો જ. ચરણ ૩. ખેચાયું=ખંચાયું; પોતે યોગ્ય સ્થાનથી બીજે કંઇ ખેચાય છે એમ હૃદયને લાગ્યું, અપૂર્વ બળથી પોતે તણાતું હોય એમ લાગ્યુ. ' ખેચાયું ' નો કર્ત્તા હૃદય છે (અધ્યહાર)*

આવ્યો ત્યારે પરાકાષ્ઠાએ ગયેલા સ્નેહથી યુક્ત તેવા ભાવને સર્વ દ્વન્દ્વોએ પ્રગટ કર્યો. કુમારસંભવ સ. ૩, ૩૫. અને તે પછીના. શ્લોકો.

* હાલનો પાઠ વધારે સારો છે. ઉપલી લીટીમાં આવેશ થયાનું વર્ણન છે, ત્યાં કર્તા 'આવેશ' છે કારણ કે તેમા પાંડુ ધ્યાનપૂર્વક કશું કરતો નથી પણ આ લીટીમાં સ્મૃતિ જાગૃત થતા

'વેગ પૂર્ણ કરતાં'=જે આવેશ થયો હતો તે પૂર્ણ કરતા, તે પ્રમાણે વર્તન કરતા, ગાયનથી થયેલા આવેશ પ્રમાણે આલિંગન કરતા હૃદય ખંચાયું. 'સ્થિતિ' અર્થાત્ વાનપ્રસ્થમા પોતે શું કરવા જાય છે તે. ચરણ ૪. 'વિકૃતિ' રોમાંચાદિ.

શ્લોક ૪૫. [પ્રિયે માદ્રી°] ચરણ ૧. મધુર સ્વરના પ્રકર્પનો ધ્વનિ હજી રાજાના કાનમા છે, બોલતાં બોલતા તેનું સ્મરણ આવ્યાથી રાજાથી વચમા "આહા!" કહેવાઈ જવાય છે, 'આહા' ને આ લીટીના વાક્ય જોડે કશો સંબંધ નથી. ચરણ ૨. "જોયે" [પહેલાં એ પાઠ હતો] (પ્રાન્તીય)=જોઇએ.

પૃ. ૩૨. શ્લોક ૪૭. [સખી દેવી°] ચરણ ૧. 'સખી–દેવી–વ્હાલી,' રાજા જેમ આજે સખાથી સ્વામી અને સ્વામીથી કાન્ત થયો હતો, તેમ તેજ ક્રમમા તે માદ્રીને સખી, દેવી અને વ્હાલી એ વિશેષણોથી બોલાવે છે. ચરણ ૨. 'રંભા'=ઇન્દ્રના સ્વર્ગલોકમાની સહુથી સુન્દર અપ્સરા અને કુબરના પુત્ર નલકૂબરની ભાર્યા. નન્દન (ઇન્દ્રના બાગ) મા જેવી રંભા તેવી તુ અહીં રસમય

તે પોતાના વેગને પ્રયત્ન પૂર્વક રોકે છે માટે કર્તા 'પાંડુ' જ છે. અર્થ પણ આમાંજ વધારે વિશદ છે.

દીસે છે. ચરણ ૩. નયનમાંથી પ્રકાશિત થતા પ્રેમને રસ રૂપે વર્ષતો કલ્પ્યો છે. ચરણ ૪. ' હાય ! ' સતી ધાસ્તી પામે છે તેથી ખેદ કરી કવિયે હાય શબ્દ મુકયો નથી, પણ, જે અનિષ્ટની સૂચના થાય છે તેથી થતી માદ્રાની મનોવૃત્તિનો અનુરૂપ ' હાય ' શબ્દ છે.

શ્લોક ૪૮ [ગીત પૂર્ણ°] ચરણ ૨. ' કંઇ મિષે, ' કંઈ મિષે ને બદલે જે મિષ રાજાએ કહાડયું તેના શબ્દો રાજા પાસે કહેવડાવ્યા હોત તો રસની નિષ્પત્તિ વધારે યોગ્ય રીતે થાત એમ પ્રથમ લાગે છે, પણ, વધારે મનન કરતાં માલમ પડે છે કે કાવ્ય દશ્ય (નાટક) હોત તો મિષ આર્થ જોઇઅત, પણ, કાવ્ય શ્રાવ્ય હોવાથી તે આર્થ હોતાં રસનો ભંગ થાત. ' મિષ ' એ શબ્દની જરૂર છે અને શું મિષ તેની જરૂર નથી. ચરણ ૩. રાજાની પ્રવૃત્તિ જોઈ માદ્રા 'ક્ષમા' કહી તેને નિવારે છે, રાજા વિનંતી 'પ્રાણ' એટલા સંબોધનથી કરે છે, માદ્રી "નહિ" કહે છે, 'બોલી' =બન્ને જણ બોલ્યા પછી.* ભુજા=ભુજ. બન્ને શબ્દ ખરા છે.

---

* પ્રથમ ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે હતો.
" ક્ષમા "–" પ્રાણ " –" નહીં " બોલી લે છે એને ભુજા વિષે.
આમાં દરેક શબ્દ જુદાં જુદાં અવતરણ ચિહ્નોમાં હતો તેથી મકરન્દ માદ્રી અને રાજા વચ્ચેનો આ એકશબ્દી

શ્લોક ૪૯. [રે હાય°] ચરણ ૪. 'દુઃખે ભર્યા નયન,' અત્યન્ત ભયને સમયે નયનમાં આંસુ આવતાં નથી પણ, નયનની અવસ્થા દુઃખે ભરી દેખાય છે.

શ્લોક ૫૧. [બહુ બ્હીતી°] ચરણ ૪. 'કયહિં જવું' =શું કરવું.

પૃ. 33. શ્લોક ૫૩. ચરણ ૧. 'જાણું બધું'=ઋષિનો શાપ છે તે અને જેથી નિશ્ચિત અનિષ્ટ થવાનું છે તેવી પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેવું જોઇએ તે બધું જાણું છું. 'સ્થિતિ આ,'=હાલ અનુભવું છું તે સ્થિતિ, અનિષ્ટ હાથે કરીને આણું છું તે જાણું છું તે છતાં પોતાને અટકાવી શકતો નથી તે સ્થિતિ, 'નવીન' અપૂર્વ, પ્હેલાં નહી અનુભવેલી એવી. વિકારનું આટલું પ્રાબલ્ય અને પોતાની આટલી બલહીનતા પ્હેલાં કદી જોવામાં આવ્યાં નહોતા. આખા કાવ્યનું તાત્પર્ય આ શ્લોકમાં સંપૂર્ણરીતે આવી જાય છે. મનુષ્યના મનમાં સદ્ અને અસદ્ વૃત્તિનો વિરોધ થતાં તે કેટલીક વાર નિર્બળ થઇ જઇને જાણીજોઇને અસદ્વૃત્તિનો જય થવા દે છે અને અવિચારી થઇ અનિષ્ટમાં ઝંપલાવે

સંવાદ માને છે. હાલના પાઠમાં તે એકજ વ્યક્તિની સળંગ ઉક્તિ છે–પાસે જતા **પાંડુને** નિવારવા કહેલી **માદ્રીની**, અથવા પ્રતિકૂળ થતી **માદ્રીને** વીનવવા ત્રૂટક શબ્દોમાં કહેલી **પાંડુની** (સરખાવો: " પ્રાણ–ક્ષમા–પ્રસાદ." પૃ. ૧૩૧)

છે તે અહીં સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું છે. સદાચાર માટે એકલું સદાચારનું જ્ઞાન બસ નથી. મનુષ્યને એક વાર જ્ઞાન થયું કે અમુક કૃત્ય સારૂં છે, અમુક કૃત્ય નઠારૂં છે, અમુક કૃત્યથી સુખ થશે, અમુક કૃત્યથી દુઃખ થશે; અમુક કૃત્ય કરવું જોઇએ, અમુક કૃત્ય ન કરવું જોઇએ: તો તેટલાપરથી તે સારૂં જ કૃત્ય કરશે અને નઠારૂં નહિ કરે એમ નિશ્ચય થતો નથી. જ્ઞાની એટલા સદાચરણી એવો નિયમ થઈ શકતો નથી. સદ્‌ગુણનું જ્ઞાન છતા તેનું આચરણ કરવાનું બળ ઘણીવાર મનુષ્યમા હોતું નથી. નીતિ શાસ્ત્રનું આ તત્ત્વ સોક્રેટિસ જેવા તત્ત્વચિંતકને માલમ નહોતું. તેનું કહેવું હતું કે સદ્‌ગુણી થવા માટે એકલા જ્ઞાનની જરૂર છે. મનુષ્યની ખાતરી થઈ કે સત્ય એ સદ્‌ગુણ છે અને સદ્‌ગુણ પાળવો જોઇયે તો તે સત્ય જ બોલશે. આ વિચારમા ભૂલ એ છે કે સદ્‌ગુણી થવા માટે જે દૃઢ આગ્રહ અને મનને અંકુશમાં રાખવાનું બળ અવશ્ય છે તે એમાં ધ્યાનમાં લીધું નથી. જ્ઞાની સદ્‌ગુણી નથી હોતા એમ નહિ પણ તે મનના બળ વિના નહિ. એક લેટિન કવિ કહે છે કે vidio meliora protoque deteriora sequor (હું સારો માર્ગ કયો છે તે જોઉ છું અને તે પસંદ કરૂં છું. પણ, નઠારે માર્ગે જાઊંછું.) મનુષ્યનું મન નિર્બળ છે અને વિકારો

એટલા પ્રબળ છે કે સન્મતિ છતાં તદનુસાર વર્ત્તન થતું નથી. જ્ઞાન થયું કે કૃતાર્થ થયા એ મત ભૂલ ભરેલો એટલા માટે છે કે સદાચરણથી આનન્દ મેળવવાની આશા એ જ સદાચરણ પળાવવા બસ નથી. કવિ વર્ડ્સ્વર્થ જેવો શુદ્ધ સાધુ પુરુષ પણ કહે છે કે " I feel the weight of chance desires (મને અકસ્માત ઉઠતી ઇચ્છાઓનું દબાણ લાગે છે, મને બીક લાગે છે કે આકસ્મિક ઇચ્છાઓનું બળ મારાથી નહિ અટકાવાય). જ્ઞાન થયા પછી પણ સન્માર્ગે પ્રવર્ત્તન કરવાનું બળ જોઇયે તે મનુષ્યે ક્યાંથી લાવવું ? સદ્ગુણના આદર્શ (model)ભૂત ઇશ્વરમા વિશ્વાસથી અને તે ઇશ્વરની ભક્તિથી. એ બળવિના મનુષ્ય પોતાના પ્રયત્નથી હમેશ સદાચરણી થઇ શકતો નથી. બુદ્ધદેવે નીતિનો આદર્શ ઘણો ઊંચો સ્થાપ્યો અને સદાચરણનો ઉદાર અને ઉન્નત માર્ગ બતાવ્યો, પણ, એ સદાચરણ એ સુનીતિ પાળવાનું બળ ક્યાંથી લાવવું તે ન બતાવ્યું. બૌદ્ધ માર્ગમા આ જ મોટી ન્યૂનતા છે કે સુનીતિનો ઊંચામાં ઊંચો આદર્શ, સુનીતિની પ્રેરણા કરનારા અને તદનુસાર વર્ત્તન કરવાનું બળ આપનાર જે ષડૈશ્વર્યગુણસંપન્ન ભગવાન તેનો એ માર્ગમા સ્વીકાર નથી. એ ભગવાન વિના સદ્ગુણનો આદર્શ બીજો

કોઈ નથી. એના વિના સન્મતિદાતા બીજો કોઈ નથી, સદ્વર્તનબલનિધિ બીજો નથી. તે ભગવાન સ્વેચ્છાબળે સ્વતંત્ર છે, તેનામાં 'સ્વઇચ્છાબલ સુક્રિયાની' શક્તિ પૂર્ણ છે તે જ્ઞાન પ્રમાણે સદા સુક્રિયા માત્ર પોતાને બળે કરી શકે છે. બુદ્ધે સ્વતંત્ર સ્વેચ્છાબળવાળો પરમાત્મા માન્યો નહિ તેથી જ મનુષ્ય માટે કરેલા નીતિના નિયમ બલહીન થઇ પડયા; નીતિના આદર્શના (ભક્તિથી આવતા) બળવિના માત્ર પોતાના બલથી નિર્બળ મનુષ્ય કયા લગણ ટકે ? ભક્તિવિના એકલા જ્ઞાનથી કેમ બસ થાય ? પામર ક્ષુલ્લક મનુષ્ય ઘણીવાર જ્ઞાન છતાં પાપ કરે છે, દીવો લઇ કુવામાં પડે છે. વિકારથી થતી અધોગતિ જાણ્યા છતાં તે વિકારમાં ફસી પડે છે. સદાચરણ અને સદ્ગુણથી ધર્મની પદવી પામેલા યુધિષ્ઠિરે પણ એક પ્રશ્નનો અસત્ય ઉત્તર દઇ સ્વાર્થને જીતવાની પોતાની અશક્તિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. હબસીઓની ગુલામગીરી, ભારે જુલમી નિરંકુશ રાજાઓની પ્રજાનું દાસત્વ, મનની આ અસ્વતંત્ર વિકારાધીનતા આગળ કંઇ નથી. આ અમૂલ્ય નીતિતત્ત્વનો ઉપદેશ આ કાવ્ય પરોક્ષ રીતે કરે છે.

પૃ. ૩૩. શ્લોક ૫૪. [વિચાર કરવા°] માદ્રીમાં હવે કામાચાર (Freewill) રહ્યો નથી.

શ્લોક ૫૫. [નહીં ચાલે°] ચરણ ૧. ' ગત વખત '

ભૂતકાળ. કવિ કહે છે કે મારી કલ્પના ભૂતકાળમા આથી અગાડી ચાલતી નથી; હવે શું બન્યું તે કવિનું હૃદય જાણી શકતું નથી, કવિ તે રસમય દૃષ્ટિથી જોઇ શકતો નથી. અહીંથી કવિની કલ્પના અટકે છે. (કથા જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે મહાભારતમા જોવું.) ચરણ ૨. ' શબ્દો છેલ્લા ' મૃત્યુ પામતા રાજાના છેલ્લા શબ્દો. ચરણ ૩. ભાગ્યું તૂટયું બોલતા રાજાનો પ્રાણ નિકળી ગયો. ચરણ ૪. અન્વય. પણ હવે તો એ પછી હજારો વર્ષો વહિ ગયાં. કવિની કલ્પના તે સ્મૃતિમાં આણી શકતી નથી. કાવ્યનો રસ ઘણું કરી કરૂણપ્રધાન છે.

પૃ. ૩૪. ઉપાલંભ

મૂળ લખાએલું પ્રો. બલવતરાય ઠાકોરને ઉદ્દેશીને.

જોયું મે૦: અન્વય:—[તારામાં જે કૈક (મિત્રસ્નેહ)] જોઇને હું સદૈવ છેક હર્ષોન્મત્ત બનતો તે આજે કોણ જાણે કયા છે ? [તેને શોધવા] મે તારા નયનમા જોયું પણ મને એ ન મળ્યુ, તારા શબ્દોમાં પણ ન મળ્યું. અરે ! [તારા તરફથી] આવી ઉદાસીનતા—(સ્નેહનો અભાવ, indifference) મે આ પહેલા કદી અનુભવી નહોતી. [મારા] મુખ ઉપર વ્યાપેલી દીનતા પણ હે કઠોર ! તે ન જોઇ ?

ધોવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું પણ હે સખે ! તે પુરાણું–અસલ હતું તેવું–બનતું નથી. શ્રી કરુણાશંકરની હાથપ્રતમા 'પુરાણું' ને બદલે 'પુરાનું' છે તે પણ સમીચીન છે. કાન્તે અન્યત્ર પણ 'પહેલાનું' એ અર્થમા 'પુરાની' શબ્દ વાપર્યો છે, જેમ કે 'પુરાની પ્રીત.'

એ અસલ હતું તેવું બનતું નથી તથાપિ તે હાલ પણ પહેલાના જેવું જ તારૂં છે, નિર્મલ નથી પણ તારા તરફ ખરૂં છે, સાચું (true, faithful) છે, મૈત્રીભાવ સાચવી રહ્યું છેઃ અને એ હૃદય પોતાના આત્મગહનમાં તારા વાત્સલ્યનું પ્રતિબિંબ હમેશા છતું (સ્પષ્ટ–વ્યક્ત) રાખતુ રહેશે.

પૃ. ૩૬. ચક્રવાક મિથુન.

પ્રથમ મે, ૧૮૯૦ ના બુદ્ધિપ્રકાશમા પ્રગટ થયું. તેમાં અર્થદૃષ્ટિએ કાવ્યના ખંડો પાડેલા છે અને તે ઉપર 'સેહેની' (પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર) ની ટીકા પ્રસિદ્ધ થયેલી તે નીચે આપી છે. પૂર્વાલાપમા એ ખંડો નહિ બતાવેલા હોવાથી, જે ખંડો ઉપર ટીકા છે તે ખંડો શ્લોકના પ્રતીકોથી બતાવ્યા છે.

સૂર્ય અને કમલ, ચંદ્ર અને કુમુદ એવાં કેટલાંએક પ્રેમી જોડા સંસ્કૃત કવિઓએ કલ્પ્યાં છે. ચક્રવાકચક્રવાકી વિષે તેઓની કલ્પના એવી છે કે એ બન્નેનો પરસ્પર પ્રેમ

એટલો બધો હતો કે બેમાંથી એકનું મોત થતા બાજું તેની પાછળ જીવ કહાડતું; તેમાં દૈવયોગે કોઇના શાપથી દરેક રાત તેમને વિયોગમા કહાડવાની થઇ ત્યારના, તેઓ રોજ સાંજથી સવાર સુધી કોઈ નદીને સામસામે કાઠે કે બીજે એવે જ કોઈ સ્થળે બેસીને આખી રાત એક બીજાને ગદ્‌ગદ સ્વરે બોલાવવામા ગાળે છે, અને દિવસે એક ઘડીભર પણ વિખુટા પડતાં નથી. આ કાવ્યમા ચક્રવાકચક્રવાકીનું હૃદય મનુષ્ય-હૃદય જેટલું જ સુકુમાર કલ્પ્યું છે. ફેર માત્ર એટલો કે મનુષ્યનું વિશાલ હૃદય અનેક મહાન અને તીવ્ર વિકારોથી કંપાયમાન થાય છે; પણ આ પક્ષિઓનું હૃદય એક પ્રેમ-નો જ મહાવિકાર અનુભવે છે. 'સ્નેહ બાલ' ચક્રવાકના નિરૂપણદ્વારા મનુષ્યહૃદય પ્રેમમયજ બની રહ્યું હોય એ વખતની તેની સ્થિતિ સૂચવવાનો આ કાવ્યનો હેતુ છે.

૧. [પ્રસરી રહી°] રંગભૂમિ પર્વતોથી છવાયેલી છે.

૨. [સરિતના°થી ઝાંખા ભૂરા°] સંધ્યાનો સમય નજીક આવતા ખીણ જેવા પ્રદેશમાં વ્હેતી નદીના પાણીમાથી પાછલા પ્હોરનું તેજ જવા માડે છે, સૂર્યના કિરણો ધીમે ધીમે ઊંચી ઊંચી ટેકરી ઉપર જતા જાય છે. તેમ તેમ નીચી ટેકરીઓની હાર, વાદળાના પ્રતિબિંબથી 'ઝાખા ભૂરા' સમુદ્રની તરગમાળ જેવા જણાય છે; અને પર્વતોથી ઘેરા-

ચલા આ પ્રદેશમાં ચારે તરફ અંધકાર તા જાય છે. એટલે, સૂર્યાસ્ત થતાજ અવશ્ય થનાર વિરહના વિચારથી, આ 'રસમહીંજ પરસ્પર મગ્ન' યથાર્થ 'રસજ્ઞ' 'કિશોર' 'વિહગયુગ્મ' ચિંતાતુર થવા માડે છે. નાયિકા 'સભય' થાય છે. દુઃખથી ઊંચું જોતાં નાયકની આખમા પાણી આવે છે. પણ પૂર્ણ પ્રેમી હોવાથી હરેક એક બીજાનું આશ્વાસન કરે છે.

૩. [વિહગ યુગ્મ°] આ સ્થાનમા બીજાં કોઇ પણ પ્રાણીનો પગરવ હતો નહીં, અને તેથી જ યથેચ્છ નિરંકુશ 'રમણ આચરવા'ની સ્પૃહા રાખનાર આ દંપતીને એ ગમ્યું હતું.

એક બીજાંનો સ્નેહ કેટલો ગાઢ હતો અને બન્નેનાં અંતઃકરણ કેવા સુકુમાર હતાં તે સૂચવવા, પક્ષિયોનિનાં નાયકનાયિકાનાં સુખદુઃખમાં વાંચનારને રસ ઉપજાવવા, એમના જીવનનાં ચિત્રરૂપ આ આખા દિવસના એમનાં 'રમણ' નું ૪, ૫, ૬, ૭ કડિઓમાં વર્ણન કર્યું છે.

૪. [ઊંચે બેસી°થી ન્હાના ન્હાના°] (સંસ્કૃત આવલી=ખીચોખીચ હાર. ઉત્તાન કચ્છ*=થોડા પાણી ઉપર સ્હેજ જણાતી લીલોતરીવાળી જગા.) વિયોગનો

---

* કચ્છ=ભેજવાળી જગા. marshy place. આપ્ટે. ઉત્તાન=ઢળતી sloping આપ્ટે.

વખત પૂરો થતા જ તેઓ એકઠા થઇ જતા. સૂર્ય તેજમાં જ તેઓએ સંયોગનું અગાધ સુખ અને અંધકારમાં જ તેઓએ વિયોગનું અગાધ દુઃખ અનુભવેલું, તેથી સૂર્યો-દયથી તેમને પ્રેમોદય જેવી જ વિરલ અસર થતી. અને તે જોતાં, ને સાથે હમણાં જ પૂરો થયલો અંધકાર ક્ષણભર સાભરતાં, તેઓ ‘ ઘેલાં જેવાં ’ થઇ જતાં. સૂર્યોદયને અને પ્રેમોદયને સમાન જ માનતાં તેથી સૂર્યોદયના ‘ અદ્ભુત ’ રંગથી ‘નવીન’ બનતી સૃષ્ટિના ‘સકલ’ ફેરફારો તેઓ રસાર્દ્ર ચિત્તે જોતાં. પ્રભાતના હિમથી ‘ ઘાટા ભીના ’ ઝાડનાં પાદડા અરુણોદયથી ‘માણિક્ય’મય બને છે, અને તેમા થોડા વખતમાં સોનેરી કિરણો પ્રસરી રહે છે. થોડીવારમા બીજી બાજુએ મૃગોના લલિત ખેલ, અને પાસેની

પૃ. ૩૯. કુંજોમા રસિક ‘તરુણો’નાં પરિભ્રમણ નજરે પડે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે આવેલાં ન્હાનાં મોટા સ્વચ્છ તલાવો રમણીય લાગી શાંત ચિત્તને ‘મુદિત’ કરે છે. આઘેથી આવતા મધુરા ગાયન જેવા અવા-જથી મન આહ્લાદ પામે છે. અને સવારની સુગંધ મ્હેક સર્વે દિશામાં ફેલાઇ રહે છે.

૫. [અસર સુંદર૦] ધીમે ધીમે દિવસ ચ્હડતો જાય છે અને સૂર્યનાં કિરણો ઘોર ઘટાઓમાં પણ પ્રવેશ કરે છે.

૬. [શાખાઓમા૦થી કાંઠે બેસી૦] આ કડીમાં ગરમીના વખતને યોગ્ય ક્રીડાઓનું મધુરૂં વર્ણન કર્યું છે. ઝાડના પાદડાંઓમાં ચક્રવાકી સંતાઇ જતી અને પોતાને શોધી કહાડી સમીપ આવતા ચક્રવાકના રસમય લોચન જોઇ 'હૃષ્ટ' થતી. બન્ને (મુગ્ધ) નિર્મલ પ્રેમના આવેશમા એકબીજાંને કોટી કરતા. વળી, એકેક પાખ અને પગ સાથે રાખી દિલ એક તેમ કાયા પણ અભિન્ન જેવી કરી એક સાથે ઉડવાનો પ્રયત્ન કરી નિષ્ફળ જવામાં સરલ આનંદ અનુભવતા. ચક્રવાકી સરોવરમાં આઘી જઇ સ્નાન કરતી ત્યારે ચક્રવાક પાછળથી આવી જલસિચન કરી લજ્જા અને આનંદ ઉત્પન્ન કરી રીઝતો. પછી તડકો જરા નમવા માડ્યો, એટલે તેઓ નદી કિનારે આરામ લેતા; પાણીમા નજર નાખતા પોતાની અને જરા આઘે બીજાંની* અવ્યક્ત

પૃ૦ ૩૮.

* બીજાંની ત્યાં પ્રતિકૃતિ ભણી એક દૃષ્ટિ તણાય : [દર] એકની દૃષ્ટિ બીજાની પ્રતિકૃતિ ભણી તણાય છે અથવા એકબીજાની દૃષ્ટિ એકાબીજાની પ્રતિકૃતિ ભણી તણાય છે. આ ગદ્ય વાક્યને અર્થ-ઘન કરીને ઉપરની પંક્તિ લખી જણાય છે 'બીજાંની' ને બદલે 'બીજાની' એક વચન જોઇએ. પૂરાં અગો૦-પાણીમાં એકાબીજાનાં અંગો પૂરેપૂરાં દેખાતાં નથી પણ એ અવ્યક્ત પ્રતિબિંબ જોઇને પણ આ યુગલનો પ્રેમ વધતો હતો. સંપાદક.

માધુરી છબી દેખાતી, એટલે નજર છબી તરફ જ રાખી એકબીજાં તરફ સરતા સરતા અચાનક 'ગાઢ આશ્લેષ' સાધતાં. (દૃષ્ટિ=આંખ.)

૭. [પ્રણયની°] વિરહસમયનો અધકાર ધીમેધીમે પાસે આવતો જાય છે એ આવા વિલાસોમા કેમ સાભરે.

૮, ૯. [હાવાં રક્ત° થી અંધારાના°] (મંદ્રઘોર= પોલા ખોખરા કાલા અવાજ) પણ 'અદ્‌ભુતરંગ'થી 'સકલ સૃષ્ટિ'ને 'નવીન' કરનાર પ્રેમ-તેજ જેવું જ સૂર્યતેજ જેમ જેમ પૃથ્વી તજી આકાશ તરફ અને ત્યાંથી દૃષ્ટિમર્યાદા બ્હાર જવા લાગ્યું, અનુરાગ ઉપજાવીને જતી રહેતી 'રક્તદ્યુતિ'ને લીધે ઝાડો જેમ જેમ (સરોવ) ઝાંખાં થવા લાગ્યા, અને રૂપરંગની બધી લીલા જેમ જેમ જમીન ઉપરનાં આ વનને તજીને આકાશના વાદળો તરફ જવા લાગી (ઝાડ, સરોવર, નદી, પર્વત વગેરે સૃષ્ટિના બધા રમ્ય દેખાવોમા દેવતાઓ અધિષ્ઠાન કરે છે એ વિચાર ઇંગ્લિશ કવિતામાં ઘણી વાર આવે છે.) તેમ તેમ આ 'સ્મૃતિનાશ' રૂપી (જવનિકા) પડદો તેમની આંખોથી દૂર થયો. 'અવધિ અંકુશ' અંતરમા ખૂંચવા લાગ્યો—વિધિપ્રેરિત વિયોગનો આબેહૂબ ચિતાર તેમની નજર આગળ ખ[illegible] થયો: સંયોગના 'વિરસ સુખ'મા પણ એ અનિવાર્ય[illegible]

એક પળ *અનુભવ્યો. તે વખતનો અંતરમા પેસી જતો
પ્રલયાંધકાર, તે વખતનો કોઈ બેફિકર
પૃ. ૩૯. કે ક્રૂર પ્રાણીના અનભિપ્રાય અવાજથી
થતો મર્માઘાત, તે વખતના (નિષ્ઠુર
પ્રાણ) હૃદય હીન કાલનું અસહ્ય આળસ—આ
વિગેરેના એક્કી ઘડીએ થયલા તાદૃશ ‘ આભાસ ’ થી
આ બન્ને ‘ સ્નેહબાલ ’ દીવાના થઈ ગયા, (છેલ્લી લીટીના
યતિભંગથી આ ‘ યુગલની ’ ‘ ઉન્મત્ત’તા સુપ્રદર્શિત કર-
વાની કવિની યોજના સ્તુત્ય છે. પ્રસ્તુત મનોવિકારનાં
સામાન્ય રૂપને મૂર્ત્તિમાન કરવાને કવિએ પસંદ કરેલું વૃત્ત
એટલે કે કવિયે પસંદ કરેલો લયબંધ (rhythmical
scheme) સમર્થ હોય, તો પણ એ મનોવિકારમાં અચા-
નક થતા અસાધારણ વધારાને અથવા હરકોઇ જાતના
અસાધારણ ફેરફારને સુપ્રદર્શિત કરવામાટે એ મનોવિકારનાં
શરીરરૂપ પેલા લયબંધમા અસાધારણ વિકૃતિ જણાવવાની
જરૂર છે.)

---

* “ અનુભવે, **ન છતાં**, ક્ષણ એક તે ” એ પરથી એમ
દર્શાવવાનો આશય છે કે હજી તો સાંજ છે, વિરહને વાર છે,
પણ તે વિચાર એટલો પ્રબલ છે કે ક્ષણ વાર તો **યામિની,
દુઃખ, કાલ, પ્રાણીઓની કઠોર ચીસો** વગેરેનો સાક્ષાત્કાર
અનુભવે છે તા.૩-૩-૧૮૯૦ નો કાન્તનો પત્ર.કાન્તમાલા પૃ. ૩૨૩.

૧૦, ૧૧, ૧૨. [થઈ તથાપિ°થી રોમે રોમે° (સમુ-ચ્છ્રિત=ઊંચે.) આ ઓથારથી મહાપ્રયત્ને વિમુક્ત થઇને સંયોગકાલ જેમ બને તેમ લંબાવવા 'દિનતેજ' ની પાસે જવા તેઓ 'અવકાશ' માં ચડતા ચડતા એક પછી એક "ઉન્નતસ્થાન' 'ગ્રહણ કરતા' જાય છે. છેક શૂન્યહૃદય થઈ જાય છે. ફક્ત જેમ જેમ વિધિપ્રેરિત વિયોગ નજદીક આવતો જાય છે તેમ તેમ તેઓનો પ્રેમ ઉગ્ર થતો જાયછે; તેમ તેમ તેઓનું દેહ-વિભિન્ન જીવન માત્ર દેહવિભિન્ન જ થઈ જાય છે. અને સારા આસ્માનમા નજર નાંખે છે તો બધુજ 'રસસૂનું' દેખાય છે. 'આછી આછી' ધાબાં જેવી 'વાદળીઓ' લૂલી પાંખવિનાની હોય તેમ ગમે તે દિશામા 'તણાય' છે 'રવિબિંબ' પશ્ચિમ સમુદ્રને અડકે છે. તેઓ પર્વતમાળની ટોચથી પણ ઘણે ઊંચે ચડે છે. વધારે ઊંચે ચડી શકતા નથી. સંધ્યાન્તની એક 'ચપલ' 'ક્ષણ' રહી છે-'આખરની' એકજ ક્ષણ ! તેઓ એક બીજાંને બાઝી પડે છે 'કંપિત' હૃદયને એક કરી નાખે છે. છૂટા છૂટા 'વિરહભય' નો દાહ 'સહન ન થતા'

પૃ. ૪૦. 'મત્ત' જેવાં 'પાછા' ભેટે છે—ત્રીજીવાર ભેટે છે. ' સંમૂઢ' થઈ જાય છે.

૧૩ [ટળવળે° અને પાષાણોમા°] ચારે તરફ સુનકાર

જોઇને ' પ્રેમી ' ' ટળવળે ' છે પણ શું કરે ? સર્વશક્તિમાન સૃષ્ટિક્રમ આગળ બીચારા પ્રાણીનું શું ગજું ! આ જ આ કાવ્યનું હાર્દ છે. મનુષ્યની આશા તૃષ્ણા લાલસા ગમે તેવી ઉચ્ચ હોય ગમે તેવી ચિત્તહારક હોય, પણ, સૃષ્ટિક્રમ વિરુદ્ધ હોય તો મૃત્યુથી જડાત્મા થયા સિવાય કે ઉન્માદથી ચૈતન્યહીન થયા સિવાય કે નિરાશાથી મન વાળ્યા સિવાય ચોથી કઇ બારી ! સૃષ્ટિક્રમની સનાતનતા (immutability) નું જ્ઞાન જેમ જેમ વધતું જાય છે, સ્પષ્ટ થાય છે દૃઢ થાય છે, તેમ તેમ આ પ્રકારની નિરાશા ઉગ્ર થતી જાય છે. અલબત્ત, મનુષ્યવીરોના વિશ્વશ્રેય માટેના મહાપ્રયાસથી અને દરેક જમાનાના અગણિત મનુષ્યોનાં વલણથી પણ આપણી આકાંક્ષાઓ એક પછી એક ઉત્તરોત્તર સાફલ્ય પામતી જાય છે, અને પરિણામે, ' નિરવધિ શતશૃંગ ફરતાં, ' (વસંતવિજયમાંથી) એવો પણ સમય આવશે જ કે જ્યારે હાલની મનવાછિત આપણી બધી ઉત્કૃષ્ટ મુરાદો યથાયોગ્ય સિદ્ધ થઇને, મનુષ્ય જાતના હાલના દરેક પ્રકારના વ્યાધિ આધિ તદ્દન નાબુદ થઈ જશે. એ દિવ્ય તેજોમય દિવસનો અરુણોદય થઇ પણ ચૂક્યો છે. " Not in vain the distance beacons " (Vide Tennyson's Locksley Hall) પણ દરમ્યાન જ્યાં સુધી સૃષ્ટિનો

સનાતન ક્રમ અને મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તહારક લાલસાઓ એક બીજાંને એકતાન નથી થયા, ત્યાંસુધી પ્રવર્ત્તતા બેસૂરથી આપણા કાન ફુટે એમા શી નવાઇ ? સંગીત સાંભળવાની સ્પૃહા રાખનાર શ્રોતાથી કઠોર આલાપ તે કેટલી વાર સુધી સંખાય ? પણ આ દુનિયાં તો એવી છે કે જાણે ઘણા આઘા ભવિષ્યના કોઈ જમાનામાં શરૂ થનાર સંગીતને માટે હાલના જમાનાઓને આલાપ કરવો પડે છે ! ચક્રવાક દંપતીને કવિયે મનુષ્યપ્રેમની મૂર્ત્તિરૂપ કલ્પ્યું છે અને એ દંપતીનો અનિવાર્ય વિયોગ મનુષ્યચિત્ત અને મનુષ્યસૃષ્ટિક્રમ વચ્ચેના વિરોધનું ઘણું વધારેલું બિંબ છે. એવા અત્યંત વિરોધમાં સચેતન રહીને જીવવું અશક્ય છે. ચક્રવાકી બીચારા મનુષ્યહૃદયની માફક ઉંડો દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને જરાક આ ? પાષાણમયી જરાક ઓછી રસતેજ હીન સૃષ્ટિને માટે તલસે છે. *

* ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ,
આનાથી કૈ અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ

આજ ભાવ નીચેના સંસ્કૃત શ્લોકમાં છે તે, બે કવિઓ અકસ્માત એક જ કલ્પના સ્વતંત્ર રીતે કરે છે તેનો બરાબર દાખલો છે.

किमिह किमपिदृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा
व्रजति दिनकरोऽय यत्र नास्त कदाञ्चित् ।

૧૪, ૧૫. [પ્રવદતાં અટકી° થી અવર કાંઇ°] (રુજ=વેદના. ગર્ભાત્મા=અંતરાત્મા. સ્ફુરિત કરતા=હલાવી નાંખતા,) (હજી અર્ધું 'રવિબિંબ ઉદધિની બહાર છે; હૃદયની દિઙ્મૂઢ નિરાશાથી ઉત્પન્ન થતી ચક્રવાકીએ ઉચ્ચારેલી વ્યગ્ર પ્રાર્થનાને કંઇપણ કાલ લાગતો નથી.) હૃદયને ઠંડુ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવાની વિવેક બુદ્ધિની ફરજ છે. સુકુમાર સ્ત્રીનું, ધૈર્યવાન પુરુષ આશ્વાસન કરે છે. પણ પોતાની આંખે પણ આખી ધરા (તેઓ ઘણેજ ઊંચે હતાં) એવીજ "રસસૂની" દેખાય છે ત્યાં શું આશ્વાસન કરે? 'આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની હાય! આશા જ કેવી' એથી વધારે કંઇપણ કહેવાને અશક્તિમાન 'પ્રણયવીર' પ્રિયહૃદય (sweetheart)-

---

भ्रमति विहगसार्थानित्थमापृच्छमानो
रजनिविरहभीतश्चक्रवाको वराकः ॥

काव्यमीमांसा पृ. ६०

અર્થ—"જ્યાં આ સૂર્ય કોઇ દિવસ અસ્ત ન પામે એવું કોઇ પણ સ્થાન આ જગતમાં જોયું છે અથવા સાંભળ્યું છે?" એમ, પક્ષીઓના કાફલાને પૂછતો પૂછતો રાત્રિવિરહથી બીધેલો બિચારો ચક્રવાક ભટક્યા કરે છે.

ને નિરાશાની અવધિથી ચુરા થતા કેવી રીતે જોઈ શકે ?
એવા ઘાતકી ' વિરહ ' નો ' જીવન ' સહે
પૃ. ૪૧ પણ સંહાર કરતા છેલ્લી ઘડીની ' એકતા '-
નો ઉત્કૃષ્ટ આનંદ મેળવવાનો એ કેમ નિશ્ચય
ન કરે ?–રસાતલ જતા સૂર્ય તરફ એક છેલ્લી દીર્ઘ દૃષ્ટિ
નાંખતા તેઓ એક બીજાને વળગીને ' નયન મીચી ' દઇ
ગહનમા ઉતરી પડે છે–કવિની કલ્પનાને ' કાલનો પ્રવાહ '
સ્તંભિત થયો લાગે છે. (ગહન=મૃત્યુની ખીણ)

૧૬. [પાછું જોતા° થી છેલ્લે સુધી. પ્રથમ આ
કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિ ' ક્યહિ જ ચેતન એક દીસે નહીં '
એ પ્રમાણે હતી.] (જવ=વેગ.) કવિતા દેવીએ કરેલા
દિવ્ય લોચનથી કવિને જુદો જ આભાસ થાય છે. મન-
વાછિત ચિત્તહારક રસતેજપૂર્ણા એક નવીન ' દુનિયા 'માં
આ '' સ્નેહબાલ ચક્રવાક મિથુન " પૂર્ણ આવેગથી દાખલ
થઇ જતુ હોય એમ તેને ઘડીભર જણાય છે. પણ
' Adieu ! The fancy cannot cheat so well
As she is famed to do, deceiving elf."
(Vide Keats' Ode to a Nightingale.) કવિતા
દેવીનો હાથ જ્યા મસ્તક ઉપરથી ખસી જાય છે, આંખો
બંધ કરીને જ્યા પાછી ઉઘાડે છે, ત્યા તેની ખાત્રી થાય

છે કે એ દેખાવ તો ફક્ત એક ઇંદ્રજાલ હતું.—છેલ્લી બે લીટીઓથી આ કાવ્ય માત્ર હૃદયજન્ય (Pure subjective poetry, poetry of the heart, સ્વાનુભવરસિક" કવિતા એ નામ આ સ્થળે યોગ્ય ન લાગવાથી નવો શબ્દ વાપરવો પડ્યો છે.) કવિતાના કરતા ચડતી પંક્તિનું બને છે.

સેહેની.

ટીપ—ઉપરનું વિવરણ અલબત જૂની પંક્તિ પ્રમાણેનું છે. તે પંક્તિ પૂર્વાલાપમાં

ક્યહિં અચેતન એક દિસે નહીં !

એ પ્રમાણે છે. તેથી આ આખા શ્લોકનું હાર્દ ફરી જાય છે. પ્રથમનો અર્થ પણ જરા અસ્ફુટ છે પણ તે આ પ્રમાણે થાય.

અવર કાંઇ૦ એ શ્લોકમાં ચક્રવાક પોતાની સહચરીને આ વિરહ દુઃખમાંથી બચવાને જે એક જ ઉપાય તેને શક્ય લાગે છે તે બતાવે છે, તે એ કે આંખો મીચી પડવા માંડીએ અને એ રીતે આ વિરહ અને આ વિરહદગ્ધ જીવન બન્નેનો અંત આણીએ તે પછીની કુદડીઓનો અર્થ એવો થાય કે એ દંપતી એ નિશ્ચય પ્રમાણે પડવા માંડે છે.

આંખો મીંચીને પડતાં હતાં ત્યાં 'પાછું જોતાં', ફરી વાર આંખ ઉઘાડતા, એ દ્વિજયુગલને જુદો જ ભાસ થાય છે. તેમને

સૂર્ય જેવું કૈંક ઊંડું ઊંડું દેખાય છે અને પ્રકાશ નથી તે ધન્યતાના ઉદ્‌ગારો કાઢતું કાઢતું પક્ષીજોડું વેગથી નીચે ઉતરી પડે છે.

જેમ જેમ 'એ પ્રકાશ' અર્થાત્ આગલા શ્લોકમાં જેનો ભાસ, આભાસ થયો છે તે પ્રકાશ વધતો જાય છે તેમ તેમ તે પ્રકાશ જોનાર પક્ષીઓના પતનનો વેગ વધતો જાય છે. પક્ષીઓ પડી રહે છે, પ્રેમની ખાતર જે છેલ્લામાં છેલ્લું કરી શકાય તે કરી લે છે અને પરિણામે એ નિઃસીમ અવકાશ એવો ને એવો અચેતન–જીવનહીન–હૃદયહીન–ચેતનહીન જણાય છે. જે "ઐશ્વર્ય", જે ઇશ્વરસત્તામાં, જીવતાં પ્રણયસુખ નહોતું, તે ઐશ્વર્ય મુવા પછી પણ નિશ્ચેતન અવકાશ જ હોય છે. અર્થાત્ પ્રેમ જેવા ઉચ્ચતમ ભાવને માટે આ જીવનયોજનામાં કશું ફળ કે સ્થિતિ નિર્ણીત થયેલ નથી. જે દયાળુ અને પ્રેમી ઇશ્વર આપણે માનીએ છીએ તે છે જ નહિ.

અને કાવ્ય લખતી વખતે તો કવિનો આ જ અભિપ્રાય હતો.' તે સમયના એક પત્રમાં આ કાવ્ય વિશે તેઓ લખે છેઃ—

"હું ન્યાયી કે દયાળુ કોઇ અધિષ્ઠાતા છે, એમ માનતો જ નથી. પ્રણયમાં જ સુખ હું સમજું છું, અને તે આ જગતમાં સુખી કરતાં દુઃખી વધારે કરે છે" તા. ૩-૩-૧૮૯૦ નો પત્ર. કાન્તમાલા પૃ. ૩૨૩.

હવે આ છેલ્લી પંક્તિ ફરતાં એવો અર્થ લેવો જોઇએ કે એ પક્ષિયુગલને પડવા માંડ્યા પછી કોઇ જુદો જ ભાસ, કોઇ નવા

જ સત્યની ઝાંખી થાય છે, તેમને સૂર્ય જેવું કાંઈ દેખાય છે, અને પડતાં પડતાં તેમની જીવનની એ છેલ્લી ક્ષણો ધન્ય બને છે.

એ પ્રકાશ વધતો, વસ્તુતઃ વધતો જાય છે અને પક્ષીઓ વધારે વેગથી તે તરફ જાય છે. અને આ પક્ષિયુગલે પ્રેમની ખાતર જીવનભોગ આપ્યો તેથી એ નિરવધિ અવકાશ કોઇ પણ સ્થલે અચેતન દેખાતો નથી. સર્વ ચેતનમય થઈ ગયું છે. કર્તાની ઇશ્વર સંબંધી માન્યતા બદલાતાં તેમણે કાવ્યમાં પોતાનું બદલાયલું મન્તવ્ય વ્યક્ત કર્યું છે. જેમ કોઇ કુશલ ચિતારો પીંછીઓના એકાદ બે સ્પર્શથી જ, એક માણસના જુવાનીના ચિત્રને તેના ઘડપણનું ચિત્ર બનાવી દે તેમ અહીં પણ કવિએ એક જ પંક્તિના ફેરફારથી—અરે એક જ અક્ષરના ફેરફારથી, ઉત્તર વયનુ મંતવ્ય પૂર્વવયના કાવ્યમાં મૂકી દીધું છે. એમાં કૌશલ તો ઘણું છે પણ કહેવું જોઇએ કે જૂનો પાઠ સમગ્ર કાવ્યમાં જેટલો સુસંગત સુશ્લિષ્ટ હતો તેટલો નવો નથી. કાવ્યની સમગ્રતા કંઇક ખંડિત થાય છે.

પૃ. ૪૨. દેવયાની

કર્તાએ આખું કાવ્ય ત્રણ ખંડમા લખવાની યોજના કરેલી. તેમાંનો અહીં પ્રસિદ્ધ થયેલો ભાગ પ્રથમ ખંડ છે. બીજો ખંડ લખાયેલો ખરો પણ ગુમ થયો છે અને તે ઠેઠ સુધી હાથ આવ્યો નથી, તેમ કર્તા તે સંભારીને લખી પણ શક્યા નથી. ત્રીજો ખંડ લખાયો જ નથી.

લંબાવેલા°: શકે=જાણે કે, ઉત્પ્રેક્ષાવાચક. દેવયાનીના સ્વરો જ જાણે કે નાના નાના શરીરો ધારણ કરીને કચને શોધવા નીકળી પડ્યા છે અને એમ કરતા. શશીની નિશા-માં' વિવિધ રતિ રેલે છે. 'શશીની નિશા' એટલે 'ચાંદની રાત.'

દિવ્ય પ્રભા°: કોઇ સુંદર દૃશ્ય જોયું હોય કે કંઈક સુંદર સાંભળ્યું હોય તો સ્વજનને એ સૌંદર્યના સહભાગી કરવાની વાંછના મનુષ્ય માત્રને સ્વાભાવિક છે, બાળકમાં તે વિશેષ દેખાય છે; અને દેવયાની હજી સ્વભાવસરલા બાળક જ હતી.

તરે જે°: શોધવા માટે ફરતી બાલક દેવયાનીનું કેવું જ રમ્ય અને મનોહર ચિત્ર છે.

કરે એવું જ્યોત્સના ભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યાં અટકતો.
શશાંક પ્રેક્ષીને, સુભગ મણિ સેથે ઝબકતો.

• "—અને દેવયાનીના ભ્રમણ દરમિયાન એ સેથે ઝબકતો સુભગ મણિ ચંદ્રને—ચંદ્રના સદા નૂતન સૌંદર્યની અનંત મોહ-કતાને જોઇને, ક્ષણ અટક્યો. આ 'અટકતો' શબ્દ અતિ-શયોક્તિ તરીકે ગણવાનો નથી. ત્હમે કલ્પના કરી શકો કે મણિ થોડી ક્ષણ ખરે જ થંભી જાય, જો કે દેવયાની બધો વખત ગતિમા હોય તથાપિ.

એ શ્લોક બીજી વાર આવે છે ત્યા [પૃ. ૪૭] તે માત્ર

પુનરુક્તિ નથી. 'અટકતો' પછીનું અલ્પવિરામ કહાડી નાખો 'પ્રેક્ષીને' પછીનું કહાડી નાખો, 'શશાંક' પછી એક નવું અલ્પવિરામ જ રાખો, અને અર્થ કરો. એ સુંદર ચન્દ્ર પણ પોતાના ભ્રમણમાં મણિનો ભભૂકતો ઝબકાર જોતાં સ્થંભી રહે છે.

બધા વિવેચકો સ્રષ્ટા છે, અને તેમને જે અર્થ ઉત્તમ લાગે તે લેવાનો હક્ક છે. પણ બધા સ્રષ્ટાઓ વિવેચકો પણ છે, અને હું કહેવા રજા લઉં છું કે મ્હારી કલાનો મ્હારો અર્થ મ્હારી પંક્તિઓનો સુંદરમા સુંદર અર્થ છે.*

કાન્તનો તા. ૧૬–૧૦–૯૦નો પત્ર. કાન્તમાલા પૃ. ૩૨૬–૨૭.

પૃ. ૪૩ થંડો મીઠો.: માતરિશ્વા=પવન. જયા તરલ અલકશ્રેણિ છે ત્યા તેની સાથે ક્રીડા કરતો રહે છે. વ્યજન કરીને–વાયુ ઢાળીને–એવી રીતે સ્ત્રી તરફ આદરસત્કાર

---

* પૂર્વાલાપમાં આ પંક્તિઓ, બન્ને જગાએ, જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ પછી માત્ર એક જ અલ્પવિરામ સાથે છપાયેલી છે અને એ હેતુપૂર્વક હશે એમ ધારી એ જ પાઠ આ આવૃત્તિમાં કાયમ રાખ્યો છે. આ પાઠમાં પણ કર્તા પ્રમાણે બન્ને અર્થો થઇ શકે પણ બીજો અર્થ અમને વધારે સુસંગત લાગે છે–આ પાઠને અને રસદૃષ્ટિએ પણ.

બતાવીને, પોતાનું આભિજાત્ય–ખાનદાની બતાવે છે. અને એ દાક્ષિણાત્યમાં અગ્રણી, મુખ્ય એવો વાયુ રસિકનો પગ નૃત્યમા પ્રેરે છે. વસંતમાં દક્ષિણનો થંડો વાયુ વાય છે તેને દાક્ષિણાત્ય કહ્યો છે. દાક્ષિણાત્યનો બીજો અર્થ–સ્ત્રી તરફ સન્માન દેખાડનાર–નાગરિક, સભ્ય પણ અહીં શ્લેષથી લાગુ પડે છે—દેવયાનીને તેણે વ્યજન કર્યું છે.

જેવી તરંગ°: સ્ત્રીના નૃત્યને લાસ્ય કહે છે. એ લાસ્ય રમણીય હતું પણ મુગ્ધ દેવયાની પોતાનું સૌન્દર્ય જાણતી નહોતી તેથી તે અજ્ઞાત રમણીય હોઇ વિશેષ સુંદર હતું.

રોહિણીપતિ=ચન્દ્ર. રશ્મિઓ=કિરણો. તુહિનાચલ= હિમાલય.

શોભીતા શા°: આવાં, પ્રૌઢ સુંદર ભાષામા લખાયેલાં પુરુષનાં વર્ણનો આપણા કાવ્યમાં બહુ વિરલ છે. છેલ્લી પંક્તિ—તે પોતાના હાસ્યથી જ્યોત્સ્નાને પણ સ્વચ્છ કરે છે.

પૃ. ૪૪ હવે તો°: હવે તો ગુરુકન્યા કચની નિકટ આ આવી–આવી પહોચી. તેણે કચની ધ્યાનાવસ્થાને, પોતાની ઉત્સુકતાના વેગમા, જાણી નહિ, અથવા જાણ્યા છતાં તેના તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. અને કચને પૂછ્યું "તું શું નિહાળે છે?" એ પૂછતા જ પોતાના હર્ષાવેગમાં પોતાને

અનુકૂળ જ કચ નિહાળે છે એમ તર્ક કરી લઇને કહે છે 'હા. અને તું પણ ચન્દ્રને જ જોતો હો તો હું મારા આગમનને સફળ સમજું છું.' પણ આટલુ કહ્યા પછી તેને સમજાય છે કે પોતે કરેલો તર્ક ખોટો છે એટલે ભાવ બદલાતાં પ્રથમ કહેલા વાક્યનો 'નહીં' શબ્દથી નિષેધ કરે છે. 'અરેરે, આ તો નીચી નજરે અત્યારે બેઠો છે. આવા સુંદર ગગનની પણ અવગણના કરે છે!" અતિત્વરાથી એક પછી એક બદલાતા ભાવોનું બે જ પંક્તિમા થોડા જ શબ્દોમા એ ઘણું અચ્છું ચિત્ર છે.

પાછી નાખે°: શૈલી, ઉપમા, ભાષા સર્વ અતિ પ્રૌઢ છે.

સાશંક ભીરુ°: કચ અને દેવયાનીની સ્થિતિનું અહીં ચિત્ર છે. પ્રથમ, 'હવે તો મેદાને'° એ શ્લોકમાં, દેવયાની, દૂરથી બે બાજુ ઝાડવાની બે હારો વચ્ચે કચને જુએ છે. આખા કાવ્યના શ્લોકો ઉપરથી એમ નિષ્પન્ન થાય છે કે કચ તે વખતે કોઈ પથ્થર ઉપર કે એવા કોઇ જરા ઊંચે સ્થાને હૃદય તરફ નજર કરીને બેઠેલો છે. દેવયાની ત્યા આવી પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછે છે અને કચ ગગનસૌન્દર્ય જોતો નથી એમ જાણી તેનો હાથ ઝાલી તે જોવા વીનવે છે. કચ તેનો હાથ તરછોડી નાખે છે. આ વખતે કચ પોતાની બેઠકની અને પોતાના શરીરની ઊંચાઇથી એટલો ઊંચો છે કે દેવ-

યાનીના મુખ કરતાં તેનું મુખ ઊંચું હોય. હવે અનાદરથી ઉદાસ થયેલું દેવયાનીનું મુખ ધીમેથી જેવું કચ તરફ વળે છે તેવું જ, તે જ વખતે, કચ હૃદય તરફ નીચી દૃષ્ટિ કરી રહ્યો હતો તે નીચી જતી નજરને મળે છે.

પૃ. ૪૫ જરા જોયું°: આ શ્લોકમાં દેવયાનીના દૈન્યનું વિશેષ વર્ણન છે. આમાં લજ્જા શબ્દ આવે છે તે શૃંગારલજ્જા એવો અર્થ લઇ શકાય નહિ. કર્તા દરેક જગાએ જ્યાં નવા ભાવનો ઉદય વર્ણવતો હોય છે ત્યાં, ભાવ અને ભાષા ઉપ-રના પોતાના વિરલ પ્રભુત્વથી, તે ભાવના વિભાવો, કારણો ક્રમશઃ આપીને જ તે ભાવનો ઉદય સ્થિતિ ઉપચય વગેરે દર્શાવે છે. અહીં શૃંગારી લજ્જાનું એક પણ કારણ નથી. શૃંગાર ભાવની સ્થિતિ તો છેક કાવ્યના અંત નજીક, 'શોભે જેવી°' એ શ્લોકમા થાય છે. આ તો જેને સાધા-રણ ભાષામા લાજ, શરમ, કહીએ છીએ તેનું વર્ણન છે.

રહી વેળા થોડી—થોડીવાર રહીને, ગુરુકન્યાનું દૈન્ય જોઇને એ ડરતો ડરતો, સંકોચ પૂર્વક પોતાની અવસ્થાનો ખુલાસો કરવા કહે છે—

અવસ્થા ભેદનું°: જુદી જુદી અવસ્થાઓનું. કોઈ અવસ્થા કેવી હોય કોઇ કેવી હોય તેનું ભાન તને નથી. હે મુગ્ધે, બધા મહીં બાલભાવ જ હોય એમ શું તું માને છે?

પછીના શ્લોકોમાં તેનું દૈન્ય વધતું જ જાય છે.

પૃ. ૪૬. રોતી હોસે॰: નીચે મુખે રડતી હશે એમ શંકા કરીને, કચે તનુ કટિ સાથે બાહુ ધરીને, પોતે જે ઊંચી જગાએ બેઠો હતો ત્યા, પોતાની કને, દેવયાનીને ઊંચી લીધી.

રોકેલ અશ્રુ॰: ઊંચી જગાએ આવવાથી હવે દેવયા-નીના રોકી રાખેલા આંસુ પડયાં તે કચના ગાલને ભીંજ-વવા લાગ્યા. આ આસુ સાથે તેનું દૈન્ય, વિમાનના અને અપમાનનો રોષ પણ ખરી ગયો અને દેવયાની ચન્દ્રના જેવું અલ્પ હાસ્ય હસી.

ધરી હૈયા॰: આમા બન્નેની સ્થિતિ પાછી બદલાય છે. વહીને ઓશ્ઠેથી॰: ઓષ્ઠથી—અધરથી શરૂ કરીને આગળ જઈ વદન ઉપર. અહીંથી શૃંગારના વિભાવો શરૂ થાય છે. આ રીતે મુગ્ધાના સાન્ત્વનમાંથી શૃંગારનો ઉદય થવો બહુ જ સ્વાભાવિક અને સુંદર છે.

પૃ. ૪૮ ઉદ્‌ગાર

હરે દૃષ્ટિ॰: તારી સદય મૃદુ દૃષ્ટિ જ મારી રુજ, વેદનાને હરે છે.

સદા એ દૃષ્ટિ એવી જ રહેશે તો જીવનની સર્વ ક્ષ-ણોને હું કૃતાર્થ માનીશ. પ્રમત્તાવસ્થા॰ “ પ્રિય અને પ્રિયા

એક બીજામાં લીન થાય, એક બીજા મય થઇ જાય, જગતને વિસરી જાય, એને જગત "પ્રમત્તાવસ્થા" કહે છે. આથી ઉલટું ઉદ્દગારમા કવિ પ્રિય અને પ્રિયાના દૃષ્ટિબિન્દુને જ કુદરતી અવસ્થા ગણીને, પ્રેમી માણસ પ્રેમને ભૂલી જાય ને કોઈ કોઈ ક્ષણે જગત તરફ દૃષ્ટિ નાખે, તેને પ્રમત્તાવસ્થાની ક્ષણ કહે છે." જયન્તી વ્યાખ્યાન. યુગધર્મ ૪, ૨૭૯.

પૃ. ૪૯. માનસ સર

માનસ=મન. માનસ નામનું સરોવર છે એટલે મનને જ માનસનું રૂપક આપેલું છે.

સ્થાનક ન મળ્યું: જલને સમાવાને માટે જગા ન મળી.

પાછું ન વળ્યુ: તોફાન પાછું ન વળ્યુ, તેનું જોર કમી ન થયું.

સ્થલ સાથ ભળ્યું: જલ અને સ્થલ એક થઇ ગયા. પાણીથી બધુ એકાકાર થઈ ગયું.

આખર ન કળ્યું: આનું આખર–આખર પરિણામ શું આવશે તે કળાતું, સમજાતુ નથી.

પૃ. પ૨. અશ્રુને આવાહન

આ કાવ્યમા પૃ. પ૩ ઉપરના નથી પાસે° એ શ્લોકની પહેલી બે પંક્તિઓ પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરના 'એક

તોડેલી ડાળ ' ની પ્રથમ, બે પંક્તિઓ ઉપરથી લીધેલી છે. એ પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:

નથી પાસે કોઇ મૃદુ હૃદયને શાન્ત કરવા,
ચુમી અશ્રુ છાતી સરસોં ધરીં પીયૂષ ભરવા:

ભણકાર પૃ ૯.

જુઓ જયન્તી વ્યાખ્યાન. યુગધર્મ ૪, ૨૭૮

પૃ. ૫૪. પ્રણયમાં કાલક્ષેપ

કેટલીએક પંક્તિઓનો અર્થ અસ્ફુટ છે.

પ્રણયમા કાલક્ષેપ એટલે પ્રણય કરવામા વિલંબ કરવે. તે.

નહીં આવે૦.—પ્રણયીના હિતમાં પ્રણય કદી આડે આવ્યો નથી એમ કહેવું પડે તે, પ્રિયતમ સખે! લાયક ન ગણાય. તો પણ તને શું આ વાત ખોટી લાગે છે? તારા તરફ દયા*—સ્નેહ રાખનાર મારા તરફ શુ તું નિર્દય થઇશ? તું વિચાર કરી જો, વિચાર કરીશ તો તારા અનુભવમાં મારા કહેલા સત્યનો નવો અંકુર તું જોઇશ.

---

*'દયા' શબ્દ કાન્ત ઘણીવાર પ્રેમના અર્થમાં વાપરતા જણાય છે. કદાચ અંગ્રેજી શબ્દ charityના બન્ને અર્થો-ખાસ કરીને બાઇબલની ભાષામાં-થાય છે એ ઉપરથી એવો અર્થ કર્યો હોય સરખાવો 'પરિપૂર્ણ દયારસ' વત્સલનાં નયનો. પૃ. ૭૯.

વિચારે કે૦: શ્રી કરુણાશંકરની પ્રતમાં બીજી પંક્તિમા વચમા વિરામચિહ્ન નથી. એ પાઠથી અર્થ સુગમ થાય છે.

અર્થ–વિચાર કરવાથી અથવા ક્ષણ પણ મોડું થવાથી પછી વળશે નહિ–અર્થ સરશે નહિ, પ્રેમ મળશે નહિ. એ તો જ્યારે મળે છે ત્યારે પણ સમય વહી જતાં મળી શકતું નથી. રસ વરસતો હોય ત્યારે જ સ્નાન કરી લેવું જોઇએ. શું હજી તને બહુ વ્હેલું છે એમ લાગે છે? નહિ નહિ, એવો વિચાર હૈયે ધરીને વિલંબ કરવો ન જોઇએ.

નથી તારૂં૦: વિલંબ નહિ કરવો જોઇએ કારણ કે આ રસની વર્ષા કાઈ તારી નથી, તારી સત્તાની નથી, એ તો કુદરતી રચના છે, કુદરતથી જ એ બંધાય છે અને કુદરતથી જ પોતાની મેળે તૂટી જાય છે. માટે જ્યારે મળે ત્યારે જ તેનો લાભ લઈ લેવો જોઈએ, વૃથા કાલક્ષેપ કરવો ન જોઈએ. એ જ વાત બીજા રૂપકથી કહે છે. નભોમંડળનું જે સંગીત શ્રુતિ પર પડ્યું છે તેને સાભળવા અનુકૂલ સમય મેળવવાની રાહ ન જો, એ સંગીત ઘણું વિરલ છે કારણ કે ઘણે લાખે અંતરેથી આવે છે.

સુધાનાં સત્ત્વોનું૦: પ્રેમ, સુધાનાં સત્ત્વોનું મધુર મધુ કાઢ્યું હોય તેવો છે તે કોને ન ગમે? એવા પ્રેમ તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રેરાતુ હૃદય, કાલક્ષેપના વિચારથી, તું

કષ્ટપૂર્વક શા માટે દમે છે? એમ દમવાનું કશું કારણ નથી. હવે તો પ્રેમપક્ષીને ઉચિત સ્થાને જવા માટે તારા હૃદય-પિંજરને ઉઘાડું કરી દે કે જેથી તે ઘેલું બની પોતાને અનુકૂળ પ્રેમરૂપી કુસુમરજમાં આળોટી મૂર્છિત બને.

પૃ. ૫૫. રતિને પ્રાર્થના

આ કાવ્ય સંબંધી પ્રો. ઠાકોર કહે છે:

“ આજ સાલ [૧૮૯૦] માં ૨૨ મી અક્ટોબરે વડોદરેથી ટપાલમાં નાખેલી **રતિને પ્રાર્થના** (૫૫) મને ૨૩ મીની સવારે મુંબાઈમાં મળી. આના મૂલ કાગળમાં મથાળે ઇંગ્રેજીમાં

To

Rati, the Goddess of Friendship *

એટલું વધારે છે” સદર યુગધર્મ ૪,૨૭૭

રસમય બન્યો૦: તેં ક્રીડા પ્રદર્શિત કરવાથી હું રસમય બન્યો. અને સ્પર્શે સ્પર્શે મને પ્રેમવશ કરવાને તેં સગર્વ પ્રયત્નો કર્યા. તારા નવલ મધુરા હાસ્યોથી મારું હૃદય ઘેલું થઈ તારે શરણે ગયું છે. તો હે રતિ દેવી! હવે બસ થયું, હવે આભાર. હવે વધારે પ્રયત્નો કરવાની જરૂર નથી.

નર્મદાનું સૂચન કરે છે, એમ જણાવે છે. એની આગલી લીટીમા 'વિરલ કચથી' એટલે આછા વાળ એવો અર્થ નથી; બધાં ગાત્ર આચ્છાદી શકાય એટલા બધા અને એવા લાબા વાળ, જે કોઇકને જ હોય છે, એવો અર્થ છે; નર્મદાના વાળ હતા પણ એવા" સદર. યુગધર્મ ૪, ૨૭૯.

આ 'વિરલ' જેવોજ અવળો પ્રયોગ 'પ્રમત્તાવસ્થા' શબ્દનો આપણે આગળ 'ઉદ્દગાર' (પૃ. ૪૮) મા જોઈ ગયા.

કાવ્યમા બે જુદા વિચારો રસરૂપ થઈ એકત્વ કેમ પામે છે તેનો આ યોગ્ય દાખલો છે. કાવ્યનો મુખ્ય ભાવ મિત્ર તરફનો સ્નેહ છે. એ સ્નેહ અને પત્ની તરફનો સ્નેહ વસ્તુતાએ ભિન્ન છે. પણ પ્રસંગ મળતાં, કવિ એ બન્ને સ્નેહના એકજ અભિન્ન રસબિન્દુ આગળ સરી જાય છે અને મૈત્રીની દેવીનું મૂર્ત્ત સ્વરૂપ પોતાની હૃદયેશ્વરીની મૂર્ત્તિને અનુસરી વર્ણવે છે.

અધિક સુખના : આજે વધારે સુખપ્રદ કામ ઉપર તારો નિયોગ, તારી નીમણુક થાય છે. માટે હે કાન્તે ! પ્રવાસે જવા માટે જરા પાખો પહોળી કરવી જોઈએ. સ્હવાર ન પડી ગઇ હોય અને હજી તારા દેખાતા હોય એ સમયે તારે વેગથી વિમોહમયી જઈ પહોચવું.

" 'વિમોહમયી' શબ્દ મુંબાઇને માટે વાપર્યો છે. અંબાલાલભાઇ મુંબાઇને મોહમયી કહેતા." સદર. યુગધર્મ ૪. ૨૭૭.

નિજ સદનમાં° : મિત્રને એટલે કર્તાના મિત્ર, પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરને. " 'સમાગમ ચિત્ર' એ શબ્દો અમે બીએ થોડા વખત ઉપર સાથે પડાવેલી છબીને માટે છે." આ ગ્રુપ કાન્તમાલામાં છે. પ્રહર પણ° અન્વય—આજે જે અંતનો અર્થાત્ છેલ્લો એકજ પ્રહર વીતે તેજ પ્રહર, હે પ્રિયે ! ત્હારા બલવંતનો જનનદિન પણ છે. તા. ૨૩ મી અકટો-બરની વહેલી સવાર એ પ્રો. બલવંતરાયના જન્મનો સમય, તેને અહીં તા. ૨૨ મીનો છેલ્લો પ્રહર કરેલો છે, જો કે ખરી રીતે તા. ૨૨ મી રાતના ૧૨ વાગે પૂરી થાય.

પૃ. ૫૬. સ્ફુરિત કરજે°: સખી ! આવું સ્વપ્નું તું તે મિત્ર નિદ્રા કરતો હશે તેનામાં સ્ફુરાવજે, કે જાણે, મિત્ર રાત્રે ફરવા નીકળ્યો હોય અને ત્યાં ત્વરિત—એકદમ, હર્ષ મિશ્રિત વિસ્મયે, રસાલ, નવી વયની બે બાલાઓ (રિદ્ધિ અને સિદ્ધિ) ને વિમલ કુસુમો વરસાવતી નિરખે.

લલિત નમને°: એ બે બાલાઓ સુહૃદને 'આયુષ્માન્' થવા વરદાન આપે; મીઠા કંઠથી 'જય જય'નાં વચનો કહે; અને અભિનય વડે અંગોની અદ્ભુત સુકોમલતા છતી

(વ્યક્ત) કરીને, આકાશના તારા જેવાં પ્રકાશતાં જલધિના જલમા પડીને અલોપ થઈ જાય. આ "કલ્પના હિંદુ અને ગ્રીક વિચારોનું રમ્ય સંમિશ્રણ છે." સદર.

સ્વન મધુરતા°: ઉપરના સ્વપ્નના સુખની અસર જતી રહે એમ નહિ—એકદમ આઘાત લાગે એમ નહિ,—પણ ધીમેથી, મધુર કોમળતાથી, જગાડવા કહે છે. તે મધુરતાને કવિ વાદ્ય બંધ પડતા તેનો મધુર રણકારો ચાલે તેની અને સુગન્ધિ દ્રવ્ય દૂર જતા તેની જે મધુરતા સર્વ અંગમા વ્યાપી જાય તેની સાથે સરખાવે છે.

રવિકિરણને°: ઉત્તરાર્ધ—સૃષ્ટિમા વિજયના જેવો મહોત્સવ દર્શાવીને મિત્રની હર્ષપ્રકાશિત દૃષ્ટિમાં પ્રણયને—સામાન્યરૂપે અથવા કવિ માટેના અથવા કવિના પોતાના—ઠરતો જોજે.

નજર જ°: તેવામાં જો બલવંતની નજર કવિની પ્રતિમા (છબી) ભણી પડે તો તારે કવિની પ્રતિમાના નયનોની પ્રભા તરત બદલાવી નાંખવી. અને એવું દેખાડવું કે જાણે કવિનું મુખ હમણા જ સામે આવીને મિત્રને અભિનન્દન આપશે, અને એમ દેખાડીશ ત્યારે, મારી છબીનાં નયનની એ પ્રભામાં પ્રકટિત થતા સ્નેહ્નો એ સ્નેહી સખા પણ અભિનન્દન આપશે એ તું જોઈશ.

પૃ. ૫૭. રતિરસ બધે°: કાવ્યના પ્રારંભમાં સ્પષ્ટ

છે કે રતિ પોતે કવિને રસમય કરવા પ્રયત્ન કરે છે તો તેને પાછાં આવવાને અને ક્યારે ક્યારે ફરી મળવાને વીનવણી કરવાની જરૂર નથી એમ શંકા થાય. પણ સ્નેહ ગમે તેવો પૂર્ણ હોય છતાં તે અધીરો જ હોય છે અને સ્નેહી મુસાફરીએ જતું હોય તેને પાછા આવવાનું કહેવું એ સ્વાભાવિક છે એ રીતે છેલ્લી ઉક્તિયોનું સમર્થન થઈ શકે.

પૃ. ૫૮. પ્રમાદી નાવિક

કાવ્યનું મૂલ નામ 'નિરાશ નાવિક' હતું.

પતિએ ભવસાગરમા સાથે ચાલનાર સહચરીને પોતાના પ્રમાદથી ખોઈ તેનું આ કાવ્ય છે. પતિને સાગરનો પ્રમાદી નાવિક એટલા માટે કહ્યો છે.

સુધાધવલ અંતથી, ચાંદની રાતની ક્ષિતિજથી. ચાંદની રાતે ઘણી વાર ક્ષિતિજમાં વિદ્યુત્‌ના ઝબકારા થતા હોય તેવું દેખાય છે. અને વળી દરિયાનું દશ્ય છે એટલે દૂરના પાણી ઉપર પ્રકાશ એવો દેખાય એ સ્વાભાવિક છે.

ગણી ઉભય અર્થ સર્વ ભટક્યાં મહાસાગરેઃ અમે બે એકબીજાને સર્વ અર્થ છીએ એમ ગણીને; અમારા સહચારમા જ અમારી સર્વાર્થસિદ્ધિ છે એમ માનીને.

પૃ. ૫૯. જતાં નિકટ૦ : અમારી સફરમાં બંદરો નજીક જઈ ચડતા, અમે તેને જોતાં જોતાં "આ બંદરો

સુખનાવ (pleasure boat)ને શું સમજે!” એમ કહી હલેસાથી વહી જતા, બંદરોને વટીને ચાલ્યા જતા. અમારૂં નાવ વેપાર કે સરત કે લડાઈ માટે ન હતું માત્ર સુખની સફર માટે હતું. તેને આ બંદરો સાથે શી લેવા દેવા હોય!

હતા સજલ નેત્ર એ: મુજ ભરેલ નિદ્રાલસે એમ જોઇએ. તેના નેત્રોમા આસુ હતા અને મારા નેત્રો નિદ્રા અને આળસથી ભરેલાં હતા.

કરાલ રજની°: પ્રમાદી નાવિક પ્રમાદના પશ્ચાત્તાપમા અને પ્રિયાવિયોગના આઘાતથી દરિયામા પડતુ મૂકી જીવનનો અંત આણે છે.

પૃ. ૬૦. વિધુર કુરંગ

શશી નિરખતો°: શશીને જોઉ છું અને ગગનના મધ્યમાં ઊંડી દગ કરી, તે સુદૂર દગથી કુટુંબરત તારલાઓ પાછા જોઉ છું. કુટુંબરત તારલા' કવિ પોતાના વૈધુર્યથી, તારાના ઝૂમખામાં કુટુંબભાવ આરોપે છે.

પ્રિયા°: “ શાવ, તે **મ**ણિશકર અને આ [પહેલી પત્ની] **ન**ર્મદાનો પુત્ર **પ્રા**ણલાલ.” યુગધર્મ ૪, ૨૭૯.

હતી કઠિન°: વિધુર કુરંગે પત્ની જતા બાલમૃગની સંભાળ લેવા માટે શીંગડા વડે જરા જમીન સુવાળી કરી

હતી અને શયન પાસેના કાંકરા જિહ્વાગ્રથી લઈને દૂર કર્યા હતા. આસપાસની ઉડતી ધૂળ તો ખરતાં આંસુથી જ શમી ગઈ હતી પણ તેનાથી થંડી થવી જોઇએ તે થતી નહોતી કારણ કે તેની થંડી ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ હરી લેતો હતો.

પૃ. ૬૨. વિપ્રયોગ

સરખાવો કલાપીનું 'એકલો હું' કેકારવ પૃ. ૩૬૫.

પ્રથમ આ કાવ્ય બે જ કડીનું હતું:—

આકાશે એની એ તારાઃ
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ
તરુણ નિશા એની એઃ—દારા
ક્યાં છે એની એ ?

એતો હાવાં નહિ જોવાની:
આંખડલીએ નહિ લ્હોવાની:
અંત સુધી મ્હારે રોવાની
દારા એની એ.

પછીથી કર્તાએ સ્વીકારેલા નવા ધર્મમાં તેમને આ નિરવધિ વિયોગની નિરાશાને બદલે સ્વર્ગમાં મળવાની આશા થાય છે અને તેથી, જેમ 'ચક્રવાક મિથુન'માં નવી ભાવના પ્રમાણે તેમણે કાવ્યમાં ફેરફાર કર્યો તેમ અહીં પણ કર્યો. આ સંબંધી પ્રો ઠાકોર કહે છે.—

"કોણ કહેશે કે આ ફેરફારથી કવિતા નથી બગડી?"

યુગધર્મ ૪, ૨૭૯

અને અલબત્ત પાઠ બદલાતાં રસ બદલાઇ જાય છે અને નવો રસ જૂના જેવો સઘન તો નથી જ.

પૃ. ૬૩. મત્ત મયૂર

મારી ક્રીસ્તીના સમયની, તે પછી લખાયેલી.

પૃ. ૬૫. મુગ્ધાને સંબોધન

છેલ્લી કડીઃ ચાલ જો ચહીયે=ચાલો આપણે સ્નેહ કરીએ.

પૃ. ૬૬. અજ્ઞાન સખા પ્રતિ

અર્થ અસ્ફુટ છે. કલાપીનું તા. ૧૬–૨–૯૭ નું કાવ્ય **નૂતન સખા પ્રતિ** (કેકારવ પૃ. ૩૫૨) શ્રી મણિશંકરને ઉદ્દેશીને હતું અને આ કાવ્ય તેના પ્રત્યુત્તરરૂપ છે એમ સાંભળ્યું છે. કાવ્ય લખાઈને તુરત એટલે ૧૮૯૭ના માર્ચમાં કલાપીને મોકલાયું હતું અને તે પછીના કલાપી ઉપરના ૨૧–૧૨–૯૭ના પત્રમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. (કાન્તમાલા પૃ. ૩૪૫–૪૬ અને તે ઉપરની ટીપ) પણ આ કાવ્ય બીજા મિત્રોને પણ મોકલ્યું હતું. કાવ્યમા "સખા!, પ્રિયતમ સખા, આદિ આવે છે, તે દરેક ઠેકાણે અમુક માણસને વા કોઈને પણ ઉદ્દેશીને લખ્યું હતું એમ માની લેવાને માટે એ કવિતામાંના શબ્દો એકલાને પૂરતો

પુરાવો ગણી શકાય નહીં" (જયન્તી વ્યાખ્યાન. યુગધર્મ ૪, ૨૭૮)

કલાપીને ઉદ્દેશીને લખ્યું હોય તો 'અજ્ઞાનસખા' એમ લખે? કાવ્યમાં લખે પણ ખરા. બીજો તર્ક એવો થાય છે કે આ કાવ્ય પોતાના જીવને જ 'અજ્ઞાન સખા' કહી સંબોધ્યું હોય. (જુઓ 'મિત્રને આમન્ત્રણ' પૃ. ૭૧) એમ હોય તો પણ બીજા મિત્રોને તેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. કાન્તમાલામા છપાયેલા પત્રની વસ્તુ જોતા બન્ને તર્ક ઉપપન્ન લાગે છે. કાવ્યમાં કર્તાની ધાર્મિક માન્યતાઓનો ઉલ્લેખ છે, એટલું સ્પષ્ટ છે.

પૃ. ૬૭ આશાગીત

આત્મામાં નવી સ્ફુરતી દિવ્ય આશાનું આ ગીત છે; ધર્મ પર દૃઢ આસ્થાથી જે ઉદ્ભવે છે તે આશાનું.

અહા શા°: આશા ઊંચેથી નીચે આત્મા ઉપર સ્વરો વરસાવે છે અને એ સ્વરમાં સ્નાન કર્યાથી બળેલો આર્ત્ત આત્મા કેવો ઠરે છે!

ખરે શું°: પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર 'ખરે'ને બદલે 'અરે' પાઠ વધારે સારો માને છે.

સ્નેહના સ્વર્ગમા આપણે સાથે ફરીશું એવો દિવસ શું ખરેખર આવશે? અરે આશા! શું તું ખરે જ આમ

કહે છે ?: મૃત્યુથી વિખૂટા થયેલા સગા અને સ્નેહીઓનો સ્વર્ગમા મેળાપ થાય છે એવી ખ્રિસ્તી ધર્મની માન્યતા છે. એ માન્યતાથી આ આશા ઉદ્‌ભવેલી જણાય છે.

અને શું૦: ઉપરની કડીમા સ્વર્ગે ગયેલા આત્મીયજનની વાત આવી. આ કડીમા અહીં રહેનારા સ્વજનો વિશે આશા શું કહે છે તે કવિ કહે છે. ઉપર જે નવા ધર્મની માન્યતા કહી તેના સ્વીકારથી કવિના કેટલાક આત્મીય જનોને આઘાત લાગેલો. એ આઘાત પણ શુદ્ધ હૃદયનો જ હતો. એ શુદ્ધ હૃદયનો જખમ પણ શું આખરે રૂઝશે ? અને અત્યાર સુધી મારા નવીન ધર્મમા સાથે નહિ ચાલેલા એવા જનો પણ સાથે ચાલશે ? અરે આશા ! એમ થાય તો તો કેટલી બધી દયા થઈ ગણાય !

નહી પરવા૦: અમને કશી પણ ઐહિક ચીજની પરવા નથી. હે આશા ! જો માત્ર તેને, મારા નવા ધર્મમા હજી આસ્થા નથી થઇ એવા મારા આત્મીય જનને, સતોષ (satisfaction), નવા ધર્મની પ્રતીતિ થાય તો મારો ઉદ્ધાર થઇ જાય. અરે, તે જ સ્વજન પછી મારો ઉદ્ધાર કરે.

નિહાળુ હા૦ નવા ધર્મના સ્વીકાર પહેલા સખીનો જે સૌમ્ય રસ દેખતો હતો તે જ જૂનો—અસલ રસ ધરી

પણ હું જોઉં, તો આ હૈયું સુખથી ભવસાગર તરી જાય.

મને તવ°: હે આશાદેવી! મને તારા ગાનમાં મીઠી આસ્થા સદૈવ રહેલી છે. એ દિવ્ય સ્વરો મને સાંભરે છે અને સાભરે છે ત્યારે મારા જીવનને ભરે છે.

પૃ. ૬૮. અનામી નામ

અર્થ અસ્ફુટ છે. 'અનામી નામ' એ શબ્દો કદાચ જીસસ ક્રાઇસ્ટ કે **સ્વી**ડનબૉર્ગને ઉદ્દેશીને હોય.

તને પણ°: આખરે એટલે મૃત્યુ પછી. ખરૂં પ્રેમસુખ મૃત્યુ પછી જ મળી શકે છે એવી તને પણ પ્રતીતિ છે. તો હું આ દુનિયાંમાં કોઇને પણ સૌહાર્દસુખ ક્યાંથી આપી શકું?

અને જ્યારે°. આ સંસારમાં તો તારૂં નામ કોઇને કહેવાનું નથી પણ જ્યારે રસીલા જીવનસાગરે વહેવાની આશા સિદ્ધ થશે, ત્યારે વિશ્વને વ્હાલું તારૂં અનામી નામ સ્વર્ગના વીણામુખે પ્રતિક્ષણ લઇ શકાશે.

પૃ. ૬૯. પુરાની પ્રીત

સ્વરો તારા°: જે સ્વરો હાલ તું કાઢે છે તે મને અવશ્ય મીઠા તો લાગે છે; પણ હજી બીજા, અન્ય પ્રકારના–મારો નવીન જીવનપંથ ઉજાળે એવા–સ્વરો મારો આત્મા તારી પાસે માગે છે.

તને ચાહું૦: આવા નવીન સ્વરની આશા રાખું છું એ ખરૂ છતાં કોઈ પણ બીજી વ્યક્તિના સ્વરોમા મને સંતોષ તો નથી જ.

નહીં એ૦: ગમે તેવી અન્ય સ્મૃતિની લહરો તારા માનસતટ પર આવી આવીને અથડાતી હોય પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે જે સ્વરો હું માગું છું તે તને અજાણ્યા નથી જ. હું શું માગું છુ તે તું પણ જાણે છે અને તેનું ભાન અન્ય સ્મૃતિઓમા તને કદી લુપ્ત નથી થતું. ‘ સુજે તેવી ’ એટલે ‘ ગમે તેવી ’, ‘ ગમે તે ’.

સખી ! જો૦: જે ઈશ્વરની ઉપાસના હું કરૂં છું તેની જો કોઈ પણ બાની તું સાભળે તો તારો આત્મા સુખેથી ભ્રમનો ભેદ છોડી દે.

અને એ બાનીનો પડઘો છેવટે બ્રહ્માડમા ફેલાતાં આપણી પુરાની–પહેલાની સાચી પ્રીત આ સ્વપ્ન જેવા સંસારમાથી પાછી જાગૃત થાય.

પૃ. ૭૦. રજાની માગણી

આત્માના ખરા નિવાસ, સત્યધર્મપથ જવાને માટે સખી પાસે, સ્વજન પાસે, આત્મા રજા માગે છે.

રજા આ૦: હંસ એટલે આત્મા. ઘણા પ્રાચીન કાલથી હંસ એ આત્માનું પ્રતીક મનાતો આવ્યો છે. હંસ માનસને:

પૂર્વાલાપ

માનસ સરોવરના હંસને.* માનસ સરોવર એ અહીં આત્માના સત્યધામનું રૂપક છે. હંસ સમય થયે પોતાના ખરા નિવાસ માનસસરોવર તરફ જાય છે અને માટે રજા

---

* આ વ્યુત્ક્રમનું દૃષ્ટાન્ત છે પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યોમાં શબ્દોના આવા ઉલટા ક્રમોના ઘણા દાખલા આવે છે. નરસિંહ મહેતાથી દયારામ સુધી સર્વેએ એના પ્રયોગો કર્યા છે. એમાં કાંઇક ભાષાની ઓર જ ખૂબી અનુભવાય છે. ઘણે ભાગે તેમાં છઠ્ઠીનો પ્રત્યય લુપ્ત હોય છે. જેમ કે "વાત પકવાનથી ભુખ ન ભાગે" (નરસિંહ મહેતો)-પકવાનની વાતથી ભુખ ભાગે નહિ. આધુનિક સાહિત્યમા રચનાવૈચિત્ર્ય માટે, અર્થઘનતા માટે, શબ્દો અને અક્ષરોના લાઘવ માટે, ભાષાને પ્રતિકૂલ એવી અનેક છૂટો લેવાય છે પણ આ રચનાવૈચિત્ર્યનો કોઇએ બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. કાન્તે આ પ્રયોગ જૂની ગુજરાતીના અભ્યાસથી કર્યો હશે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી પણ ભાષાના પ્રભુત્વ અને સ્વાભાવિક રચનાકૌશલથી તેમને એ સિદ્ધ છે. સરખાવો.

છાયા તરુવર તીર [પૃ. ૯૭] તીર ઉપરના તરુવરની છાયા.

વ્યુત્ક્રમ સિવાય પણ વિભક્તિઓના પ્રત્યય લુપ્ત રહી શકે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં સમાસોથી જે શબ્દ લાઘવ આવે છે તે ગુજરાતીમા આ રીતે આવે છે. આવા પ્રત્યયલુપ્ત શબ્દોને સમાસ ન ગણવા જોઇએ અને તે જુદા લખાય એ ભૂલ નથી.

માગે છે. સ્નેહીથી જુદા પડતાં દુ:ખ તો લાગે; રજા આપવા દિલ કહ્યું કરે નહિ, પણ આ સ્નેહની વ્યથાઓ નસીબમા માંડી હોય છે તે સૌને સહેવી પડે છે.

જવાનું જો° જ્યારે બધાઓને એક દિવસ 'આત્માને ત્યાં'–આત્માના ધામમા જવાનું જ છે ત્યારે છૂટાં પડતાં થોડો સમય તો સ્થિરતા રાખવી જોઈએ, સ્વસ્થતા રાખવી જોઇએ.

સદા એ હંસ તો માનસ સરોવરે પણ પોતાના સ્નેહીને અર્થાત્ તને સંભારશે પણ તને પણ તેના સમાગમની તૃષા જેવી ને તેવી, છે તેવી ને તેવી રહેશે તો ખરી ના! અને જો રહેવાની હોય તો—

બધું તો°: તો આપણું જૂનું નવું કંઈ કંઈ સંભારી રાખજે કારણ કે નિજવાસમા–આત્માના વાસમા તું આવીશ ત્યારે મળીને એ બધી વાતો મને કહેવી પડશે, હો!

પૃ. ૭૧. મિત્રને આમંત્રણ

તપની એટલે? 'જાને', 'ગાને', ના અર્થમા 'જાની' 'ગાની' એવા સૂરતી પ્રયોગો છે. આ તેવો પ્રયોગ જણાતો નથી. 'તાપણી' (નામ) એવો અર્થ હોઈ શકે–જોકે ભાષાની છૂટથી જ. સૂફલ ઘાસમા હે મૂરખ' શાને તાપણી તાપે છે?

આખું કાવ્ય ઉપદેશાત્મક છે અને પોતાના જ જીવને મિત્ર તરીકે સંબોધીને કહ્યું હોય એમ લાગે છે. જીવને સંબોધીને ભજનો ગાવાની આપણામા જૂની પરંપરા છે. ભજનોમા છેલ્લે 'જી'નાં પુનરાવર્તનો આવે છે તે પણ 'જીવ'ને જ સંબોધનો છે. પ્રત્યુત્તરમાં માનાર્થે 'જી' આવે છે તે પણ **જીવ** ઉપરથી જ થયું છે.

પૃ. ૭૨. અગતિ ગમન

૧૮૯૩ માં પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરનું 'અદૃષ્ટિદર્શન' પ્રગટ થયું તે ઉપરથી તે જ અરસામાં આ કાવ્ય લખાયું છે.

બધા તારાઓ ઝાંખા છે, વિધુ–ચન્દ્ર મહીં પણ તેજ દેખાતું નથી અને પથિક અર્થાત્ રસ્તા ઉપરનાં [ભાષાની છૂટ] તરુઓની છાયાથી સઘળે અંધારૂં થયેલું છે. તેમાં ચરણ ચાલતું નથી, અને દિલ દૂર જાય છે, બીજે તો ક્યા જાય? પ્રિયહૃદયની પાસે જાય છે.

વિચારો રેલીને°: વિચારો રેલીને સર્વત્ર પ્રણયરસને ઉભરાવે અને એ રસમાં ન્હાતાં ન્હાતાં સ્નેહીઓનાં હૃદયો પરસ્પર આલિંગન કરે.

બને ત્યારે°: ત્યારે આખો પણ સ્વપ્નમાં શિશુની હોય તેવી, મૃદુ બની જાય અને શિરના સહજ સ્વલ્પ નમને સ્વર્ગ તરફ જતી હોય એમ ભાસે છે; પણ બીજી

જ ક્ષણે આ આભાસ બંધ થાય છે અને હૃદય પાછું આ દુનિયામા વાસ કરવા માડે છે અને અંધારાને સમજીને ચરણ અંધારાથી શીઘ્ર ખસવા માંડે છે.

આ દુનિયાના ઘોર અંધારામા ઓચિતા જ ઘડીભર ચિત્ત પ્રેમસમાધિ લઈ લે છે, પ્રેમમા જ સ્વર્ગની ઝાખી કરી લે છે, અને એ દર્શનથી પ્રકાશ અને બળ પામીને પાછું દુનિયાના અંધારાથી દૂર રહીને ચાલવા માડે છે.

પૃ. ૯૩. પ્રણય વચન માટે પ્રાર્થના

મિસિઝ બ્રાઉનિંગના Sonnets from the Portuguese માથી ૨૧ મા સૉનેટનું ભાષાન્તર છે.

પ્રથમ ખંડ: ચાહે છે એવું વચન ફરી ફરી કહે હે કવિવર, તે તારા કાવ્યમા લખ્યું છે તેમ, ફરી ફરીને કહેવાથી ભલે એ કોકિલના કૂજન જેવું બની જાય.

બીજો ખંડ: કોકિલ કૂજન જેવું બની જાય તેની કશી ફિકર નહિ. કારણ કે નદીતીરે કે ખીણે કે ગિરિપૃષ્ઠ ઉપરના વનમા કોઈ પણ જગાએ બીજી ગમે તેટલી કુદરતલીલા ભેગી થાય પણ એ કોકિલના ટહુકા વિના વસન્ત પ્રસરી શકતી નથી. એ કોકિલ એ જ ખરી વસન્તલીલા છે માટે તારા વચનો ભલે કોકિલકૂજન જેવા લાગે.

ત્રીજો ખંડ: ત્યા એ તારા દૈવી જેવા વચનો મારા

શ્રવણ પર પડયાં, પણ મને તારા પ્રેમની ખરેખર પ્રતીતિ તે વખતે ન થઈ, કારણ કે હું તે વખતે અંધકારમાં–અજ્ઞાનમાં હતી, માટે વીનવું છું કે તું મને ચાહે છે એ વચન ફરી પણ કહે.

ત્રીજા ખંડ પછી નીચેની બે પંક્તિઓ પ્રથમ હતી તે પૂર્વાલાપમા નથી. અસ્ફુટ હોવાથી કાઢી નાખી હશે.

નહીં કોને લાગે પ્રિય અધિક તારા ગમનમા ?

ઉપેક્ષા કોને છે અધિક કુસુમોની ઉપવને ?

તારાઓ આકાશમાં પોતપોતાને માર્ગે ગમન કરે છે તે છે તે કરતાં વધારે હોય તો પણ કોને અધિક પ્રિય નહિ લાગે ? તેમ જ ઉપવનમાં કુસુમો બહુ થઈ ગયા છે એમ ધારી તેની ઉપેક્ષા કોણ કરે ? અર્થાત્ સુંદર વસ્તુ બહુ થઈ ગઈ એમ કહેવાય જ નહિ. તું પણ તારા પ્રેમનું વચન કહ્યા જ કર. તેને સીમા ન જોઇએ.

ચોથો ખંડ· રજતજ ઝણત્કાર સરખી=રૂપાના રણકાર જેવી જ. એકાન્તોઃ મારી હાજરીમા તો મને ચાહવાનું વચન જરૂર સંભળાવ પણ સાથે સાથે એકાન્તમાં, મારાથી વિખૂટો એકલો હો ત્યા પણ મને ચહાવાનું છોડી ન દેતો. અસલ સોનેટ નીચે મુજબ છે:

XXI

Say over again, and yet once over again,
That thou dost love me. Though the word repeated
Should seem 'a cuckoo-song,' as thou dost treat it,
Remember never to the hill or plain,
Valley and wood, without her cuckoo-strain,
Comes the fresh spring in all her green completed.
Belove'd, I, amid the darkness greeted
By a doubtful spirit-voice, in that doubt's pain
Cry...' Speak once more.. .thou lovest !' Who can fear
Too many stars, though each in heaven shall roll-
Too many flowers, though each shall crown the year
Say thou dost love me, love me, love me, toll

The silver iterance! only minding, dear,
To love me also in silence, with thy soul.

પૃ. ૭૪. સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ

પ્રથમ ખંડ: મારૂં મરણ સત્વર થાય તો પછી બાકીના જીવનમાં તને ઓછું આવે, કંઇક પણ ઊણપ આવે, એમ છે શું? શું આમ વાત છે? અને મારા મરણથી શું તને રવિના કિરણો પણ તેજહીન લાગવાનાં એમ?

બીજો ખંડ: હું હમેશા તારી જ રહી છુ, પણ તારા અતરમા આટલું ઊંડું સ્થાન મને મળી શકે એ તો મે નહિ જ જાણેલુ. એટલે અત્યાર સુધી તો હું સ્વર્ગે જઇશ એમ મે ધારેલું, પણ આટલું મોડું પણ જાણ્યું ત્યારે તો મારાથી શા રીતે જ હવે સ્વર્ગે જવાય? રે, જીવ, ત્યારે હવે મરણની મમતા મૂકી દે...બીજી સ્ત્રીઓ પ્રણયસુખને માટે મથી મથીને પદવી અને જમીનોનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે હું પ્રેમની ખાતર કબરનો, મરણનો, સ્વર્ગનો ત્યાગ કરૂં છુ.

અસલ સૉનેટ:—

XXIII

Is it indeed so? If I lay here dead,
Wouldst thou miss any life in losing mine?

And would the sun for thee more coldly
shine,
Because of grave-damps falling round my
head ?

I marvelled, my Belove'd, when I read
Thy thought so in the letter. I am thine
But... so much to thee ? Can I pour thy
wine
While my hands tremble ? Then my soul,
instead
Of dreams of death, resumes life's lower
range.
Then, love me, Love ! look on me....breathe
on me !

As brighter ladies do not count it strange,
For love, to give up acres and degree,
I yield the grave for thy sake, and exchange
My near sweet view of Heaven, for earth
with thee !

પૃ. ૭૫. પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય

બધી એ ચીજો તો૦: ઉપર ગણાવી તે સઘળી ચીજો તો ફરી જાય અથવા ફરી ગઈ એવું તને ભાસે અને તેથી જેમ એ ચીજો જોઇને તું મારા તરફ અભિમુખ થયો તેમજ એ વસ્તુઓ બદલાતા અથવા બદલાયેલી લાગતા તું વિમુખ પણ થઇ જાય.

દયા તારી : તારી દયા છે તેથી પણ તું સ્નેહ ન કરતો કારણકે [કાકે કાઠીઆવાડી પ્રયોગ] જે વ્યક્તિ તારી પાસે રહે, લાંબા વખત સુધી તારૂં આશ્વાસન લે તે, એ આંસુ વિસરાઇ જતા એ પ્રીતિ પણ ખોઈ દે.

અસલ સૉનેટ:—

XIV

If thou must love me, let it be for nought
Except for love's sake only. Do not say
'I love her for her smile...her look...her way
Of speaking gently...for a trick of thought
That falls in well with mine, and certes brought
A sense of pleasant ease on such a day'—
For these things in themselves, Belovèd, may
Be changed, or change for thee,—and love so wrought,

May be unwrought so. Neither love me for
Thine own dear pity's wiping my cheeks dry,–
A creature might forget to weep, who bore
Thy comfort long, and lose thy love thereby!
But love me for love's sake, that evermore
Thow mayst love on, through love's eternity.

પૃ. ૭૬. વ્હાલાંઓને પ્રાર્થના

સરખાવો 'રોનારા' અને 'વીત્યાંને રોવું'. કલાપીનો કેકારવ, પૃ. ૩૭૧, ૩૭૨, ૭૩.

પૃ. ૭૭ ગાનવિમાન

જુઓ 'રજાની માગણી' [પૃ. ૭૦] અને તે ઉપરનું ટિપ્પણ. એજ હંસની કલ્પના આ કાવ્યમા પણ છે.

સંખી : કવિની સ્વર્ગસ્થ સખી. જે માનસમા, આત્મ-ધામમા અગાઉથી ગયેલી છે તે.

પલ્વલ : સંસારરૂપી ખાબોચિયું.

દગે દગ°: આકાશના તારા જેવી તારી સ્નેહની દૃષ્ટિની મારી દૃષ્ટિ વડે હું ઝાંખી કરી શકું છું. પણ મારામાં પાંખની શક્તિ નથી.

રહ્યું કર્તવ્ય°: આ સંસારમાં મારે કાઇ કર્તવ્ય પણ

હવે રહ્યું નથી કારણકે તારો કલહંસ, [પ્રથમ પત્નીનો પુત્ર પ્રાણલાલ] પણ નિર્મલ હાસ્ય કરતો તારી સાથે આકાશમાં છે—એને મોટો કરવા માટે અહીં રહેવાનું કર્તવ્ય હવે નથી રહ્યું.

પૃ. ૭૯. વત્સલનાં નયનો

સપના—આદર્શો—અભિલાષાઓ, વિધુરાં—મદદ વિનાનાં થયેલાં નજરે પડે અને અંધકારના ખાડામાં ગુમ થાય તેનું કાંઈ નથી. પણ—

સરખાવો કલાપીનો ‘ એક સવાલ. ’ કેકારવ પૃ. ૩૫૫.

પૃ. ૮૦. સ્વર્ગગીત

નીચેના જીસસના વચન ઉપરથી આ કાવ્ય લખ્યું છે:

And I say unto you, Ask, and it shall be given you; seek, and ye shall find; knock, and it shall be opened unto you.

For every one that asketh receiveth; and he that seeketh findeth; and to him that knocketh it shall be opened.

New Testament, St. Luke. c. XI, 9–10

કામે છે: કમાય છે. કાઠીઆવાડી પ્રયોગ.

પૃ. ૮૨. સ્થિતિભેદ

સરખાવો કલાપીનું ' કોને કહેવું ! ' કેકારવ. પૃ. ૩૬૪.

પૃ. ૮૩. પવિત્ર ભોજન

નીચેનું જીસસનું વચન સરખાવો·

And Jesus said unto them, I am the bread of life: he that cometh to me shall never hunger; and he that believeth on me shall never thirst.

St. John. c. VI, 35

પૃ. ૮૪. પ્રભુ પ્રાર્થના

Lord's prayer ઉપરથી:—

Our Father which art in heaven, Hallowed be thy name.

Thy kingdom come. Thy will be done in earth, as it is in heaven.

Give us this day our daily bread.

And forgive us our debts, as we forgive our debtors.

And lead us not into temptation, but deliver us from evil: For thine is the

kingdom, and the power, and the glory, for ever. Amen.

St. Matthew c. VI, 9–13.

પૃ. ८६. વ્હાલાંઓને ઉપદેશ

હસનારાંની સાથે°: સરખાવો.

Rejoice with them that do rejoice, and weep with them that weep.

New Testament. Romans c. XI, 15.

પૃ. ८७. કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના

અસલ નીચે પ્રમાણે છે:

Lead, kindly Light, amid encircling gloom,
Lead Thou me on;
The night is dark and I am far from home,
Lead Thou me on;
Keep Thou my feet, I do not ask to see
The distant scene; one step enough for me.
I was not ever thus, not prayed that Thou
shouldst lead me on;
loved to choose and see my path; but now
Lead Thou me on;

I loved the garish day, aud spite of fears,
Pride ruled my will: remember not past years.
So long Thy power has blest me, sure it
still will lead me on,
O'er moor and fen, crag and torrent till
the night is gone,
And with the morn, those angel faces smile,
Which I have loved long since, and lost
awhile.

Amen.

પૃ. ૮૮ મહેમાનોને સંબોધન

કરજો માફ૦: ઈશ્વરની હમેશની ઉપાસનામા પાપો થાય છે તો તમારી સેવામાં પણ હજારો પામર પાપો થયાં હશે તે તમે માફ કરજો.

મારી અક્ષવાની આ અરજમાં એવો પણ ધ્વનિ છે કે જે માણસ, ઈશ્વર પોતાના ગુન્હા માફ કરે એમ ઈચ્છતા હોય, તેણે બીજાંના ગુન્હા પણ માફ કરવા જોઈએ, જુઓ પ્રભુપ્રાર્થના [પૃ, ૮૪] ઉપરનાં ટિપ્પણમાં આપેલી Lord's prayer. અને કલાપીની પંક્તિઓ:

તું માફ કર દિલદાર દેવાદાર છું,
હે માફ દેવાદારને મારા સનમ !

પૃ. ૮૯. વસંત પ્રાર્થના

વસો અમ૦: અમારી પ્રકૃતિ રૂપી કુન્દનને પ્રાણ્યદાન રૂપી ચેહ–અગ્નિમા કસો. લતાકુસુમ=પ્રજા જીવને=જીવનમાં. અપત્યના પરિશીલનમાં, બચ્ચાંઓના ઉછેરમા વિમલ ધર્મને પામજો.

પૃ. ૯૦ સાગર અને શશી

આજ મહારાજ૦: ઈશ્વરને સંબોધન છે, અન્વય. ચન્દ્રનો જલ ઉપર ઉદય જોઈને મારા હૃદયમા હર્ષ જામે છે, અને સ્નેહરૂપી ઘન, જે કુસુમવનના વિમલ પરિમલ (સુગન્ધિ) ના જેવો ગહન છે તે–નિજ–પોતાના–સ્નેહના ગગનમાં અર્થાત્ હૃદયમાં ઉત્કર્ષ પામે છે.

નવલ રસ૦: ચન્દ્રને જ અહીં પરમાત્માનું નવીન રસવાળું ધવલ નેત્ર કહ્યું છે.

પૃ. ૯૨ પશ્ચાત્તાપ

છેલ્લી પક્તિ: અને આ હું તારો દાસ, જેને એકવાર તારા નૂરની ઝાખી પડેલ છે તે હું એ નૂરને ન ત્યાગું એમ માગુ છું.

પૃ. ૯૩ ચંદાને સંબોધન

તને હું૦: તે એ=તે પણ. તે એટલે આ કાવ્યમાં જેને આથી કહેલ છે તે, કવિનું દૂરસ્થ–સ્વર્ગસ્થ સ્વજન.

અને તવ૦: હું તને એટલે ચંદ્રાને જોવામા વખત ગાળું છું. કોઇના સામુ જોવું એટલે તે વ્યક્તિની આખમાં જોવું માટે કહ્યું છે કે તવ નેત્રમા; એક જ અરીસા જેવી વસ્તુમાં બે વ્યક્તિઓ એક સાથે જુએ તો એક બીજાની આખને જોઈ શકે, માટે કવિ કહે છે કે હે ચંદ્રા તારા નેત્રમાં તે સાથીના નેત્રનું પ્રતિબિંબ જોવામાં હું જેમ વખત ગાળું છું તેમ તે સાથી મારી આંખનું પ્રતિબિંબ તારી આખમા જોવાને વખત ગાળે છે કે નહિ ?

સખી હું૦: હું તો નથી ઊંઘી શકતો, સાથી ઊંઘી શકતો હોય તો ઘણું સારૂં.

પૃ. ૯૭. સખીને આમન્ત્રણ

છાયા તરુવર તીર=તીરપરના તરુવરની છાયા. જુઓ 'રજાની માગણી' (પૃ. ૭૦) ઉપરનું ટિપ્પણ.

જીવનરૂપી જલ તેની સ્ફટિક વિશદ વહેતી સુરસરિતા તેના તીરપર તરુ અને એનાથી શ્રમતા મનુકુલના તાપ: એ કલ્પના માટે જુઓ:

And he showed me a pure river of water of life, clear as crystal, proceeding out of the throne of God and of the Lamb.

2 In the midst of the street of it, and

પૃ. ૧૦૪. અનંત વાત્સલ્ય

અનંત વાત્સલ્ય એટલે ઇશ્વરનો મનુષ્ય તરફનો અનંત પ્રેમ. આ પ્રેમના દૃષ્ટાન્ત તરીકે એક 'લફંગા છોકરા'ની વાત નવા કરારના **સંત લ્યૂક**ના–શુભવર્તમાનના ૧૫ મા અધ્યાયમા આપેલી છે. કોઇ એક માણસને બે દિકરા હતા. તેમાંનો નાનો મજીઆરો વહેચી લઇ મિલકત એકઠી કરી પરદેશ જતો રહે છે અને ત્યા લફંગાઇમા બધો પૈસો ઉડાડી દે છે. તે ભૂખ્યે મરતો થાય છે ત્યારે તેને પિતા પાસે જવાનું સાભરે છે. તે જાય છે અને પોતાના પાપો કબુલ કરે છે એટલે પિતા તેના તરફ અનન્ત વાત્સલ્ય બતાવી માફી બક્ષે છે એટલું જ નહિ, પણ ખરૂં જીવન ખોઇ બેઠેલો પુત્ર પાછો ખરા જીવનમાં આવ્યો તેને માટે ઘેર ઉત્સવ કરે છે. આ' કાવ્ય એ 'લફંગા છોકરા'ના ઉદ્‌ગારોનું છે.

પૃ. ૧૦૫. તારક સ્તોત્ર

તારકઃ ભવસાગરમાથી તારણહાર.

આલ્ફા અને ઓમેગાઃ ગ્રીક વર્ણમાલાના પહેલા વર્ણનું નામ આલ્ફા છે અને છેલ્લાનું નામ ઓમેગાઃ એટલે આદિ અને અંત.

To Jesus Christ be glory given,
By all on earth; by all in heaven:
Let his dominion wide extend,
His glorious kingdom never end.
For He of all that's good and true,
Is Alpha and Omega too;
The fount of life, the source of light
The spring of every true delight.
Beginning, Ending, God and Man,
His inmost being none can scan;
But in his Human Form Divine,
The first and last united shine.
Who is who was, Who is to come,
Eternal infinite I AM;
The Lord Almighty God most high
Amen let Heaven and Earth reply.

પૃ. ૧૧૧ કલાપીને સંબોધન

૧૯૦૩મા કલાપીના કેકારવની પ્રથમ આવૃત્તિમા બહાર પડ્યું.

સુરતાઃ સુર=દેવ. સુરતા=દેવપણું. સુરતાની વાડી=

પૂર્વાલાપ

સ્વર્ગનું ઉદ્યાન. અહીં કલાપીનું ખરૂં નામ સુરસિંહજી હતું તે શબ્દ ઉપર શ્લેષ પણ છે.

ઊછળતા°: તારા ઉરસાગરમાં કેવા ઉલ્લાસો ઉછળે છે! તારી સુહાગણ જ્યોત્સ્નિકા સૌભાગ્યને ઝરે છે. અને તારા નયનમા નમણું-સૌમ્ય નિર્મલ હાસ્ય ઝળકે છે.

આંજે ને°: તેની સખી તેની આંખોને આંજે છે અને અજવાળે છે અથવા હે સખી! એ મોરલો આપણી આખોને આંજે છે અને અજવાળે છે, પ્રકાશવાળી કરે છે. તેથી આલમના નૂર—પ્રકાશરૂપે ઇશ્વરી પ્રેમ, અંતર ઉપર ઉઘડે છે. વળી તેની વાંસળી પણ હૈયાનાં હેતને વહેતી વાગે છે અને તેનો સ્વર આકાશમાં અંદર અને દૂર સુધી જાય છે. દૂરમાં દૂર હૃદય સુધી પહોંચે છે અને તેના અંતરને સ્પર્શ કરે છે.

હેત હૈયાના° આ પંક્તિ કવિ ન્હાનાલાલની

હૈયાનાં હેત વહેતી વાસળી વાગી!
વાસળી વાગે ને મારી છાતડી જાગી
હૈયાના હેત વહેતી વાસળી વાગી!

પંક્તિઓ ઉપરથી રચેલી છે. અને તેમા કાન્તનું કમનીયત્વ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. પ્રથમ આ પંક્તિ અવતરણમા મૂકેલી હતી.

નન્દનવનના અર્થાત્ ઉપર કહી તે સુરતાની વાડીના પ્રાસાદોની ટોચથી એ કલાપીની મધુર કેકા આજે કેવી ઉભરાય છે! અને એ કેકા નન્દનવનની સુરભી–સુગન્ધિને પણ સાથે લઈને સંસારમાં સરતી આવે છે અને અંતર—હૃદયનાં દ્વારો ઉપર ગીતાની પેઠે અથડાય છે.

તત્° તે સવિતાના વરેણ્ય ભર્ગ, ઉત્તમ તેજનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ, એવો ગાયત્રીનો જૂનો ઉપદેશ છે. તે ઉપદેશ, કલાપીની કેકાની મારફત આજે અન્ય પ્રકારે આવે છે: તેના તરફ આ માથું અને તે સાથે સર્વ આત્મતંત્ર પણ નમે છે: અથવા એ મંત્રનો અર્થ, નવીન ધર્મના ઉપદેશ પછી હું અન્ય પ્રકારે સમજું છું અને તેના તરફ મારૂં માથું અન્ય પ્રકારે નમે છે વગેરે.

પૃ. ૧૧૨. હિન્દ પર આશીર્વાદ

પ્રસિદ્ધ ૧૯૧૨, ધ યુનિયન ડિબેટિંગ સોસાઇટીના સોશિયલ ગૅધરિંગને પ્રસંગે.

પૃ. ૧૧૩. પરિષત્સત્કાર

પ્રસિદ્ધ ૧૯૧૬. લોહાણા કૉનફરન્સને પ્રસંગે.

પૃ. ૧૧૪. હિંદમાતાને સંબોધન

પ્રસિદ્ધ ૧૯૨૨, ભાવનગર શહેર સમિતિમાં પ્રસંગોપાત્ત ગાવા માટે રચેલું.

પૃ. ૧૧૭. હૃદયગીતા

કોઈ નાટક માટે લખાયેલું નથી. ૧૯૦૭–૦૮માં એક કાર્ડબોર્ડ ઉપર છપાયેલું.

પૃ. ૧૧૮. ૧૧૯. કાંતાની પ્રાર્થના, સ્મરદશા.

બન્ને ૧૯૧૩માં લખાયેલી. ઝાલિમ ઝુલિયાના નાટકમાં જૂલિયાની ઉક્તિઓ છે.

પૃ. ૧૨૦ થી ૧૨૬. ફકીરી, વિરહાનલ, રાસ, છેલ્લું આલિંગન.

૧૯૦૮મા લખાયેલા **સલીમશાહ** નાટકનાં આ સંગીત-કાવ્યો છે. ૧ લું, ૨ જું અને ૪ થું કાવ્ય **અશ્રુમતિની** ઉક્તિ છે અને ત્રીજું **અશ્રુમતિ** અને **માણેક** વચ્ચેનો સંવાદાત્મક રાસ છે.

પૃ. ૧૨૭. સ્મિતપ્રભાને

પૂર્વકાલનું. શ્રીયુત જ. ન. ભટ્ટને મોઢે યાદ રહેલું તે ઉપરથી ઉતારી પ્રગટ કર્યું છે. કાન્ત પોતે પણ એકવાર બોલેલા.

પૃ. ૧૨૮. સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી મન ઉપર થતી અસર

આ અને આ પછીનું ‘સ્વર્ગગંગાને તીર’ એ બન્ને કાવ્યો સ્વ. હરિલાલ ઝીણાભાઇ ભટ્ટ ઉપરના પત્રોમાથી લીધેલાં છે. બન્ને પહેલાંનાં છે.

પૃ. ૧૩૨. સ્વર્ગગંગાને તીર

રસા=પૃથ્વી.

પૃ. ૧૩૪.

મર્ત્યત્વદાહ: મર્ત્યત્વ=મનુષ્યપણું. મનુષ્યને, મનુષ્યની મર્યાદાઓને લીધે, જગતના દુ:ખોને લીધે, જે દાહ લાગે છે તે દાહ. ચક્ષ્વપાઙ્ગ=ચક્ષુ–આંખ તેનો અપાંગ, ખૂણો. મૂળ સંસ્કૃત चक्षुः નું સમાસમા ‘ ચક્ષુ ’ કર્યું છે તે ભાષાની છૂટ છે.

પૃ. ૧૩૭. પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન

કવિતાને મથાળું હતું નહિ. કાન્તમાળામા આ મથાળું યોજાયેલું. (પૃ. ૨૭૯–૮૧) અરર જીવિત આમ ભલે જતું: એમાં ‘આમ’ એટલે ત્હમારી બાજુમાં, બીજાઓની આગળ જઈ જઈને તેમનાં ટીકાવેણ સાંભળવામાં નહીં.

પૃ. ૧૩૮.

મફત નિર્બળતા એટલે કશા મોબદલા વિનાની એકલી નિર્બલતા.

પણ તમને પ્રિય મુક્ત હું કરૂં છું: એટલે નિર્બલતા અને ગુણહીનતા અને સાથે માન મેળવવાની અતિ લોભિયણ ઇચ્છા, એ દોષ મ્હારા જ છે, ત્હમારા નહીં, હું મરૂં છું એ દોષોને લીધે, ત્હમારે જરા મનમાં ન આણવું.

ધડક ધડક થાય હાય છાતી:–છાતી તે એની.

પૃ. ૧૪૮. કુસુમની બિમારી

કાન્તના બીજાં પત્ની સૌ. નર્મદાની માંદગીને પ્રસંગે લખાયેલું ઈ. સ. ૧૯૦૪.

પૃ. ૧૪૯. પતિ પત્ની સંવાદ

ઝાલિમ દુલિયામા કૉલ્લેટાઈન તથા લુક્રેશિયા વચ્ચેનો.

પૃ. ૧૫૧. શાસ્ત્રોપદેશ

સંગીતમાલા નામના સંગ્રહમાંથી.

પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૬. કાન્તાનો ઉલ્લાસ, કાન્તની સ્મરદશા, કાન્તાની સ્મરદશા, કાન્તને સંબોધન.

ચારે ય સલીમશાહ નાટકનાં સંગીતકાવ્યો છે. પહેલું, ત્રીજું, ચોથું અંશુમતીની ઉક્તિઓ છે અને બીજું સલીમશાહની.

પૃ. ૧૫૮. અંતિમ પ્રાર્થના

કાશ્મીરમા લખાયેલું, કવિના અવસાન પહેલાંના અઠવાડીઆમાં. કાન્તના આ અંતિમ ઉદ્‌ગારો છે.

મૂળ કાવ્યને મથાળું નથી. કાન્તમાળામા આ મથાળાથી તે છપાયું છે.

પૃ. ૧૩૯. ઉભય એટલે તું અને મારી પ્રિયા બે ય.

પૃ. ૧૪૦. સામ

સામ (psalm) એટલે પવિત્ર ગીત. ‘ જૂના કરાર ’ નો એ એક ભાગ છે.

અસલ સામ નીચે પ્રમાણે છે.

4 Show me thy ways, O Lord; teach me thy paths.

5 Lead me in thy truth, and teach me : for thou art God of my salvation; on thee do I wait all the day.

Psalm 22, 4–5.

પૃ. ૧૪૨. આંતર સપ્તપદી

સપ્તપદી એટલે સાત પંક્તિનું ગીત.

પૃ. ૧૪૨. નયનપ્રાર્થના

નયનઃ **नी (सं)** દોરવું એ ઉપરથી નયન એટલે દોરવા સંબંધી પ્રાર્થના.

પૃ. ૧૪૪. સ્નેહગીત.

મથાળું નવું યોજેલું છે.

પૃ. ૧૪૭. પદ

विश्वानि देव सवितुर्दुरितानि परासुव।
यद्भद्रं तन्न आसुव।

એ સૂર્યની વૈદિક પ્રાર્થના ઉપરથી.

પૃ. ૧૪૮. કુસુમની બિમારી

કાન્તનાં બીજાં પત્ની સૌ. નર્મદાની માંદગીને પ્રસંગે લખાયેલું ઈ. સ. ૧૯૦૪.

પૃ. ૧૪૯. પતિ પત્ની સંવાદ

ઝાલિમ ટુલિયામાં કોલ્લેટાઈન તથા લુક્રેશિયા વચ્ચેનો.

પૃ. ૧૫૧. શાસ્ત્રોપદેશ

સંગીતમાલા નામના સંગ્રહમાંથી.

પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૬. કાન્તાનો ઉલ્લાસ, કાન્તની સ્મર-દશા, કાન્તાની સ્મરદશા, કાન્તને સંબોધન.

ચારે ય સલીમશાહ નાટકના સંગીતકાવ્યો છે. પહેલું, ત્રીજું, ચોથું અંજુમતીની ઉક્તિઓ છે અને બીજું સલીમશાહની.

પૃ. ૧૫૮. અંતિમ પ્રાર્થના

કાશ્મીરમાં લખાયેલું, કવિના અવસાન પહેલાંના અઠવાડીઆમાં. કાન્તના આ અંતિમ ઉદ્‌ગારો છે.

મૂળ કાવ્યને મથાળું નથી. કાન્તમાળામાં આ મથા-ળાથી તે છપાયું છે.

ટિપ્પણ પરિશિષ્ટ

'ચક્રવાક મિથુન' સંબંધી શ્રીયુત નરસિંહરાવ ભોળાનાથના વિચારો

* * *

માનવ અને પ્રભુ વચ્ચેના પ્રેમભાવને romance નું સ્વરૂપ આપવામાં સૂફીવાદની દૃષ્ટિ જેવી જ દૃષ્ટિથી એક ઉચ્ચ કવિત્વકલ્પના આજથી એકત્રીસ વર્ષ ઉપર એક ગુજરાતી કાવ્યમા પ્રગટ થઈ હતી. એ દૃષ્ટિ એ કાવ્યમાં કોઇ વિવેચકે પારખી હોય એમ જણાતું નથી. "ચક્રવાક મિથુન" નામનું રસિક, સમર્થ, કાવ્ય (રા. મણિશંકર ભટ્ટની કવિત્વ શક્તિનું ફળ) ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માં પ્રગટ થયું હતું. હેના ઉપર 'સેહેની' એ તખલ્લુસથી એક વિદ્વાન ગૃહસ્થે ટીકા પણ આપી હતી. (સેહેની=બ. ક. ઠાકોર એ હવે પ્રસિદ્ધ રહસ્ય છે). ચક્રવાક પક્ષીને શાપ છે કે એ પક્ષીનાં નરમાદાએ રાત્રિ સમયે વિયોગ ખમવો. આ કાવ્યમાં એ પક્ષીના યુગ્મનો દિવસ સમયનો પ્રેમવિહાર પ્રથમ વર્ણવ્યો છે; એ વિહારમાં—

"વિરહ સંભવને વીસર્યા હતા,
બની નિરંકુશ બેય ફર્યા હતાં."

(માનવ પ્રાણી પણ મૃત્યુની તિમિરાવૃત રાત્રિ પડતાં પરસ્પર વિયોગનો સંભવ ભૂલી જઈ જીવન્ત દશામા કેવળ વિહારમા જ મગ્ન રહે છે–તે ઉપર કાંઈક આડો કટાક્ષ અહીં જણાય છે; પરન્તુ એ આખા કાવ્યના મુખ્ય ધ્વનિથી કાંઈક અસંબદ્ધ છે). પરન્તુ સૂર્યાસ્તનો સમય સમીપ આવતાં

"જાગ્યા પ્રેમી વિરલ સુખની મોહનિદ્રા મહિંથી"

અને

"જવનિકા ત્રુટતાં સ્મૃતિનાશની
સમીપ મૂર્તિ ઊભી વિધિપાશની."

આ હાલતમાં પ્રેમબદ્ધ યુગલને નવી યુક્તિ સૂઝે છે: સૂર્યનું તેજ લુપ્ત નથી થયું હોવા ઊંચા ઊંચા આકાશ-પ્રદેશમા એ બન્ને ઊડવા લાગે છે:

"મિથુન એહ ચઢે અવકાશમા,
સ્થિતિ કરે દિન તેજ સકાશમાં;"

અને

"ધીમે ધીમે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ઊડી બન્ને ગ્રહણ કરતાં ઉન્નત સ્થાન તેમ."

આ ફાંફાં ક્યાં સુધી નભવાનાં હતાં ? ચક્રવાકીને એક નવીનતર, અપૂર્વ, યુક્તિ-ઇચ્છા-સ્ફુરી:

"શાને હાવું-નહિં નહિં જ રે આપણે હાય સ્હેવું;
ચાલો હેવા સ્થલ મહિં, વસે સૂર્ય જે'માં સદૈવ
હાનાથી કે અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યા હોય દૈવ."

પરન્તુ અશક્ય તરફ આંખ મીચનારી આ સરલાના શબ્દોના ઉત્તરમા ચક્રવાક કહે છે.

"લાંબા છે જ્યહા દિન, પ્રિય સખી ! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી,
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની હાય આશા જ કેવી !"

એમ કહી એક જ માર્ગ દીઠો:

"અવર કાંઇ ઉપાય હવે નથી,
વિરહ જીવન સંહરિયે મથી.
ગહનમાં પડિયે દિન દેખતા,
નયન મીચી ફરી દઈ એકતા."

આમ વિરહ, જીવન, બન્નેનો અંત આણવા માટે (કે વિરહ ભરેલા જીવનનો, વિરહજીવનનો, અંત આણવા માટે) આ પ્રેમી યુગ્મ મૃત્યુના ગહનમા, દિન દેખતાં જ (દિવસનું તેજ છતા જ-એટલે જોડાયલાં રહીને જ), મૃત્યુ અને રાત્રિ બન્નેના પરિણામ ના જોવા માટે આખ્ય મીચીને એકતા કરીને (સંયુક્ત રહીને જ) (મૃત્યુના) ગહનમાં પડે છે.

હવે છેવટના ભાગમા કાવ્યના મુખ્ય ધ્વનિનો સંદિગ્ધ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

"પાછું જોતા દ્વિજયુગલને અન્યથા થાય ભાસ,
ઊંડું ઊંડું દિનકર સમું કૈંક દેખાય હાસ."

અદ્દભુત! મૃત્યુ અને રાત્રિના અન્ધકારમાં પ્રવેશ થવાને બદલે અણધાર્યા, ઊંડા ઊંડા, તેજોમય પ્રદેશમા પ્રવેશ થાય છે.

અને આનંદપૂર્ણ ચક્રવાકમિથુન ઉદ્દગાર કરે છે:

"આહા! આહા! અવર દુનિયા! ધન્ય—
(વિરહ, રજની, વિનાની બીજી જ જ્યોતિર્મય દુનિયા દીઠી—

એ બોલતામાં

નીચે નીચે ઊતરી પડતુ વેગથી દંપતી ત્ય્હા."

છતા— અધિક એહ પ્રકાશ, થતો જતો,
જવ જનાર તણો વધતો હતો.
અમિત એ અવકાશ તણી મહિં,
ક્યહિ જ ચેતન એક દીસે નહિં."

આ સ્થિતિ શી? હેનો ધ્વનિ શો? હેની વ્યંજના શી? રા. રમણભાઇ આમ વ્યંગ્યદર્શન કરે છે—

"અંતે અજ્ઞાત 'ગહન' મા 'અન્યથા ભાસ દેખતુ'

'વેગથી પડતું દંપતી' 'અમિત અવકાશમાં' લીન થઈ જાય છે. કવિનો અન્ત્યભાવ અજ્ઞાત જ રહે છે." *

કાવ્યના સમાપ્તિના બે શ્લોકો વિષે "સેહેની" કહે છે:—

" કવિતા દેવીએ કરેલાં દિવ્ય લોચનથી કવિને જુદોજ આભાસ થાય છે. ('દ્વિજયુગલને' ભાસ થયો કવિએ કહ્યો છે તે કવિની કલ્પનાને થયેલો જ ભાસ ગણવો ?—ગણીશું) મનવાછિત ચિત્તહારક રસતેજપૂર્ણ એક નવીન 'દુનિયાં'માં આ 'સ્નેહઆલ ચક્રવાકમિથુન' પૂર્ણ આવેગથી દાખલ થઈ જતું હોય એમ ત્હેને ઘડીભર જણાય છે."

" પણ "—(અહિં " સેહેની "નું વ્યંગ્યદર્શન મ્હને સંતોષ આપતું નથી; પણ હેમનું સાભળી લઇયે;—" પણ")—

Adieu the fancy cannot cheat so well,
As she is famed to do, deceiving elf."

" કવિતા દેવીનો હાથ જ્યહાં મસ્તક ઉપરથી ખશી

---

* " કવિત્વરીતિ " કવિતા અને સાહિત્ય પૃ. ૬૨.

રા. બ. ક. ઠાકોર ("સેહેની") કંઇક ઊંડી વિગતમાં ઉતરે છે અને અન્ય ધ્વનિ બતાવે છે.

"ચક્રવાક દંપતીને કવિયે મનુષ્ય પ્રેમની મૂર્તિરૂપ કલ્પ્યું છે, અને એ દંપતીનો અનિવાર્ય વિયોગ મનુષ્યચિત્ત અને મનુષ્ય સૃષ્ટિક્રમ વચ્ચેના વિરોધનું ઘણું વધારેલું બિમ્બ છે."

જાય છે, આખ્યો બંધ કરીને જ્યહા પાછી ઉઘાડે છે, ત્યહા ત્હેની ખાત્રી થાય છે કે એ દેખાવ તો ફક્ત ઇન્દ્રજાલ હતું."

શું? કવિતા તે ઇન્દ્રજાલ ફેલાવનારી ઠગારી?

કવિતાએ આપેલાં દિવ્ય લોચન ઇન્દ્રજાલ, વસ્તુતઃ અસત્ય માયા પ્રગટ કરે? કવિતા દેવીનો હાથ મસ્તક ઉપરથી ખસી જતાં, સત્યની ખાત્રી થાય? એમ હોય તો દિવ્ય સત્યનું દર્શન સૂક્ષ્મ પ્રવેશથી કરનારી, અને અલૌકિક શક્તિથી હેનું પ્રદર્શન કરાવનારી, કવિતાને ધુતારી ઠરાવીને રસિક તત્ત્વદર્શનના રાજ્યમાથી દેશનિકાલ કરીને હાંકી કાઢવી જોઇયે.

* * *

મ્હને તો આ અદ્દ્ભુત કાવ્યમા હેના સમાપનમાં જુદો જ ધ્વનિ, અને દિવ્ય સત્ય સ્થાપનારો (દર્શાવનારો) ધ્વનિ, સંભળાય છે. પેલા ચક્રવાકમિથુને આત્મઘાત કર્યો કે નહિં તે સ્પષ્ટ નથી; પરન્તુ તેમ થઇને મૃત્યુપારની નવી સનાતન ભૂમિનું દર્શન હેમને થયું, અને સતત જ્યોતિથી ભરેલા પ્રદેશમાં પ્રવેશ હેમણે કર્યો;

"ત્યહાં તો ચિરલગી
તણાયા જાવાનું સુખસરિત માહિં—"

પૂર્વાલાપ

ચક્રવાકમિથુનને અન્યથા 'ભાસ' થયો હતો તે સત્યા સ્થિતિ તજીને અસત્યનો નહિ, પણ મૃત્યુના ગહનમાં પડયાની અસત્ય સ્થિતિ તજીને જ્યોતિર્મય ભૂમિમાં પ્રવેશની સત્ય સ્થિતિનો. અને એ અસત્ય ભાસ ન્હોતો તે કવિના છેવટના શ્લોકના પૂર્વાર્ધમા પ્રગટ થાય છેઃ

"અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો
જવ જનાર તણો વધતો જતો."

અને એ અસીમ અવકાશમા જ્યોતિ જ જ્યોતિ–બીજું કાંઇ નજરે પડતું જ ન્હોતું;

"અમિત એ અવકાશ તણી મહિં
કયહિં જ ચેતન એક દીસે નહિં." $

કોઇ પણ ચેતન વ્યક્ત રૂપે દેખાતું જ ન્હોતું; જ્યહાં એ ચક્રવાકમિથુન પણ વિલીન થઈ ગયું; કેમકે

$ આ પંક્તિનો પાઠ પૂર્વાલાપમાં નીચે પ્રમાણે છે:

કયહિં અચેતન એક દીસે નહીં.

આ પાઠ સંબંધી શ્રી નરસિંહરાવભાઇ લખે છે કે

"આ નવો પાઠ વધારે સારો છે. સર્વત્ર ચેતનની જ રેલ હતી એ અર્થ થાય છે."

શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈના મત પ્રમાણે જૂના અને નવા પાઠનો એક જ અર્થ થાય છે અને નવા પાઠથી એ અર્થ વધારે સ્ફુટ થાય છે. સંપાદક

ના જ્યોતિથી ભિન્ન દીસે જ કાંઈ
આ પેર જો ' પ્રકૃતિ ડૂબી પુરુષ માહિં '*

* * *

પરન્તુ એક બીજો મુખ્ય ધ્વનિ હું સાભળું છું તે કહું. ચક્રવાકનું યુગ્મ તે **जीवात्मा** અને **परमात्मा**; જેનો ઉપનિષદ્‌માં **द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते** કહીને વર્ણવ્યા છે તે, એ બેનો સંબંધ સૂફીવાદે કલ્પેલો પ્રેમનો જ સંબંધ, આ કાવ્યમા ચક્રવાકના નરમાદાના સંબંધથી દર્શાવ્યો છે; અજ્ઞાન રૂપી અંધ રજનીમા એ બે પ્રેમીઓનો વિયોગ થાય છે; એ રજનીનું તિમિર જતા જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટે છે અને બન્નેનો સયોગ થવો શક્ય છે, માટે જ એ સંયોગદશા વખતે બન્ને ફરીથી વિયોગ ના થાય એ પ્રબલ ઇચ્છાથી સનાતન જ્યોતિર્મય પ્રદેશમા પ્રયાણ કર્યા કરીને જ્યોતિષ્પ્રવાહમા અટલ સહચાર સાધે છે. **આ** ધ્વનિમાં સૂફીવાદની કલ્પનાને સુઘટિત સંસ્કાર અપાયલા જોઉં છું. એ જ્યોતિઃસિદ્ધ સહચારમા

"અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો
જવ જનાર તણો વધતો જતો."

ज्ञानबाल

તા. ૮–૧૦–૨૧

विवर्त लीला–१०. વસંત વર્ષ ૨૦, અંક ૧૧; માર્ગશીર્ષ સંવત્ ૧૯૭૮ પૃ. ૪૦૬–૪૧૦.

---

* " દિવ્ય ગાયકગણ" — હૃદયવીણા પૃષ્ઠ. ૧૦૯ "

મહાત્મા ટૉલસ્ટોય

કૃત

ત્હમને એ નહિ સમજાય

અથવા

બાલસંવાદો

પાને પાને

બાળસહજ ઋજુતા.

*

સંવાદે સવાદે

નવું ચૈતન્ય.

*

હાલની શિક્ષણ પ્રથા

હાલની અદાલતો

ધર્મ-પ્રપંચો વગેરે

કેટલાં નૂર ચૂસનાર છે

ભણકારઃ—

કલ્પનાપ્રધાન કવિતાઓનો જાણીતો સંગ્રહ.

ઉગતી જુવાનીઃ—

સાસારિક નાટક.

દર્શનિયુંઃ—

ટૂંકી વાર્તાઓનો લોકપ્રિય સંગ્રહ.

છપાય છે.

અભિજ્ઞાન શાકુન્તલા નાટક

ગુજરાતી તરજુમોઃ મનનિકા નામે ટીકા સાથે.

વ્યાખ્યાનો અને નિબંધો

મણકો ૧ઃ અંબાલાલભાઇ

મણકો ૨ઃ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વિષે વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાપત્રો અને ચર્ચાઓ.

તૈયાર થાય છે

ગો. મા. ત્રિ. ની ભાવનાઓ

ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ

પ્રો૦ બલવંતરાય ક૦ ઠાકોર : બુધવાર પેંઠ : પૂના સિટી